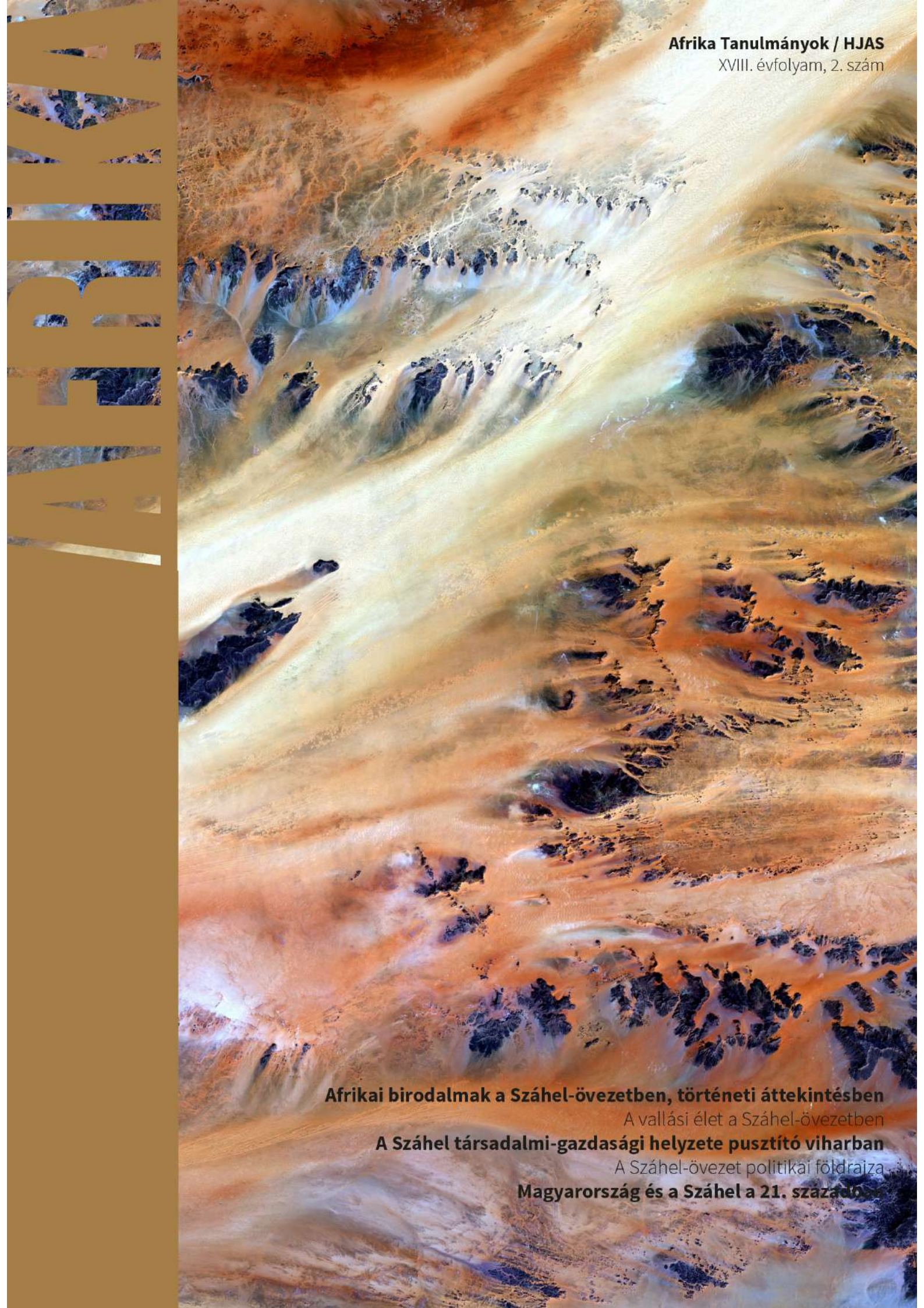

Afrikai birodalmak a Száhel-övezetben, történeti áttekintésben

A vallási élet a Száhel-övezetben

A Száhel társadalmi-gazdasági helyzete pusztító viharban

A Száhel-övezet politikai földrajza

Magyarország és a Száhel a 21. században

BÚR GÁBOR

AFRIKAI BIRODALMAK A SZÁHEL-ÖVEZETBEN, TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉSBEN

5

Az utóbbi másfél évezredben az Atlanti-óceántól a Vörös-tengerig húzódó Száhel-övezetben birodalmak sora keletkezett, élte virágkorát, majd elenyészett. Vita tárgyát képezi, hogy ezek a birodalmak mennyiben voltak autochton fejlődés eredményei, s mennyiben a civilizációs folyosókon át érkező migráció, a kulturális diffúzió következményei. Az viszont vitathatatlan, hogy létezésük alapját a transzszaharai kereskedelem jelentette, biztosítva az erőforrásokat, a katonai fölényt. A hanyatlást is egyértelműen a fő kereskedelmi útvonalak áthelyeződése okozta, amit csak betetőzött az európai gyarmatosítás. Ezek a Száhel-övezeti birodalmak, kiemelkedő uralkodóik a mai Afrikában történelmi fogódzókat jelentenek, egy kiszipolyozott, egészen a közelmúltig alávetettségbe kényszerített kontinensen a büszkeség forrásaként szolgálnak. Jól felfogott érdek fűződik tehát az előítéletektől, a túlzásoktól, s gyakran a fantázia szüleményeitől letisztított, adekvát történelmi kép kialakításához.

SZOMBATHY ZOLTÁN

A VALLÁSI ÉLET A SZÁHEL-ÖVEZETBEN

17

A tanulmány rövid áttekintést nyújt a Száhel-övezetről a vallási élet szempontjából. Először röviden áttekinti a térség földrajzi, etnikai és nyelvi jellegzetességeit, illetve a Száhel és más rokon elnevezések jelentéstartalmát. Ezt követően bemutatja a muszlim vallásosság három alapváltozatát: a vallás hagyományos formáit (különösen a szinkretikus népi vallásosságot), a vallási misztika (szúfizmus) főbb csoportjait, illetve a modern vallási reformmozgalmakat (wahhábiták, szalafiták stb.). Minthogy a muszlimok óriási többséget alkotnak a térség népességén belül, a tanulmány értelemszerűen nagyrészt az iszlámról szól, ám mindamellet kitér a vallási kisebbségekre is: az egyre zsugorodó létszámú animista népeiségekre és a missziós háttérű keresztény közösségekre. Végül bemutatja az övezet legdélebbi részein itt-ott föllángoló keresztény–muszlim ellentéteket, hangsúlyozva, hogy ezek értelmezhetetlenek a „keresztényüldözés” fogalomkörében, ehelyett több közülük van a vallás etnicizálódásának jelenségéhez. A tanulmányt a szélsőséges mozgalmak és az erőszakos dzsihádiszmus, illetve a szekuláris államberendezkedés konfliktusainak áttekintése zárja.

A SZÁHEL TÁRSADALMI-GAZDASÁGI HELYZETE PUSZTÍTÓ VIHARBAN

33

A Száhel öt frankofón országa (Burkina Faso, Csád, Mali, Mauritánia Niger = G5) a világ legelmaradottabb, legszegényebb és leginstabilabb régióját alkotja. Az ötből négy szárazföldi (landlocked) ország, ahol a fejletlen infrastruktúra nem képes a földrajzi adottságot ellensúlyozni és a konnektivitást megeremteni. A gazdaságot és az exportot a primér szektor – a zömében önellátásra termelő mezőgazdaság és a nomád állattartás, valamint a kitermelő ipar – uralja. A feldolgozóipar és a magánszektor fejletlen, míg az informális szektor igen jelentős. A régiót számtalan természeti katasztrófa és ember okozta – biztonságpolitikai, demográfiai, humanitárius, élelmezési, klimatikus, megélhetési, migrációs, politikai – válság, valamint etnikai konfliktusok, fegyveres és terrorista cselekmények sújtják. Ugyanakkor az övezet ásványkincsekben (arany, bauxit, kőolaj, uránium, lítium, réz, ón, wolfram) és megújuló energiaforrásokban (nap, szél, víz) gazdag. A világ legfiatalabb és leggyorsabban növekvő népessége is potenciális fejlődési lehetőséget kínál. A természeti és a humán erőforrások kiaknázásához azonban politikai stabilitásra, az állami intézmények megerősítésére, inkluzív fejlesztésre és hathatós külső erőforrás-bevonásra van szükség.

A SZÁHEL-ÖVEZET POLITIKAI FÖLDRAJZA

49

A Száhel-övezet egyedülálló éghajlati, kulturális és politikai adottságai miatt kritikus geopolitikai övezetként szolgál. Az elmúlt években ez a félsivatagos régió jelentős figyelmet kapott a nemzetközi szereplők részéről, elsősorban a migrációval, a terrorizmussal és a regionális instabilitással kapcsolatos aggodalmak miatt. A tanulmány a Száhel-övezet összetett politikai földrajzát vizsgálja, a gyarmatosítás történelmi összefüggéseire és annak az államalakulásra és kormányzásra gyakorolt tartós hatásaira összpontosítva. Feltárja a Száhel sokrétű meghatározását, kitér a régió társadalmi-gazdasági kihívásaira, a történelem, a politika és a nemzetközi kapcsolatok metszéspontjainak elemzésével az írás átfogó áttekintést nyújt a Száhel-övezet folyamatban lévő kihívásairól, az interdependens problémákról és az esetleges globális következményekről.

MARSAI VIKTOR – TARRÓSY ISTVÁN

MAGYARORSZÁG ÉS A SZÁHEL A 21. SZÁZADBAN

71

A Száhel jelentőségének felértékelődése Magyarország számára nem a véletlen műve, hanem szervesen következik az elmúlt évek magyar kül- és biztonságpolitikájának alakulásából. Ez egyben illeszkedett az Európa-szerte megfigyelhető tendenciákba, amelyek során az addigi széttartó és ad hoc jellegű uniós és tagállami szerepvállalás egyre inkább a Száhelre összpontosult. A földrajzi fókuszváltás emellett koncepcionális átalakulást is magába foglalt, melynek keretében az addigi egydimenziós feladatokat komplexebb, kormányzati és nem kormányzati szereplőket és feladatokat is magukba foglaló tervek váltották fel. A Száhelről az általános és a specifikus magyar tudások is további bővülést és mélyülést igényelnek, melyhez elengedhetetlen a kormányzat együttműködése a nemzetközi és az afrikai aktorokkal, egyúttal a hazai és nemzetközi tudományos élet szereplőivel. A tanulmány kronologikusan tekinti át a magyar Afrika-politika alakulását, fókuszálva a Száhelnek a magyar kül- és biztonságpolitikában betöltött/betölthető helyére és szerepére. Az írás számos dokumentumot, médiamegjelenést elemez, amelyet kiegészítenek releváns szereplőkkel készített interjúk.

GÚTI ERIKA – T. HORVÁTH ATTILA

NYELVEK ÉS NYELVPOLITIKÁK A SOKSZÍNŰ SZÁHELBEN

85

A tanulmány a Száhel-övezet összetett nyelvi és nyelvpolitikai dinamikáját vizsgálja. Elemzi a térség francia nyelvű országai közvetítő nyelveinek és regionális lingua francáinak funkcióját a társadalmi interakcióban, majd azokkal a kontinentális nyelvpolitikai törekvésekkel foglalkozik, amelyek célja a nyelvi és kulturális ökológia fenntartása révén a társadalmi stabilitás és biztonság elősegítése. Végül, a közelmúltban végbement puccsok és államszervezési kísérletek nyelvpolitikai következményeit tárgyalja.

MORRIS ANDREA – VIRÁG GRÉTA

CIVIL TEREPI BESZÁMOLÓ A SZÁHEL-ÖVEZETBŐL

105

Az elmúlt időszakban a Száhel-övezetben a civil szektor jelentősége megerősödni látszik, ami kétségtelenül összefügg a civil szektor azon sajátos képességével és jelentőségével, miszerint gyorsan és pontosan közvetíti a társadalomban keletkező szükségleteket, váratásokat, konfliktusokat, illetve mindezekre társadalomközelsége, viszonylagos bürokratikus szabadsága és önérdékmentessége miatt optimális válaszokat indíthat. A tanulmány a magyarországi székhelyű, Maliból kiindult Közel Afrikához Alapítvány terepi tapasztalataival töltve részletezi a harmadik szektor fogalmát, annak (száheli) funkcióit, az állam-magánszektor-civil szektor viszonyrendszerben betöltött pozícióját, „közvetítő” és „hézagöltő” szerepét, intézményesülési formáit és típusait. Emellett magyar és nemzetközi civil szervezetek és projektek szemlélésével betekintést nyújt a Száhel-térségben megvalósuló fejlesztési és humanitárius segélyezés körébe.

BRAUER-BENKE JÓZSEF

A SZÁHEL-ÖVEZETI FUVOLATÍPUSOK EREDETÉNEK HANGSZERTÖRTÉNETI VIZSGÁLATA

125

Tekintve, hogy a Száhel-övezetben elterjedt fuvalákról nagyon kevés információ áll a rendelkezésre, a hangszertípus történetét illetően még elég sok a találgatás és a hipotetikus felvetés. A jelenkori hangszerek morfológiai vizsgálata és a történeti ikonográfiai adatok összehasonlító elemzése arra enged következtetni, hogy a Száhel-övezetben elterjedt fuvalatípusok a Mauritániában fennmaradt fuvalatípussal rokoníthatóak és nagy valószínűséggel a görög-római időszakban Egyiptomban megjelenő, vagy eleve ott kialakuló fuvótoldalékos fuvalatípusok leszármazottjai lehetnek.

RECENZÍÓK

TARRÓSY ISTVÁN
FRANKOFÓN AFRIKA

147

RADICS MELINDA
LÁNYOK A BOKO HARAM FOGSÁGÁBAN

150

AFRIKAI BIRODALMAK A SZÁHEL-ÖVEZETBEN, TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉSBEN

BÚR GÁBOR

A Száhel-övezet legendás birodalmairól az európaiak évszázadokon keresztül csak hallomásból tudtak. Arab híradások nyomán Afrika Eldorádójaként rögzült a tudatokban a terület, amelynek közepén Timbuktu városa található, „az elképzelhetetlen gazdagság helye, ahol arany, arany, s még több arany van.” (Chu, Skinner, 2010, 1-2) A napóleoni háborúkban vesztes Franciaország Európa helyett az afrikai kontinens felé fordult, annál is inkább, mivel a magukat makacsul tartó régi legendák egy második Egyiptom felfedezésével kecsegtettek. A párizsi Société de Géographie, a földrajzi társaságok közül a legrégebbi, 10 ezer frank jutalmat t  z  tt ki annak, aki először jut el Timbuktura, s végre hiteles információkkal szolgál a városról. Az akkoriban egész vagyonnak számító díj sokakat ösztönzött az útra, néhányan feltételezhetően célba is jutottak, de ott, vagy a visszaúton már nem kísérte őket a szerencse, nem jött többé hír róluk (pl. Gordon Laing sk  t őrnagyot a város elhagyásakor vélhetően tuaregek   lt  k meg). A felfedezés dicsősége, a kitűzött díj és egy aranymed  l   gy a francia René Cailli  -nek jutott, aki magát szegény arab utazónak álcázva jutott el Timbuktura, rajzokat és feljegyzéseket készítőt, majd a Szaharán keresztül tért vissza Franciaországba. (Vigui  r, 2008, 22) B  r m  g életjáradékot is kapott a francia államtól, sokan nem hitt  k el, hogy a helyszínen járt, mivel a remélt mesés gazdagság helyett egy poros sivatagi városról, szegény vidékről hozott h  rt. Csak negyedszázaddal később egy német utazó igazolta   t. Ebben az időben a kutatás már inkább azt próbálta megf  jt  ni, vajon minek köszönhette a t  r  let egykori gazdagságát, s mi vezetett birodalmai elszegényedéséhez, bukásához. Hasonló k  r  d  sek merültek fel a Száhel-  vezet más, időben és térben eltérő   llamalakulataival kapcsolatosan is.

A Száhel-  vezet egyike Afrika nagyt  jainak, egy közel 6 ezer kilométer hosszú és 500-1000 kilométer széles sáv az Atlanti-  ce  nt  l a Vörös-tengerig.   szakon a Föld legnagyobb sivatagja, a Szahara, délről pedig a szavanna   ve határolja. Elnevezését is a földrajzi környezetnek köszönheti, arab nyelven a „sahil” sz   egyaránt jelent partot vagy lapos tájat. Előbbit a Szahara homoktengere fel  l   rkezh  t váró füves t  r  let partszer  s  ge magy  r  zza, utóbbit az, hogy „alacsony-Afrikában” t  r  l el, ahol a lapos, 200-400 méter tengersz  nt feletti tájat csak szigetszerűen szakítják meg hegyek. Egy francia tud  s, a dakari és a Conacry-i botanikus kertek megal  p  t  ja, Auguste Chevalier használta először a Száhel kifejezést Timbuktu környékére,

amelyet aztán a teljes, 3 millió négyzetkilométernyi területre alkalmazni kezdtek. Afrika csapadéktérképére pillantva megállapítható, hogy a Száhel-övezet azt a sávot fedi le, ahol 200-800 mm közötti az éves csapadék mennyisége, de az északi részen ez lehet csupán 100 mm (ettől kevesebb csapadék már sivatagnak számít), míg Délen akár 1000 mm. Ugyanakkor a leszálló légáramlatok övében a levegő már korábban megszabadult a nedvességtől, ezért a területen a páratartalom a szokásosnál sokkal alacsonyabb, ez pedig a harmatképződést ellehetetleníti. A csapadék mennyisége így a nominálisnál relatíve kisebb, s ez a mennyiség is szeszélyes eloszlású, az éves átlagok között is jelentős eltérésekkel. A délnyugati monszun heves esőket hoz, az övezet északi részén inkább csak augusztusban, a déli felén június-szeptember között. A párolgási veszteség viszont roppant nagy, mivel a legmelegebb hónapokban a nappali csúcshőmérséklet akár 40-45°C fok is lehet, az éjszakai minimum hőmérséklet pedig sehol sem csökken 20 °C fok alá. Mint szinte mindenhol Afrikában, a Száhel-övezetben is sokkal nagyobb jelentősége van az eső mennyiségének és időbeli eloszlásának, mint a hőmérséklet-ingadozásoknak. Jellemzőek az esős évszakot megelőző homok- és porviharok. Mindennek komoly következményei vannak a vegetációra, nem véletlenül hívják a Száhel-övezetet akáciás szavannának, mivel ezen a szárazságtűrő fafajon kívül más nem nagyon él meg erre felé. A mezőgazdaság lehetőségei így korlátozottak. Legfontosabb a legeltető állattartás, nem véletlenül értekeznek sokan „száheli szarvasmarha zónáról”, de a lovaknak, juhoknak és kecskéknél is fontos szerepük van. (Macintosh, 2020, 522) Az állattartás mellett a földművelés jelentősége eltörpül, leginkább a köles termesztésére korlátozódik, kivéve az öntözhető folyóvölgyeket. Folyói túlnyomórészt időszakosak, csak két nagyobb folyam szeli át, a Nílus és a Niger, s csupán egy nagyobb tó található itt, a Csád.

Régészetileg a Száhel-övezet Afrika egyik leggazdagabb területének számít. 2001-ben itt találták meg a Sahelanthropus tchadensis, egy 6-7 millió éves előember maradványait. A Szahara kiszáradása előtt kedvező klimatikus viszonyok uralkodtak a területen, sziklarajzok bizonyítják az akkori emberi élet fejlettségét, sokszínűségét. 6-8 ezer évvel ezelőtt, amikor a sivatag északról lezárta a területet, „civilizációs folyosók” nyíltak, s tartották fenn az óvilágtól leszakadó szubszaharai-Afrikával a kapcsolatot. A Nílus völgye mellett a Száhel-övezet egésze is ilyen civilizációs korridor szerepet töltött be. Nem véletlen, hogy a Kr. előtti hetedik évezredben a kerámia itteni megjelenése a Nílus-völgygel mutat párhuzamot. A feltételezések szerint az afrikai nyelvek (a koisan nyelvek kivételével) a Csád-tó és a Nílus-völgy közötti területről származnak, a kutatások, főleg a régészeti feltárások azonban még nem elég kiterjedtek ennek bizonyítására. A Kr. e. 7–5. században már vasat olvasztottak a mai Csád területén, Nigéria mellett ez a szubszaharai-Afrika legrégebbi vaskori lelete. A Kr. utáni 9–19. századi periódus megnevezése a „nagy birodalmak kora”. A történetírás egészen a közelmúltig nem vette figyelembe az éghajlatváltozások hatásait a múlt társadalmaira, egyszerűen nem állt elegendő adat rendelkezésre. Ma már egyértelmű, hogy a Száhel-övezet az elmúlt két évezredben is komoly válto-

zásokat élt meg a csapadék mennyiségét és az átlaghőmérsékletet tekintve. A Kr. u. 800 és 1300 közötti évszázadok az átlagosnál csapadékosabbak voltak, elsősorban az övezet nyugati részén. Ghána, Mali és Szongáj birodalmainak felemelkedése és virágkora köthető ehhez az éghajlati optimumhoz. 1300 és 1450 között egy szárazabb periódus következett, majd 1450 után egészen a 18. század végéig újból több lett a csapadék, s utána – máig tartó hatással – újból a korábnál kevesebb esőt hozó időszak vette kezdetét. (McCann, 1999, 264-265)

Kérdés, hogy milyen mértékben voltak ezek a Száhel-övezeti politikai entitások állami, vagy gyakori definíció szerint inkább csak protoállami képződmények, az önálló, helyi fejlődés eredményei, s mennyiben a terjeszkedő arab, berber befolyás eredményei. E birodalmak, gyakran azonban csak nehezen kategorizálható „királyságok” gazdasági alapját minden esetben a transzszaharai kereskedelem jelentette. A Csád-tótól keletre az elefántcsont- és a rabszolga-kereskedelem játszották a főszerepet, míg attól nyugatabbra elsősorban az arany, s később a rabszolgák, s mindkét alrégióban fontos szerepe volt a délről északra tartó élelmiszernek, a gabonafélék közül a kölesnek. Főként lovak, szövetek, só és fegyver érkezett cserébe. Két tényező is fontos szerepet játszott e kereskedelem felvirágzásában. Egyrészt a „teve forradalma”, azaz háziasítása, amely a karavánok számára továbbra is nyitva tartotta a Szaharán keresztül vezető utakat, s amelyet sem gyalog, sem lóháton nem lehetett már megtenni. A tevék akár 8-10 napig is kibírták víz nélkül és akár 200 kilogrammnyi rakományt is elvittek, jóval többet, mint akár az ökrök vagy szamarak. (McIntosh, 2008, 360) Másrészt a lovak megjelenése jelentős lökést adott a kereskedelemnek, lovakkal több rabszolgát lehetett szerezni, s azok eladásából még több lovat vásárolni, valóságos ló-rabszolga spirál alakult így ki. A Száhel-övezet sok szempontból hasonlított az eurázsiai sztyeppe-övezethez, ahol a lovak és a lovas harcmódor hosszú időre biztosította a katonai erőfölényt. Voltak azonban jelentős különbségek is. A legfontosabb, hogy a lovon harcolók a Száhel-övezetben sem északra, sem délre nem voltak képesek kiterjeszteni hatalmukat. Északon a lovak számára szükséges legelők hiánya, délen a sűrű trópusi erők, s mindenekelőtt a lovakra halálos veszélyt jelentő cecelegyek jelentettek áthághatatlan akadályt. Ezért a birodalomépítés a Száhel-övezetben az eurázsiaitól teljesen más mintázatot követett. A lovak Afrikában eurázsiai összehasonlításban sokkal drágábbak voltak, kisebb politikai egységek, „királyságok” képtelenek voltak

A történetírás egészen a közelmúltig nem vette figyelembe az éghajlatváltozások hatásait a múlt társadalmaira, egyszerűen nem állt elegendő adat rendelkezésre. Ma már egyértelmű, hogy a Száhel-övezet az elmúlt két évezredben is komoly változásokat élt meg a csapadék mennyiségét és az átlaghőmérsékletet tekintve.

megfelelő számukról és állandó utánpótlásukról gondoskodni, erre csak nagyobb politikai entitások, „birodalmak” voltak alkalmasak. A lovak ugyanakkor nem csupán nagyobb mozgási szabadságot, de egyben nagyobb autonómiát is biztosítottak a helyi főnököknek az uralkodóval szemben, ez magyarázza a Száhel-övezetben létrejött birodalmak politikai struktúráinak viszonylagos decentralizáltságát. (R. Law, 1980. 192) Ezen a modellen a 15. századtól beinduló atlanti (rabszolga) kereskedelem ellentételezése révén beérkező lovak és lőfegyverek sem változtattak érdemben.

A legkorábbi birodalom a Száhel-övezetben Ghána, vagy Wagadu volt. A soninka nép szájhagyománya szerint ősük a Nílus völgyéből érkezett, s alapított államot a mai Mauritánia és Mali területén. Ghána története akár a Kr. u. 4. századig is visszanyúlik, arab források azonban csak a 8. századtól említik. A transzszaharai aranykereskedelmet bizonyító leletek 750-800 közé datálhatóak. A korábban bizánci aranyat használó arab pénzverés ekkortól tért át a nyugat-afrikai aranyból történő éremverésre. (McIntosh, 2008, 364) Az időbeli egybeesés nem véletlen, Ghána szoros kereskedelmi kapcsolatokat ápol az arab-berber világgal, ahogy ezt egy 8. századi arab forrás említi: „a Szaharán keresztül vezető régi kocsiút” mentén. Ezek a kocsik feltételezhetően könnyű harci szekerek voltak, nem áruszállításra használták őket, s a „teve forradalma” előtt máshol is fellelhetőek voltak a Szaharában. (Búr, 2010, 9) A Ghánai Birodalomról kevés dolog ismert, az viszont biztosan kijelenthető, hogy az itteni aranylelőhelyek biztosították felemelkedését, gazdagságát. A középkori arab források a Ghána első uralkodóit fehér királyoknak nevezik, ám róluk semmilyen kézzelfogható információ nem maradt fenn, azon kívül, hogy isteni eredetük volt, a vizek és az arany szelleme tette erőssé őket, vagyis mind az esők mennyiségét, mind az aranybányák hozamát szabályozni tudták. A 19–20. századi európai történészek készséggel helyt adtak a fehér királyok legendájának. Saját előítéleteik vezették félre őket, meg voltak győződve arról, hogy az arab-berber befolyás döntő jelentőséggel bírt a Ghánai Birodalom kialakulásában, a fekete afrikaiak képtelenek lettek volna tartós állami struktúrák létrehozására és működtetésére. A régészeti feltárások azóta bizonyították, hogy Ghána felemelkedésében döntőek voltak a helyi elemek, az arab-berber kereskedőréteg az uralkodó elittől jól elkülöníthető területen élte mindennapjait. Ghána felemelkedése magyarázatának kulcsát az adhatja, hogy ellenőrzése alatt tartotta az északra jövő, létfontosságú só útját is. Aranyat a Szaharán keresztül több úton is lehetett északra szállítani (nyeregtáskában, a rögöket bőrszakokban, az aranyport madártollak száraiba töltve, s viasszal lezárva), a mai Mali északi részén fekvő Taghazában (sok forrás szerint Taghara) bányászott, s tevéként négy 30 kilós tömbevel délre szállított kőso vizont a szaharai lelőhelytől csak egy karavánúton léphetett be a Száhel-övezetbe, majd az út hamarosan kétfelé ágazott. A lelőhely, az elágazás és mindkét út felett Ghána épített ki ellenőrzést. A fenti, még nyitott kérdés egyértelmű megválaszolásához további kutatások szükségesek, meg kell találni a Ghánai Birodalom összes, gyakran változó központját. Az uralkodó és kísérete ugyanis szinte állandóan mozgásban volt. Ez a korabeli Európában sem volt másképp, egyszerűbb volt az adó formájában beszedett javakat helyben felélni, mint egy távoli székvárosba szállítani. Sokan ezért megkérdőjelezzik

a „főváros” kifejezés használatát a korszakban. (McIntosh, 2008, 369) A birodalom a Kr. u. 9–10. században élte virágkorát, befolyása akkoriban a Nyugat-Maghreb egyes részeire is kiterjedt. A mindvégig „pogány” birodalom a Marokkót és Dél-Spanyolországot is uraló almoravidák dzsihádjának esett áldozatul, a muszlim hódítók először az oázisokat, majd a határmenti városokat foglalták el. Ghána fővárosa Kumbi Szaleh, amely 30 ezerre becsült lakosságával valószínűleg Afrika akkor legnagyobb városa volt, 1076-ban esett el, noha maga a Ghánai Birodalom még több mint egy évszázadig fennállt. Csak ezután kezdődött az itt élők tömeges áttérése az iszlámra. A legendás, de mindenképpen sikeres Ghána így az egész fekete kontinens számára példaértékűvé vált, nem véletlen, hogy a Szaharától délre fekvő Afrika első függetlenné vált gyarmata, Aranypart 1957-ben éppen ennek a korai birodalomnak a nevét vette fel, annak ellenére, hogy az egykori és a mai Ghána területe nem csupán nem fedi egymást, hanem bő ezer kilométer távolság választja el őket egymástól.

Ghána romjain, a felső-Niger mentén a 13. század első felében létrejött a valaha volt legnagyobb nyugat-afrikai birodalom, Mali. A birodalom alapítója a legendák övezte Szungyata Keita (Szunjata) volt, aki hét éves koráig nyomorékként még járni sem tudott, de csodás kalandjai után elődjét trónjáról letaszítva maga lett az uralkodó. A malinke nép által lakott területen olyan muszlim állam jött létre, amely gyors terjeszkedésbe fogott, egészen az Atlanti-óceán partjáig, ellenőrzése, de nem közvetlen uralma alá vonva az aranytermelő vidékeket. A hódítási próbálkozások az aranytermelés leállításával jártak, így észszerűbb volt csak lazább ellenőrzést gyakorolni. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a bányászoktól az aranyrögöket elvették, míg az aranyport megtarthatták. (Búr, 2010, 18) A Mali Birodalom Szungyata fia, I. Musza Mansza idején (1312–1337) élte virágkorát. A korabeli birodalom egyik legfontosabb városa a só és az arany szállításának útvonalán fekvő Timbuktu volt, „Afrika Athénja”, ahol muszlim tudósok sokasága alkotott, s amely a 14. században már felkerült az akkori európai tengerészeti térképekre, a portolánokra is. Musza Mansza, Mali fekete szultánja, az akkori világ valószínűsíthetően leggazdagabb uralkodója volt. Életének csupán egyetlen dátuma biztos, a muszlim időszámítás szerint 724-ben, azaz Kr. u. 1324-ben mekkai zarándoklatra indult. (Bell, 1972, 223) Egy Timbuktaban 1655-ben lejegyzett szájhagyomány 60 ezres, szolgálkból és rabszolgákból álló kíséretéről tudósított. (Benjaminsen et al, 2004, 34) Az uralkodó a későbbi évszázadokban keletkezett több helyi krónika szerint (mai ismereteink szerint erős túlzással felfelé kerekítve) két tonna aranyat vitt magával, s olyan bőséggel osztogatta, hogy Egyiptomban a sárga fém rövid idő alatt mintegy negyedét elveszítette értékéből. Egy évvel később, a visszaúton Musza Mansza maga is megtapasztalta ezt az árforradalmat, mert aranya leértékelődése miatt a helyi kereskedők kölcsönére kellett hagyatkoznia. A hagyomány szerint a hiteleit úgy fizette ki, hogy minden kölcsönkapott 300 dinárért hétszázat adott vissza. (Búr, 2011, 9–10)

A 14. század második felében a Mali Birodalmat sorozatos trónviszályok és a peremterületek leválása gyengítették meg. Különösen érzékeny veszteség volt a Niger középső folyásának nagy kanyarja mentén élő, s kiváló lovassággal rendelkező szongajok kiválása 1335-ben. Négy évtized múlva a Szongáj (Szongai)

Királyság már tényleges birodalommá nőtte ki magát, bekebelezve a szaharai arany- és sókereskedelem három legfontosabb városát, Gaót, Dzsenné (Jenne, vagy Djenne néven is szerepel) és Timbuktut. (Kintiba, 2018, 41) A harcok szongáj népet a meghódított Timbuktu lakói félig pogányoknak tartották, mivel az iszlámot a 15–16. században virágkorát élő Szongáj Birodalomban nem tették államvallássá, bár a birodalom felső rétege és uralkodó dinasztiája felvette az iszlám vallást, az alsóbb társadalmi rétegek megőrizték hagyományos afrikai (politeista) hitvilágukat. A hódítások révén 1464-re a Szongáj Birodalom is hatalmas területűvé duzzadt, de ez állandó háborúskodást is jelentett a szomszéd népekkel. Jól kiépített államapparátussal rendelkezett, legnagyobb uralkodója, Askia Muhammad Ture (Nagy Askia) a 15. század végén minisztériumokat állított fel. A hadügyeket, a belső rendet, a muszlim hitoktatást, az erdőket és a vizeket felügyelő minisztériumokon kívül külön hivatala volt a „fehér törzsek ügyeinek”, azaz a tuaregeknek és a berbereknek. Szongáj pezsgő szellemi életére jellemző, hogy a főváros, Gao után második legfontosabb központjában, Timbuktuban a Sankore Egyetemet az akkori iszlám világ egyik tudományos központjaként tartották számon. Az arab utazók elbeszélése nyomán százezer főre becsülték Timbuktu lakóinak számát, ami a 15. századi Európában is hatalmas metropolisznak számított volna. A 20. század második felében a függetlenné vált Maliban egyes történészek még ezt a számot is megduplázva, kétszázazres városról értekeztek. Az újabb kutatások eredményeként egyértelmű, hogy a maximális lakosságszám nem lehetett több huszonötezernél, viszont a só beérkezésekor ide sereglő kereskedők ezt a számot időlegesen akár meg is duplázhatták, legalábbis lényegesen megnővelhették. A számok felfelé inflálása főleg a szerényebb, de realisabb lakosságszám is bőven bizonyítja Timbuktu kivételes szerepét a Száhel-övezet történelmében, kultúrájában. (Ewa, 2017, 2)

Az egymást váltó dinasztiák uralma alatt álló Szongáj Birodalomnak a Száhel-övezet nyugati felében nem akadt kihívója, ám az északról behatoló marokkóiakkal szemben (soraikban arab és berber harcosokon kívül sok tűzfegyverrel felszerelt renegát spanyol hadifogollyal) alulmaradtak. A muskétákkal szemben a szongáj hadsereg a közel tízszeres emberfölény dacára sem tudott sikerrel szembeszállni, így Szongáj 1591-től Marokkó vazallusává vált. Hatalmas aranykincs vált a hódítók zsákmányává. Ez az alárendeltség azonban nem sokáig tartott, hiszen a sivatagon keresztül nehézségekbe ütközött és drága volt az utánpótlás szállítása, így lényegében csak Timbuktu és Dzsenné városainak környékére szorítkozott a marokkói pasa tényleges uralma. Ennek ellenére a 16. század végére a maradék Szongáj Birodalom is szétesett. Fénykorának gazdagságát Leo Africanus, „a mór, akit Giovanni Leonének kereszteltek”, a 16. század nagy utazója és földrajztudósa örököltte meg. Az 1550-ben Velencében megjelent „Della descrittione dell’Africa et delle cose notabili che iui sono” („Afrika leírásáról, s azokról az érdekes dolgokról, amelyek ott találhatóak”) címmel megírt könyv annyira hitelesen tudósított a Szongáj Birodalom városainak gazdagságáról, hogy általa inspirálva az európai utazók századokon keresztül próbálkoztak újra és újra megtalálni őket, mindenekelőtt a hitetlenektől elzárt várost, Timbuktut. (Brown, 2010, 51) S mikor ez a felfedezés 1828-ban végre

megtörtént, nem akarták elhinni, hogy a szegényes romok egy valaha volt nagy birodalom kiemelkedő fontosságú városa volt. Így verhetett gyökeret az a nézet, hogy Afrika történelmének ezeket a fényes fejezeteit arabok, s nem fekete emberek írták. E három birodalom felemelkedésével és lehanyatlásával véget is ért a középkori nagy nyugat-afrikai birodalmak kora. A tengerpartokon megjelentek a portugálok, akik a Szaharán keresztül bonyolódó kereskedelemben szokásosnál magasabb árakat kínáltak az afrikai portékákért, így az északi útvonalak csomópontjai megszűntek civilizációs központokként funkcionálni. A portugálok, majd a nyomukban érkező többi európai hódító pedig az atlanti rab-szolga kereskedelem felfuttatásával egy teljesen új szerepre kényszerítette az afrikaiakat. (Búr, 2010, 9-10)

A Száhel-övezet középső részén, a mai Csád területén legfontosabb államalakulat a Kanem Birodalom volt, a feltételezhetően a 10. századi kezdetektől egészen 1846-ig uralkodó Sefuwa-dinasztia uralma alatt. A 13. század elején a Csád-tótól keletre fekvő Kanem uralma alá hajtotta a tó nyugati medencéjében létrejött Bornut, s későbbiekben a Kanem-Bornu kettős királyság a mai Csádban fekvő magterület határain túl a mai Líbia déli részétől egészen a mai Kamerunig kiterjesztette uralmát. Ekkortól zajlott le a kettős királyság nagy részének iszlamizációja is. A 13. században arab nyelven íródott „Bornu királyainak krónikája” egy a 6. században élt jemeni hercegig vezette vissza a Sefuwa-dinasztia gyökereit. A krónika a későbbi századokban tovább íródott, a dinasztia 19. század közepi bukásáig 67 uralkodóról számol be. (Lange, 2011, 3-4) Az Ottomán Birodalomból származó tűzfegyverek segítségével Kanem-Bornu egészen a 19. század végéig sikerrel őrizte hatalmát. Az 1846-ban a trónt megszerző El Kanemi, majd fia Omar újból felvirágoztatták ezt az egyik legrégebbi, ám ekkorra hanyatlásnak indult afrikai birodalmat. El Kanemi és Omar felvették a Mai, azaz szultán címet.

Az arab utazók elbeszélése nyomán száz-ezer főre becsülték Timbuktu lakóinak számát, ami a 15. századi Európában is hatalmas metropolisznak számított volna. A 20. század második felében a függetlenné vált Maliban egyes történészek még ezt a számot is megduplázták, kétszázezres városról értekeztek. Az újabb kutatások eredményeként egyértelmű, hogy a maximális lakosságszám nem lehetett több huszonegyszerénél, viszont a só beérkezésekor ide seregülő kereskedők ezt a számot időlegesen akár meg is duplázhatták, legalábbis lényegesen megnövelték.

Csak 1893-ban foglalta el Kanem-Bornut Rabih az-Zubayr, vagy Rabeh, egy Kartúm közelében született katona, majd rabszolgavadász, „Közép-Afrika Napóleonia”. (Cordell, 1979, 387) Kanem-Bornu hadserege lényegesen nagyobb volt, ám rosszul vezetett. A győztes Rabeh uralkodása kegyetlen volt, felperzselt a meghódított birodalom fővárosát, s újat épített. Egy legenda szerint az építkezés során vízhiány lépett fel, ezért a falak emelésekor a vizet vérrel pótolták. Rabeh évente kétezer rabszolgát szállított a mahdista uralom alatt álló Szudánba, ám onnan nem tudott modern lőfegyverekhez jutni, ezért a brit Royal Niger Company felé tapogatózott, ám a társaság tartotta magát az európai gyarmatosítók íratlan szabályához, s elzárkózott az üzlettől. Így Rabeh az érkező, s már számos kisebb helyi uralkodót befolyásuk alá vonó franciák ellen sikertelenül vette fel a küzdelmet. Mivel nem volt hajlandó egy hasonló, alávétést jelentő megállapodást aláírni, sőt, a hozzá küldött francia tiszteket megölette, 1899-ben expedíciós sereg indult ellene. 1900-ban a Csád-tó melletti Koussérinél lezajlott csatában Rabeh életét és birodalmát veszítette, fejét szuronyra tűzve mutogatták. (Gronenborn, Magnavita, 2000, 45) Ezzel a győzelemmel a Száhel-övezet ezen részén is kezdetét vette a gyarmati uralom, az egykori Kanem-Bornu nagy részét a franciák, kisebbik részét a britek, illetve a németek kebeleztek be. Kanem-Bornutól keletre a Wadai Birodalom jött létre 1803–1813 között Abd el-Krim szultán uralma alatt, aki befolyását időlegesen egészen a Nílusig kiterjesztette. Kanem-Bornuhoz hasonlóan alakult Wadai további története, a század végén előbb Rabeh, majd a szudáni mahdisták, s végül a századfordulón a francia hódítók uralma alá került.

A 18. században virágkorát élte az európai és az arab rabszolga-kereskedelem. A lakóinak messze földre hurcolása által kivéreztetett Afrikában már csak ritka esetben születtek nagy birodalmak, ám a 19. század gyarmatosítás előtti évtizedeinek történéseire így is néhány jelentős állam és személyiség nyomta rá a bélyegét. 1801-ben érkezett Egyiptomba Mohammed Ali, hogy a török szultán nevében rendet teremtsen a franciák által felforgatott, majd átmenetileg brit megszállás alá került országban. A mamelukok legyőzésével saját abszolút hatalmát kiépítő alkirály, a khedive számos más hódítása mellett, 1820 és 1822 között elfoglalta az Egyiptomtól délre fekvő Dongolát, Szennárt és Kordofánt. 1824-ben megalapította Khartumot, majd 1830-ra meghódította Kelet-Szudán (a mai Szudán) teljes területét, örökletes alkirályságot hozva itt létre. Az egyiptomi fennhatóság ezen a területen egészen az 1880-as évek elejéig, a mahdista felkelésig fennmaradt. (Fahmy, 1998, 153-158) Közép-Szudánban, a Száhel-övezet déli határvidékén lévő Hauszaföldön jött létre 1804-ben a fulani Uszmán dan Fodio vezetésével muszlim állam. A fulanik néhány éven belül meghódították az összes hausza városállamot, és dzsihádot hirdetve óriási birodalmat teremtettek. Uszmán dan Fodio már évekkel 1818-ban bekövetkezett halála előtt visszavonult a kormányzástól, és minden energiáját a muszlim vallás megújításának, a pogány elemek kigyomlálásának szentelte. Fia, Mohammed Bello Szokoto szultánja lett, azé a birodalomé, amely Nigéria angol gyarmatosításáig fennállt. A gyarmatosítás előtti társadalmi-politikai rendszer sehol sem tudott olyan változások nélküli formában fennmaradni Afrikában, mint a Szokotói Kalifátus

területén, s a Bornu briteknek jutott részén. Szokotó a 19. század végére már túljutott hatalma csúcsán, a kalifa uralma a tucatnyi emirátus élén álló emírek által korlátozott volt. A 20. század első éveiben a britek csekély haderővel sorra foglalták el az emírségeket, s mind a kalifa, mind az emírek a britek által kiválasztott és trónra segített személyek lettek. Az angolok számára a Szokotói Kalifátus az afrikai civilizáció csúcsát jelentette, olyan modellt, amit egész afrikai gyarmatbirodalmukra ki szerettek volna terjeszteni. A közvetett uralom klasszikus formája alakult itt ki, nagyfokú helyi önállósággal, az európai kulturális befolyás, a „nyugatosítás” mértéke csekély vagy elenyésző volt.

Nyugat-Afrikában a 19. század közepén El-Hádzsi Omár Sierra Leonében angol kereskedőktől vásárolt tűzfegyverekkel a Futa Dzsallonból kiindulva legyőzte a Fulbe birodalmat, s egészen a szenegáli francia birtokokig húzódó államot alapított, amelyet 1864-ben bekövetkezett haláláig vezetett. Ez a Tukolor Birodalom egészen Timbuktuig terjedt. (Warscheid, 2020, 34) El-Hádzsi Omár birodalmának jelentős részét azután az utolsó afrikai muszlim birodalomépítő, Samori Touré kebelezte be 1870 és 1890 között. Samori 1830 körül született Manyam-baladuguban, a mai Guinea délkeleti részén, egy kereskedő fiaként. Fiatal-korában áttért az iszlám hitre. Először faama, hadvezér lett belőle, majd saját, rövid életű (1878–1898) mandinka birodalmat alapított. Birodalomépítése felfogható dzsihadként, rabszolgákat biztosító új területek meghódításaként, de egy nagy államépítő életműveként is a „versenyfutás Afrikáért” idején. (Peterson, 2008, 263) Samori a mai Mali déli részét is meghódította, de a Száhel-övezet más részein erős ellenállás bontakozott ki a „guineai” ellen. Ez az éppen a régióba érkező európai gyarmatosítók malmára hajtotta a vizet. Elsősorban Franciaország „Dakartól Dzsibutiig” tengelytervének állt az útjában, ezért megpróbált az ellenérdekelte britekkel egyezkedni, ám ezt nem koronázta siker. Az összeütközés a franciákkal elkerülhetetlenné vált. A fenyegetettség miatt Samori birodalmát keletre költöztette, s számos győzelmet aratott. Ennek ellenére a nehéz fegyverzetet, géppuskákat, ágyúkat bevető francia csapatok végül megadásra kényszerítették 1898-ban. Gabonba, egy „száraz guillotine”-nek nevezett szigetre száműzték, másfél év után tüdőgyulladásban halt meg. Vele együtt véget ért az afrikai birodalmak kora, s kezdetét vette a gyarmati korszak, amelyben mindössze hét európai anyaország Abesszína és Libéria kivételével az egész kontinenst birtokolta.

A Száhel-övezet a történelem során a nyelvi, kulturális, hitbéli különbségek és átmenetek, interakciók zónája volt, „ahol arabok, berberék, tuaregek, tubuk, szongájok, dzsermák, kanurik, s még számos más afrikai nép képviselői kereskedtek és harcoltak egymással.” (Niang, 2014, 158) Az övezetben az elmúlt közel másfél évezredben királyságok és birodalmak sora jött létre. Ezen államok gazdagsága alapvetően a Szahara kereskedelmi útvonalainak ellenőrzéséből származott, tévők és lovak birtoklásából, amelyek a kereskedelem mellett harcban is használhatóak voltak, lehetővé téve e birodalmak számára, hogy hatalmas földrajzi területeket irányíthassanak. Mindezeket a királyságokat és birodalmakat a hatalom erős decentralizációja jellemezte, nagy autonómiával rendelkező régiókkal, városokkal. Ezeknek az államoknak a földrajzi, éghajlati viszonyok miatt korlátozott volt északi

és déli terjeszkedése, mivel a Szaharában sem víz, sem legelő nem állt rendelkezésre, s a lovas harcos használhatatlan volt a déli erdőkben, s az állatokat betegségek tizedelték. A Száhel-övezet birodalmainak leírásakor az Európában bevett fogalmak félrevezetőek, vagy egyáltalán nem működnek. Európai szemmel nézve az itteni birodalmak inkább hasonlítottak falvak konföderációjához, mint központosított államhoz. A gazdasági és a gazdaságon kívüli kényszereknek Afrikában jóval kisebb szerepe volt, az uralkodók spirituális hatalmának pedig jóval nagyobb. A Ghánára alkalmazott modell szinte kivétel nélkül alkalmazható a Száhel-övezet többi birodalmára is: „Sok kis politikai egység lassan egy államba szilárduló konföderációja, az uralkodóval változó viszonyban állva, a névleges adófizetési kötelezettségtől a teljes alávetettségig.” (McIntosh, 2008, 370-371) A 19. században az addig a Szaharán keresztül menő kereskedelmet felváltotta a tengeri kereskedelem, a hagyományos történetírás szerint ez a Száhel-övezet birodalmainak hanyatlásához vezetett, s hozzájárult a 19-20. század fordulóján kiteljesedő európai gyarmatosítás sikeréhez. Az utóbbi néhány évtizedben sokkal cizelláltabbak lettek a hanyatlás okairól szóló elképzelések, sokkal több faktor került bele a magyarázatokba. Lényeges új eredménynek számít a csapadékmennyiség és az élelemtermelés közötti korreláció kvantitatív alapokra helyezése. Az 1500 után a Száhel-övezet déli részein is elterjedő kukorica egységnyi területre számítva sokkal nagyobb eltartóképeséggel rendelkezett, mint a hagyományosan termesztett haszonnövények. A 19. században a csapadék csökkenésével a kukorica kiszorult az övezetből, újra helyet adva a korábban domináns kölesnek. (McCann, 1999, 267) A hanyatlásnak tehát összetett okai voltak, sőt a hanyatlás nagyon gyakran alkalmazkodást jelentett a változó körülményekhez. A felsőbbrendűség tudatával ide érkező európaiak ezt nem értették meg, céljuk a teljes akkulturáció volt, az afrikaiak beilleszkedésének kierőszakolása egy számukra új, domináns, európai kultúrába. Azonban éppen a Száhel-övezetben ez nem mindenhol vált gyakorlattá. Az anyaországok, elsősorban Nagy-Britannia a közvetett uralom gyakorlatából következően néhány kisebb száheli „birodalmat” szinte érintetlenül hagyott tovább létezni. Ezek a független afrikai államokban továbbra is fennálló entitások napjainkra a helyi, sőt akár országos, sőt kontinentális léptékben is a történelmi hagyományok elsődleges hordozóivá lettek. (Lásd Aranypart Ghánára, Francia Nyugat-Szudán Malira keresztelését, vagy Észak-kelet Nigéria Bornu államának névadását.) Még ott is, ahol az száheli hagyományok felszámolásra kerültek, mint általában a francia gyarmatokon, a mai afrikai államok is szívesen nyúlnak vissza e birodalmakhoz, identitásképző erőt látva bennük. A Száhel-övezeti birodalmak, kiemelkedő uralkodók a mai Afrikában fogódzókká váltak, egy egészen a közelmúltig alávetettségbe kényszerített és kiszipolyozott kontinensen a büszkeség forrásaként szolgálnak. Jól felfogott érdek fűződik tehát az előítéletektől, a túlzásoktól, s gyakran a fantázia szüleményeitől letisztított, adekvát történelmi kép kialakításához. *

Felhasznált irodalom

- Bell, Nawal Morcos (1972): The Age of Mansa Musa of Mali: Problems in Succession and Chronology. *The International Journal of African Historical Studies*, 5(2), 221-234. Forrás: https://www.jstor.org/stable/pdf/217515.pdf?refreqid=fastly-default%3A11b3c0a10e15a4d204deedf687ea33d3&ab_segments=0%2Fbasic_search_gsv2%2Fcontrol&origin=&initiator=search-results&acceptTC=1
- Benjaminsen, Tor A. – Berge, Gunnvor – Dugan, Erling (2004): Myths of Timbuktu: From African El Dorado to Desertification. *International Journal of Political Economy*, 34(1), Political Ecology: Global, Historical, and Economic Perspectives. 31-59. Forrás: https://www.jstor.org/stable/pdf/40470861.pdf?refreqid=fastly-default%3A0fd7302645cbf14731f8851d0df49850&ab_segments=&origin=&initiator=&acceptTC=1
- Brown, Robert (ed.) (2010): Leo Africanus: The history and description of Africa and of the notable things therein contained. Vol. 1. Cambridge, Cambridge Library Collection, Cambridge University Press. Forrás: <https://www.scribd.com/document/648967009/Leo-Africanus-The-History-and-Description-of-Africa-Volume-1>
- Búr, Gábor (2010): Afrikai birodalmak. *Afrika Tanulmányok*, 4(4), 5–19.
- Chu, Daniel, Elliott Skinner (2010): A Glorious Age in Africa: Ghana, Mali, and Songhay, The Story of Three Great African Empires. Trenton, New Jork, Africa World Press.
- Cordell, Dennis D. (1979): Blood Partnership in Theory and Practice: The Expansion of Muslim Power in Dar Al-Kuti. *The Journal of African History*, 20(3), 379-394.
- Ewa, Ibiang Oden (2017): Pre-Colonial West Africa: The Fall of Songhai Empire Revisited. *Journal of the Historical Society of Nigeria*, 26, 1-24. Forrás: <https://www.jstor.org/stable/48562076>
- Fahmy, Khaled (1998): The era of Muhammad Ali Pasha, 1805-1848. The Cambridge History of Egypt, vol. 2, ed. Martin Daly. Cambridge: Cambridge University Press, 1998, pp. 139-180.
- Gronenborn, Detlef, Magnavita, Carlos (2000): Imperial Expansion, Ethnic Change, and Ceramic Traditions in The Southern Chad Basin: A Terminal Nineteenth-Century Pottery Assemblage from Dikwa, Borno State, Nigeria. *International Journal of Historical Archaeology*, 4(1), 35-70. Forrás: <https://www.jstor.org/stable/20852943>
- Kintiba, George (2018): The Empire of Songhay, 1375-1591: Memory and Heritage of a Glorious Past. *International Journal of Humanities and Social Science*, 8(10), 36-47. Forrás: https://www.researchgate.net/publication/330188029_The_Empire_of_Songhay_1375-1591_Memory_and_Heritage_of_a_Glorious_Past_A_Historiographical_Essay
- Lange, Dierk (2011): The founding of Kanem by Assyrian refugees ca. 600 BCE: documentary, linguistic, and archaeological evidence. Working Papers in African Studies No. 265. Boston University, African Studies Center. Forrás: https://open.bu.edu/bitstream/handle/2144/38764/WP_265_Lange_2011.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Law, Robin (1980): The Horse in West African History: The Role of the Horse in the Societies of Pre-Colonial West Africa. Oxford, Oxford University Press.
- McCann, James C. (1999): Climate and Causation in African History. *The International Journal of African Historical Studies*, 32(2-3), 261-279. Forrás: <https://www.jstor.org/stable/220342>
- McIntosh, Susan Keech (2008): Reconceptualizing Early Ghana. *Canadian Journal of African Studies / Revue Canadienne des Études Africaines*. 42(2-3), 347-373. Forrás: https://www.jstor.org/stable/pdf/40380172.pdf?refreqid=fastly-default%3A26a7ea52006493397e52b93c6881f359&ab_segments=0%2Fbasic_search_gsv2%2Fcontrol&origin=&initiator=search-results&acceptTC=1
- McIntosh, Susan Keech (2020): Long-Distance Exchange and Urban Trajectories in the First Millennium AD: Case Studies from the Middle Niger and Middle Senegal River Valleys. In: Martin Sterry, David J. Mattingly (eds.): Urbanisation and State Formation in the Ancient Sahara and Beyond. Oxford, Oxford University Press.

- Niang, Amy (2014): The Political Economy of Ransoming in the Sahel: The History, the Ethics and the Practice. *African Economic History*, 42, 157-183. Forrás: <https://www.jstor.org/stable/44329671>
- Peterson, Brian J. (2008): History, Memory and the Legacy of Samori in Southern Mali, C. 1880-1898. *The Journal of African History*, 49(2), 261-279. Forrás: <https://dn720003.ca.archive.org/0/items/Samori-Mali/40206642.pdf>
- Viguier, Pierre (2008): Sur les traces de René Caillié: Le Mali de 1828 revisité. Versailles: Quae
- Warscheid, Ismail (2020): The West African Jihad Movements and the Islamic Legal Literature of the Southwestern Sahara (1650–1850). *Journal of West African History*, 6(2), 33-60. Forrás: <https://www.jstor.org/stable/10.14321/jwestafrihist.6.2.0033>

A szerzőről

habilitált ny. egyetemi docens,

Afrika-szakértő

PTE Afrika Kutatóközpont

About the Author

Associate Professor (Retired),

Africa Expert

University of Pécs,

Africa Research Centre

@

burgabor@gmail.com

English Abstract

African Empires in the Sahel in Historical Perspective

In the last millennium and a half, a series of empires arose, flourished, and then disappeared in the Sahel region stretching from the Atlantic Ocean to the Red Sea. To what extent these empires were the result of autochthonous development, and to what extent were the consequences of migration and cultural diffusion through civilizational corridors, is a subject of debate. On the other hand, it is indisputable that the basis of their existence was trans-Saharan trade, providing resources and military superiority. The decline was also clearly caused by the relocation of the main trade routes, which was only completed by European colonization. These Sahelian empires and their prominent rulers are historical landmarks in today's Africa, serving as a source of pride in a continent that has been squeezed out and forced into submission until recently. There is therefore a well-understood interest in creating an adequate historical image, cleansed of prejudices, exaggerations, and often from products of fantasy.

A VALLÁSI ÉLET A SZÁHEL-ÖVEZETBEN

SZOMBATHY ZOLTÁN

1. A Száhel-övezet sajátosságai

Az első nehézség tulajdonképpen a vizsgált térség egyértelmű meghatározása. A Száhel-övezet definiálása valójában nem egyértelmű, a régió határai sem északi, sem déli irányban nem pontosan meghatározottak. Annyi biztos, hogy nagyjából a Szaharától, tehát a sivatagos területektől délre húzódik ez az övezet az Atlanti-óceántól a Vörös-tengerig, s délen az esőerdők övezete már nem tartozik hozzá. Ez annyit jelent, hogy a nyugat-keleti irányban húzódó szavannaövezetről van szó, de az már nem világos, hogy csak az északibb, szárazabb részről, vagy a délebbi, nedvesebb szavannákról is. Különösen problémás lenne egy ilyen – eleve bizonytalan – éghajlati határt alapul venni, mert például az itt tárgyalt vallási szempontból nincs különbség a legszárazabb szavannák öve és a délebbi, nedvesebb szavannaöv között. Annyi biztos, hogy a Száhel-övezet északon a sivatagra már nem terjed ki, délen pedig az erdők övezetére sem. Ez a tanulmány ebben az általánosabb értelemben szól a Száhel-övezetről, hiszen a vallási élet tárgyalásakor ez tűnik a legerősebbnek. Az alábbiakban tehát nagyjából a következő országokat és régiókat tekintem az övezet részének: Szenegál, Gambia, Bissau-Guinea, Mali, Burkina Faso, Niger, Csád, Szudán, továbbá Elefántcsontpart, Ghána, Togo, Benin, Nigéria és Kamerun északi fele és Mauritánia déli fele.

A Száhel-övezet neve az arab nyelvből származik; az arab *száhil* szó jelentése „tengerpart”, ami itt átvitt értelemben a sivatag déli „partvidékére” utal. A fogalom a modern kor előtti arab nyelvű forrásokban nemigen fordul elő. Így például Yāqūt al-Ḥamawī kora 13. századi híres földrajzi szótára a *Száhil* földrajzi nevet az Arab-félsziget egyik helyeként azonosítja, s egy szót sem szól Afrikáról ebben az összefüggésben. Ellenben ő is használja az övezet nyugati felére – keleten nagyjából a Csád-tóig terjedően – a *Takrúr* elnevezést (Yāqūt 1995: 3:170 és 2:38), ami a modern kor előtt általánosan használatos volt a régióra. Ez utóbbi nevet más arab nyelven író szerzők is használják egészen a modern korig, többek között olyanok is, akik maguk is a Száhel-övezetben éltek (al-Bartilī 1401/1981: 26). A másik általánosan elterjedt régi arab elnevezés az övezetre a *Bilád asz-Szúdán* (a.m. „a Feketék Országá”), amelyből a mai Szudán országnév is származik.

A térség etnikai összetétele természetesen – elvégre Afrikáról beszélünk – igen változatos, olyannyira, hogy akár vázlatos képet nyújtani róla is túlmenne ennek

a tanulmánynak a keretein. Az övezetben három nagy nyelvcsaládhoz (afroázsiai, niger-kongói és nilusi-szaharai) tartozó sok száz nyelvet beszélnek, amelyek közül a beszélők számát tekintve messze kiemelkedik a *wolof* Szenegálban, a *manding* nyelvváltozatok (*bambara*, *gyula* és *mandinka*) Maliban és a környező országokban, a *szonghai* és változatai (pl. *zarma*) Nigerben és Maliban, a *hausza* Nigériában és a környező országokban, a *fulfulde* (a *fulani* nép nyelve) gyakorlatilag az övezet valamennyi államában, s végezetül az arab Csádban és Szudánban. Az utóbbival kapcsolatban nem árt tisztázni, kik az anyanyelvi beszélői e térségben, azaz kik alkotják a Száhel-övezet keleti felének sok milliós lélekszámú arab nyelvű népességét. A válasz az, hogy ezek túlnyomórészt nem arab származású, de a századok során arab nyelvűvé vált afrikai népek (Szombathy 2021: 34–52). A Közel-Keletről Egyiptom érintésével ugyan érkeztek arab bevándorlók a Száhel-övezet keleti részére a 16. században és a következő egy-két évszázadban, de ezek száma eltörpült a helyi népekhez képest s hamar be is olvadtak az afrikaiak közé. Különböző okokból mégis az arabok nyelvét vette át az őslakosság jelentős része, s ennek eredménye ma Csád és Szudán több milliós arab népessége. A két ország arab nomádjainak nagy része az eredetileg Arábia nyugati partjai mentén élő Dzsuahajna törzstől származtatja magát (Hasan 1967; Thomas 1959). Ezek az arab nomádok egyébként zömükben nem teve-, hanem szarvasmarhartartók (szudáni arab szóval: *baggára*), hiszen a Száhel-övezet szavannaterületeinek éghajlata erre sokkal alkalmasabb (Cunnison 1966).

A bevezető megjegyzések után rátérhetünk a vallás kérdésére. A Száhel-övezet vallási megoszlása messze kisebb változatosságot mutat, mint a nyelvi és etnikai szempont. A „vallás” fogalma ebben a régióban gyakorlatilag az iszlámot takarja, hiszen a régió népességének óriási többségét alkotják a muszlimok, sőt sok területen szinte nincs is más vallású népesség. Az övezet északibb sávjában – és sokszor egész országokban: Mauritánia, Szenegál, Niger, Szudán – gyakorlatilag homogén muszlim népességről beszélhetünk, legfőljebb maroknyi animista vagy keresztény kisebbségekkel. Ahol maradtak még a helyi animista vallásokat követő kisebbségek, ott általában az figyelhető meg, hogy az utóbbi évtizedekben is folytatódik az áttérés az iszlámra (Peterson 2002; Simmons 1979). Az iszlám jelenléte a Száhel-övezetben ráadásul igen régi múltra tekinthet vissza. Az első áttérések az iszlám vallásra már a 10. században megtörténtek, s azóta megszakítatlan folyamat a helyi népek áttérése. A térség első fontos muszlim államai (például a Szenegál folyó vidékén létrejött Takrúr és a Csád-tó mellett elterülő Kánem) szintén igen korán, már i. sz. 1000 körül létrejöttek. Az övezet történetét ettől fogva elsősorban nagy muszlim birodalmak határozták meg, olyanok, mint például Mali és később Szonghai a Niger folyó középső folyásánál, a hausza államok és Bornu a mai Nigéria északi részén, Wadai a mai Csád keleti részén, illetve Dárfúr és a Fundzs Szultánság a mai Szudánban. Ezen okok miatt a vallási élet itt következő áttekintése értelemszerűen az iszlámra fog koncentrálni.

2. Az iszlám vallásosság változatai

Ahogy az iszlám világ nagy részén, úgy a Száhel-övezetben is három alaptípust különböztethetjük meg a muszlim vallásgyakorlásnak: az erősen szinkretikus jellegű népi vallásosságot, a hagyományos vallástudós elit vallásosságát, s végül a modern vallási fundamentalizmus vagy reformizmus különböző irányzatait. A muszlim vallási misztika, a szúfizmus a Száhel-övezetben is nagy szerepet játszik, s részét képezi mind a köznép, mind a hagyományos vallástudós-réteg vallásosságának, ellenben a modern reformista mozgalmak zöme élesen szemben áll vele.

Tekintve, hogy a lakosság nagy része falvakban és kisvárosokban él és igen szegény és alacsonyan képzett, aligha meglepő, hogy a szinkretikus népi vallásosság az egész Száhel-övezetben mind a mai napig virágzik (bővebben ld. Szombathy 2021: 166–93). A népi vallásosság mindenhol számtalan helyi, iszlám előtti vallási hagyományt éltet tovább, s ennek megfelelően nagyon változatos. Emiatt nincs mód rövid összefoglalást adni róla e helyütt; inkább csak néhány általánosan elterjedt, jellegzetes megnyilvánulását említeném. Ilyen például az ún. megszálló szellemek kultusza, amelynek alapja az a hit, hogy bizonyos szellemek beköltözhetnek egy ember testébe, ott átvehetik az irányítást, s ekkor különböző szertartásokra van szükség, hogy a megszálló lényt távozásra bírják (Gibbal 1984; Lewis et al. 1991; Vidal 1990). A nigériai hausza nép például sok száz éve muszlim, de ma is elterjedt körükben a *bori* néven ismert megszálló szellemek kultusza, amelynek gyakorlóit természetesen ugyanakkor buzgó muszlimok is. Ugyancsak a népi vallásosság elterjedt jelensége a szent helyek és élőlények (hegyek, kövek, fák, állatok) kultusza, amely általában különféle áldozati szertartásokkal jár együtt. Jó példa erre a szudáni Dárfúr tartományban élő, évszázadok óta muszlim vallású *zagháwa* nép áldozati kultusza a Guwe Beti hegynél (Harir 1990). Érdekes megfigyelni, hogy ahol még maradtak nem-muszlim kisebbségek, egyes kultuszhelyeket a muszlimok és más vallásúak akár közösen is használhatnak, s a különböző vallású résztvevők által végzett szertartások szinte semmiben nem térnek el egymástól (Werthmann 2014: 399–402).

A hagyományos vallási elit, a vallástudós (arab szóval *ulamá*) réteg¹ vallásossága szintén sok helyi elemet őriz. A népi vallásossággal ellentétben azonban a vallástudósok mindig is igyekeztek saját vallásgyakorlatukat az iszlám vallás normatív szövegei (ti. a Korán, a Próféta hagyományai és a vallásjogi forrásmunkák) alapján igazolni. A muszlim vallástudósok a Száhel-övezetben mindenütt szakosodott réteget alkottak, amelynek a

A Száhel-övezet vallási megoszlása messze kisebb változást mutat, mint a nyelvi és etnikai szempont. A „vallás” fogalma ebben a régióban gyakorlatilag az iszlámot takarja, hiszen a régió népességének óriási többségét alkotják a muszlimok, sőt sok területen szinte nincs is más vallású népesség.

vallástudományok tanulmányozása mellett fontos feladata volt az oktatás, illetve az írástudást igénylő egyéb tevékenységek – többek között például a Korán-idézeteket tartalmazó amulettek előállításai. A hagyományos oktatás alapszintjét a Korán-iskolák alkották, ahol írótaflák segítségével a diákok megtanultak arab betűkkel írni-olvasni, s ideális esetben a Korán szövegét is memorizálták. Ezek a kis helyi iskolák ezrével, tízezérel léteztek az egész Száhel-övezetben, s a szegényebb országokban ma is alapvető szerepet játszanak (pl. Észak-Nigériában *makaranta*, Szudánban és Csádban *khalwa* néven), noha általában az állam bármiféle anyagi vagy egyéb segítsége nélkül működnek (Bawa Yamba 1995: 79–83; Oyewole Imam 2004: 97-98; Sanneh 1979: 171–77). A felsőbb szintű hagyományos muszlim oktatás intézményei – ahol az iszlám vallástudományok valamennyi ágát oktatják – leginkább a Száhel-övezet néhány nagyobb városában működtek, működnek. A legfontosabb ilyen tudományos és oktatási központ a modern kor előtt valószínűleg Timbuktu volt (a mai Maliban), ahol számos, egyenként több ezer kéziratot őrző családi könyvtár működött, s fontos központja volt az iszlám misztikának, illetve a szúfi szentek sírjai körül kialakult vallási kultusznak is (Saad 1983). A város vallástudós elitje etnikailag rendkívül változatos származású volt és a Száhel-övezet egész nyugati felét képviselte (szonghai, fulani, mandinka, szoninke, marka, tuareg, „arab” stb.). A közös muszlim vallás által kialakult kulturális közösségtudat egyébként az egész övezetben enyhítette az etnikai ellentéteket és növelte a mobilitást. Sajátos példa erre a jelenségre az ún. *felláta* közösségek kialakulása a mai Szudán területén. Ezek az egész szavannaövezetet átszelő zárandok-útvonalon Szudánba érkező nyugat-afrikaiak voltak, akik jelentős része Mekkból hazatérőben inkább Szudánban telepedett le, ahol ma az összlakosság minimum 5-6%-át alkotják a nyugat-afrikai exzarándokok (Bawa Yamba 1995). A hagyományos vallástudós elitek tárgyalásakor föltétlenül említésre méltó még a mai Gambia, Bissau-Guinea és Guinea területén kis falvakban szétszórta élő *gyakhanke* etnikum, amely teljes mértékben a muszlim vallástudományok művelésére szakosodott. Mind a mai napig megőrizték egyik alapító személy, a középkori Al-Hádzsi Szálimu Suware pacifizmusra épülő politikai elméletét, amely élesen elutasítja a fegyveres dzsihád (szent háború) gondolatát (Sanneh 1979: 14–26).

A szúfizmus, vagyis az iszlám misztika hagyománya máig virágzik a Száhel-övezet nagy részén. Számos szúfi rend működik a térségben, de ezek közül egyértelműen kettő játszik kiemelkedő szerepet, jelesen a *Kádiríjja* és a *Tídzsáníjja* nevű rendek. Szenegálban például a lakosság többsége ennek a két rendnek a követője, pontosabban mindkettő helyben kialakult alrendjeié. A Kádiríjja helyi leágazása a *Murídíjja* (franciás írásmóddal Mouride) rend, amelynek központja a Dakartól keletre eső Touba városa (Sy 1969). A Tídzsáníjja szenegáli alcsoportha az Ibrahima Nyasz által alapított rend (franciás írásmóddal *Niassène*), s ez a szúfi rend Szenegál mellett gyakorlatilag az egész Száhel-övezetben elterjedt. Mint e sorok szerzője megfigyelhette, a Níger délnyugati részén fekvő Kiota városa például fontos központja ennek a rendnek, de a Niassène ugyanígy nagy szerepet játszik keletebbre, a csádi Wadai tartományban és a szudáni Dárfúrban is (Doutoum 1992:

70, 73). A 20. század eleje óta a nigériai Lokoja környéke (a Benue és a Niger folyók összefolyásánál), illetve általában az *igbira*, *igala* és *nupe* népcsoportok területe a Niassène Tidzsánijja kiemelkedően fontos központja, a térség muszlimjainak több mint 90%-a ezt a rendet követi (Jimba 2012: 8–9; Rufai Mohammed 1992: 55–58; Ndagi 2012: 4), s hasonlóan jelentős követőtábora van a szomszédos Nasarawa államban, ahol a muszlimok közel fele a Tidzsánijja tagja (Liman – Wakawa 2012: 9), továbbá a jórészt jorubák lakta Ilorinban és környékén is (Solagberu 2018). Jól látható, hogy egy ilyen sikeres szúfi rend igazi nemzetközi hálózatot alkot.

A modern iszlám fundamentalizmus gyökerei a vallás „megtisztítását”, a Próféta – nagyon szelektíven és tendenciózusan értelmezett – „hagyományát” zászlajukra tűző reformmozgalmakig nyúlnak vissza, amelyek a Száhel-övezetben a 17. századtól jelentek meg. Az első ilyen jellegű mozgalom a mai Mauritánia területén, a berber nyelvű ún. *zwája* törzsek körében alakult ki, s fő ellenfelei a szaharai arab nomádok voltak (Hiskett 1962). Ettől fogva a Száhel-övezet egészének történetét nagymértékben meghatározta a vallási reformok követelése, amely számos esetben fegyveresen, a „szent háború” (dzsihad) jelszavával is föllépett a régi vallási és politikai elitiek ellen és egy sor teokratikus állam létrejöttét eredményezte. De a vallási reform gondolata korántsem csak politikai kérdésekről szól. A Száhel-övezet számos országában heves viták tárgya például az, hogy a muszlim ima végzésekor álló testtartás közben mi lenne a helyes kéztartás: a Száhel-övezetben általánosan elterjedt málikita jogi iskola szerint a test mellett lelógatva (*szadl*), míg a szaúd-arábiai ihletésű, fundamentalista muszlim wahhábita irányzat szerint a mellen összekulcsolva (*kabd*). A részletkérdésnek tűnő téma megdöbbentően éles szembenállást eredményezett a térség sok muszlim közösségében (Loimeier 1992: 61–62; Solagberu 2018: 541–42).

A mai Száhel-övezetben a fundamentalista iszlám irányzatok legfőbb külső támogatója természetesen Szaúd-Arábia, de a legbefolyásosabb ilyen csoportok helyben jöttek létre. Az egyik legfontosabb ezek közül a nigériai *Dzsamáat izálat al-bid'a wa-ikāmat asz-szunna* nevű szervezet, vagy népszerűbb hausza nevén *Izala*. A szervezetet a híres nigériai fundamentalista muszlim tudós, Abubakar Mahmud Gumi (1922–1992) tanítványai hozták létre, s ma már Kamerunban, Csádban, Nigerben és Ghánában is működik (Kane 2003; Kane 2016: 166–67; Loimeier 1992: 65–67; Loimeier 1997: 5–8; Sounaye 2015: 66–93). Más országokban is működnek népszerű szalafita szervezetek, amelyek főleg a fiatalabb generációkra vannak nagy hatással; ilyen például a szenegáli *Dzsamáat 'Ibád ar-Rahmán (Jamaatou Ibadourahmane)* és *al-Faláh* (Kane 2016: 168–69), vagy Nigerben a *Szunnancse* (zarma nyelven: „a Szunna Követői”) ifjúsági mozgalom, amely sok más fundamentalista szervezetnél jóval kevésbé radikális és a más meggyőződésűekkel szemben kifejezetten elfogadó (Sounaye 2015: 93–97).

Mint Afrikában szinte minden politikai kérdésnek, a modern fundamentalizmusnak is van etnikai vetülete. Az iszlám vallási reformmozgalmak hatása ugyanis a Száhel-övezeten belül régióként nagyon változó, s ennek egyik fő oka az etnikai tényező. A vallási reformok hirdetői és a dzsihad-mozgalmak vezetői között mindig

is aránytalanul domináns szerepet játszottak a *fulani* népcsoport tagjai, kivéve a nomád szarvasmarhatartással foglalkozó (*mbororo*) fulanikat (Hopen 1958: 8–14). A fulanik vonzódása a vallási reformok gondolatához és a modern iszlám fundamentalizmushoz ma is kimutatható. Példának okáért az utóbbi évek Burkina Fasó-i dzsihádzmusának követői nagyrészt fulanik, a 2016-ban létrejött helyi *Ansár al-Iszlám* (*Ansaroul Islam*) dzsihádistá mozgalom alapítója, Ibrahima Malam Dikko, szintén fulani, és a mozgalom nem kis részben a fulani és a *moszi* etnikum közti ellentétekből táplálkozik (Zamkowska 2022: 60–62). A nigériai Plateau tagállamban, az ország legsúlyosabb konfliktuszónájában élő vidéki fulani népesség többsége ma az *Izala* követője, és Ismaila Idrisz, a szervezet egyik legfőbb vezetője a 2000-es évekig, maga is fulani volt és elsősorban fulfulde nyelven terjesztette a fundamentalista gondolatokat (Higazi 2018: 284–289). Ezzel éles ellentétben például a nigériai Kogi tagállamban az igbira és igala népcsoportok területén az *Izala* követőinek aránya rendkívül alacsony, nem több a muszlimok 1-2%-ánál (Jimba 2012: 8–9), s hasonló a helyzet a túlnyomórészt muszlim jorubák lakta nigériai Kwara tagállamban (Abdussalam 2012: 3). Világosan kitűnik, hogy a fundamentalizmus hatása mögött etnikai tényezők is meghúzódnak.

3. Egyéb vallások, vallási kisebbségek

Mint a tanulmány elején már említettem, az iszlám az egész Száhel-övezet domináns vallása, sőt sok régióban gyakorlatilag az egyetlen vallás. Az övezet egészét tekintve csak néhány térségben maradt fenn szigetszerűen nem-muszlim (különböző helyi animista vallásokat követő) kisebbségek, amelyek létszáma folyamatosan csökken, ahogy folytatódik az áttérés az iszlámra. Az ilyesfajta elszigetelt animista közösségeket többnyire olyan helyeken találjuk, amelyek természetföldrajzi okokból nehezen megközelíthetőek voltak, így az iszlám hatása régebben alig-alig jutott el hozzájuk. Gyakorlatilag ez a magasabb, nehezen járható hegyvidékeket jelentette, illetve egy-két esetben a mocsaras síkvidékeket. Jó példa erre a szudáni Kordofán tartomány déli részén a Nuba-hegység, a Kék-Nílus felső folyásánál néhány hegyvonulat, a Kamerun és Nigéria határán található Mandara-hegység, Csád középső részén Guéra tartomány hegyei, illetve Maliban a dogon népcsoport földje, a Bandiagara-hegyvonulat. A gyarmati kor örökségeként egy-két régióban az ilyen animista vallású népességek egy része a nyugati kereszténység különböző irányzataira tért át, keresztény többségű zárványokat vagy kisebbségeket alkotva az egyébként muszlim vallású övezetben, különösen annak legdélebbi sávjában. Erre a legjobb példa Nigéria Plateau („Fennsík”) tagállama, amely ma keresztény többségű, illetve a szomszédos Kaduna állam délkeleti hegyvidéke.

A szakirodalom sok esetben ma is nem-muszlim népességekként kezeli a szigetszerűen fennmaradt animista népeket, miközben a folytatódó áttérések következtében ezek jelentős többsége – bizonyos esetekben szinte egésze – ma már valójában muszlim vallású. Lássunk néhány példát! A gyarmati kor szakirodalma a mai Burkina Faso területét, a *moszi* nép földjét az iszlámmal szembenálló „bástya”-ként írta le, s ez a sztereotípiá sokszor ma is fölbukkan. A valóság viszont az, hogy Burkina

Fasóban ma jelentős (legalább 60-65%-os) többséget alkotnak a muszlimok, s a moszik lakta vidékeken még magasabb ez az arány (Yatenga tartományban nagyjából 85%; ld. Langewiesche 2005: 67). A szudáni Nuba-hegységben élő hegylakók, az ún. *nuba* népek nagy többsége ma muszlim vallású, sőt számos ilyen nép teljes egészében az (pl. Baumann 1987); a Kék-Nílus felső folyásánál lakó hegylakók többsége ugyancsak muszlim (James 1971); a csádi Guéra tartomány *hadzserai* hegylakói pedig szinte kivétel nélkül áttértek az iszlámra (Gaddoum 1995: 92–96; Seli 2014: 55–56, 96–97). De még a nigériai Middle Belt vidéken is (ez a Száhel-övezet déli határsávja, amely már átmenetet képez a nem-muszlim térségek felé) sokfelé hasonló folyamatok zajlanak. Egy tanulságos áttekintés szerint az egyébként keresztény többségű, így egyfajta kivételnek tekinthető Plateau tagállam tizenhét körzete közül öt olyan is van, ahol nem a régóta muszlim vallású hauszák és fulanik, hanem a helyi kisebb népcsoportok adják a muszlim népesség zömét, tehát nyilvánvalóan jelentős áttérésekre került sor az elmúlt évtizedekben (Modibbo 2012: 4). Gyakorlatilag minden kisebb népcsoportban vannak muszlimok, számos népcsoportnál a muszlim kisebbség jelentős arányú, sőt a *pjem* népcsoportnál egyenesen a többséget alkotják (Higazi 2018: 279–280; Harnischfeger 2004: 449–51; Harnischfeger 2006: 46–50). A nigériai Zuru környékén élő *dakarkari* (*lela*) népet gyakran mindmáig animistaként emlegetik az irodalomban, miközben többségük az utóbbi évtizedekben muszlim lett (Abdullahi 2016: 49, 52–53; Randall 2020: 225, 229–30). A szomszédos *kambari* népcsoport az utóbbi évekig szintén őrizte animista vallását, ráadásul a gyarmati kortól jelentős keresztény missziós tevékenység folyt közöttük, ennek ellenére ma alig van olyan *kambari* település, ahol ne találánánk népes muszlim közösségeket (Adamu – Wara 2014: 55; vö. Salamone 1980: 385). A Middle Belt egyik legnagyobb népcsoportja, a *gwari* (*gbagji*) a szakirodalom jó része szerint helyi animista vallásokat követ vagy keresztény, ehhez képest például a Niger tagállamban² élő *gwariknak* ma nagyjából 60%-a muszlim, akárcsak a tagállam legnagyobb lélekszámú népe, a *nupe* (Ndagi 2012: 3–4; Na’Ibi – Hassan 1969: 8, 47) vagy a szomszédos Kogi állam-

Az övezet egészét tekintve csak néhány térségben maradtak fenn szigetszerűen nem-muszlim (különböző helyi animista vallásokat követő) kisebbségek, amelyek létszáma folyamatosan csökken, ahogy folytatódik az áttérés az iszlámra. Az ilyesfajta elszigetelt animista közösségeket többnyire olyan helyeken találjuk, amelyek természetföldrajzi okokból nehezen megközelíthetőek voltak, így az iszlám hatása régebben alig jutott el hozzájuk.

ban élő *igbira* nép túlnyomó többsége (Jimba 2012: 4–6). Még délebbre tekintve a Middle Belt vidékén belül, az etnikailag rendkívül változatos Nasarawa tagállam az utolsó olyan népszámláláskor, amely a vallási hovatartozásra is rákérdezett (1963), nem egészen egyharmad arányban volt muszlim. A népesség vallási megoszlását különböző közvetett módszerekkel ma is föl lehet becsülni, s ezek alapján ma a muszlimok aránya ebben a tagállamban kétharmad körül lehet, de az egészen biztos, hogy a muszlimok egyértelmű többséget alkotnak (Liman – Wakawa 2012: 3–4). Mint a fenti adatokból jól látható, az etnikai-vallási kisebbségekkel kapcsolatban a szakirodalom egy része több évtizeddel ezelőtti állapotot ír le, nem véve tudomást a vallási helyzet radikális megváltozásáról.

Az iszlám terjedése jobbra szervezetlen módon, mindennapi személyes kapcsolatokon keresztül zajlik (Salamone 1980: 389–91), de napjainkban már – keresztény mintára – megjelent a szervezett muszlim hittérítő tevékenység (*da'wa*) is, amelyet sokszor öböl-vidéki gazdag olajállamok finanszíroznak. A muszlim vallási üzenetek és oktatás terjesztésének egyébként számtalan módja van, beleértve például a közkedvelt zenei stílusok dalszövegeit, amilyen például a szenegáli *mbalakh* vagy éppen a rap-zene (Kane 2016: 172–73; McLaughlin 1997; Niang 2010). Az Egyesült Államokból és más nyugati országokból finanszírozott keresztény missziók természetesen ma is aktívak, de a Száhel-övezetben csekély a hatásuk, hiszen a lakosság óriási többsége eleve muszlim, s mint láthattuk, a megmaradt animista népségek jelentős része is inkább az iszlám felé gravitál. Nyugtalanító tendencia viszont – akárcsak Afrika sok más részén – az amerikai eredetű, rendkívül türelmetlen és agresszív pünkösdisták szekták hatása a keresztény népségek körében, ugyanis ezek – a hagyományos keresztény egyházakkal ellentétben – kifejezetten ellenségesként tekintenek az iszlámra és gyakran élesen elutasítanak bármiféle normális együttélést és dialógust a muszlimokkal (Kpughe 2017: 10).

Legalább ilyen veszélyes folyamat az, amit a szakirodalom „a vallás etnicizálódása” kifejezéssel ír le. Ez azt jelenti, hogy bizonyos népcsoportok egy adott vallás követőjeként definiálják magukat, s az etnikai tényező így teljes mértékben összefonódik a vallási identitással (Nicolas 1978; Szombathy 2013). Jó példa erre az, ahogyan a Száhel-övezet sok régiójában a *fulani* etnikum a muszlim szinonimájává vált és szembeállítják a kisebb létszámú helyi töredéknépekkel, amelyek úgymond „pogányok” (fulfulde nyelven *hábe* vagy *kirdi*). Ilyen helyzetben – ami például Kamerun északi részén figyelhető meg – az iszlámra való áttérés egyszerűen etnikai asszimilációval is jár, tehát az áttérő a továbbiakban fulaninak tekinti magát (Blanckmeister – Heine 1983: 171–73; Gallais 1962: 115; Taguem Fah 2000–2001). Újabban ez a jelenség itt-ott változóban van; például a Nigéria délkeleti részén élő, nagyrészt katolikus *igbo* etnikum iszlám vallásra áttérő tagjai kifejezetten azt hangsúlyozzák, hogy az iszlámot nem szabad a fulani vagy hausza népcsoportok „tulajdonának” tekinteni (Anthony 2000). Ki tudja, ez a folyamat segíthet-e hosszú távon a vallási-etnikai ellentétek enyhítésében?

Tragikus módon a Száhel-övezeten belül (illetve a déli szegélyén) van egy térség, ahol napjainkra rendkívül élessé váltak az egyszerre etnikai és vallási ellentétek.

Nigéria középső sávjának (Middle Belt) egyik részéről, a keresztény többségű Plateau és Benue tagállamokról, illetve a muszlim többségű Kaduna tagállam délkeleti csücskéről van szó. Ez az egybefüggő, hagyományosan nem muszlim többségű „sziget” a Száhel-övezet legsúlyosabb konfliktuszónája. Az itt zajló erőszakot a szakirodalom egy része a „keresztényüldözés” címszava alatt tárgyalja, így a Száhel-övezet vallási életét tárgyaló tanulmányban mindenképpen szükséges kitérni e kérdésre.

A „keresztényüldözés” mint valamiféle egységes globális jelenség elképzelése általában is inkább ideologikus, mint tudományos fogalom, de az biztos, hogy a Száhel-övezetről szólva teljesen hamis beállítás és kifejezetten akadályozza az események megértését. A fogalmat eleinte az amerikai neoprotestáns lobbicsoportok terjesztették el, és nem véletlen, hogy egyes vallásilag és etnikailag megosztott afrikai országok (különösen Nigéria és a jelenleg már független állam Dél-Szudán) keresztény elitjei lelkesen átvették, hiszen ezzel könnyebben szerezhetnek külföldi támogatást saját közösségeiknek, mint az etnikai ellentétek témájával. Az esetek többségében a valóság az, hogy mélyen gyökerező etnikai ellentétekről van szó, ahol egyfelől nincs „jó” és „rossz” fél (áldozatok mindkét oldalon nagy számban vannak; ld. Higazi 2018: 290–297), másfelől az eltérő vallás csak ideológiai igazolás az etnikai alapú atrocitásokhoz (Gilliland 1986: 21–32, 171, 203–12; Kastfelt 1994: 22–29, 75–102).³ Az olyan vidékeken, ahol ugyanazon etnikum tagjai kétféle vallást is követnek, a vallási konfliktus kialakulásának esélye minimálisnak tűnik. Ilyen etnikum Nigériában a joruba, vagy a Száhel-övezet egy egészen távoli részén, Szenegál délnyugati szögletében a gyola. (A gyola nem azonos a korábban említett gyula népcsoporttal.) Az utóbbiak ma túlnyomórészt muszlimok (Linares 1992: 92–96), s még ahol létezik is katolikus kisebbség, ott sem fajulnak a muszlimok és keresztények közti vallási ellentétek erőszakos konfliktusokká, mert hiányzik az etnikai ellentét (Thomson 2012: 264–66). Ellenben ott, ahol jelen van az etnikai ellentét és a vallási és etnikai határvonalak jelentős részben egybeesnek, véres konfliktusok kialakulására van esély. A nigériai Plateau és Benue tagállamok „keresztény–muszlim” konfliktusai például nagyjából a helyben domináns helyzetű (és nagyrészt keresztény) *birom* és *tiv* népcsoportok konfliktusai a muszlim hausza és fulani népcsoportokkal (Harnischfeger 2004: 445–46). Ráadásul Plateau államban valójában csak bizonyos körzetek számítanak a konfliktus forró pontjainak (Modibbo 2012: 3), míg az állam jelentős részén egyáltalán nincsenek ilyen konfliktusok, bár az etnikai-vallási megoszlás hasonló. Így világos, hogy a helyi eliteknek mekkora szerepe van a konfliktusok élezésében vagy csitításában, s a – történetesen keresztény *biromokból* verbuválódott – politikai elit felelőssége elég nyilvánvalónak tűnik (Higazi 2018: 270–271, 278, 290–297). Az állam egészét nézve a nagyrészt muszlim etnikumok aránytalanul kiszorultak a politikai hatalomból, amely – ellentétben Észak-Nigéria más részeivel – szinte teljesen a keresztény többségű etnikai csoportok kezében van (Modibbo 2012: 5; vö. Mustapha et al. 2018: 130).

4. Szélsőséges mozgalmak és dzsihádzizmus

A szélsőséges és erőszakos dzsihádzizmus fő célpontjai a Száhel-övezetben nem a keresztények – nem véletlenül, hiszen a legtöbb helyen csupán elenyésző arányú kisebbséget alkotnak –, hanem az iszlám hagyományos változatainak követői. Erről ékesszólóan tanúskodik mindaz, amit 2012–13-ban a Száhel-övezetbeli muszlim kultúra egyik legfontosabb régi kulturális központjában, Timbuktaban műveltek a dzsihádisták szélsőségesek a szúfi szentek sírjai és a muszlim vallástudományi hagyomány kéziratok kincseit tartalmazó ősi könyvtárak elleni vandál támadásaik során (Kane 2016: 189–99). Az övezet talán legirgalmatlanabb és leghírhedtebb dzsihádisták csoportja, a Boko Haram néven ismert nigériai mozgalom áldozatainak túlnyomó többsége maga is muszlim (Kpughe 2017: 2; Mustapha et al. 2018: 126–27), s ugyanez érvényes a Burkina Fasó-i dzsihádisták erőszak áldozataira (Zamkowska 2022: 65–66). Mindkét dzsihádisták mozgalom kíméletlenül föllép mindenkiel szemben, aki nem osztja nézeteit, így természetesen a keresztényekkel szemben is, de nem kevésbé erőszakosan támadja a népi iszlám vallásosság és a szúfizmus híveit, továbbá a hagyományos muszlim vallási eliteket – ami így együtt a muszlimok nagy többségét teszi ki. Ez az agresszív és kérlelhetetlen föllépés mindenkiel szemben, aki nem a szélsőséges fundamentalizmus tanait vallja, több évtizedes múlta tekinthet vissza a Száhel-övezet egyes régióiban, bár jelenlegi intenzitása alighanem előzmény nélküli.

A nigériai Boko Haram (hausza nyelven: „a Nyugati Betűk Tilosak”)⁴ mozgalom nevéhez híven a modernitás minden megnyilvánulását elutasítja, ugyanakkor – a Próféta hagyományára hivatkozva – az elmúlt évszázadokban kialakult hagyományos muszlim vallásgyakorlás nagy részét is (Kane 2016: 182–89; Akubor 2015: 40–41; Kpughe 2017: 4–7). Hivatalos neve (*Dzsa má'at Ahl asz-Szunna lid-Da'wa wal-Dzsihád*, azaz „a Próféta Hagományának Közössége a Vallás Terjesztéséért és a Dzsihádért”) egyébként ez utóbbi álláspontot tükrözi. A nyugati hatások teljes elutasításának szélsőséges gondolata már az 1980-as évek elején megjelent a *Maitatszine* („Megátkozó”) gúnynéven emlegetett Muhammadu Marwa mozgalmában az észak-nigériai Kanóban, Maiduguriban és Yolában. A mozgalmat erőszakossága ugyancsak a mai Boko Haram egyfajta előképévé teszi, bár a Próféta hagyományának kérdésében egészen más álláspontot képviselt, mint az utóbbi (Akubor 2015: 39–40; Barkindo 1993: 97–98; Kane 2003: 98–103; Kenny 1996: 342–44; Loimeier 1992: 67–69). A fundamentalista iszlám irányzatok egyébként önmagukban is igen változatos nézeteket vallanak, s fontos hangsúlyozni, hogy a szélsőséges csoportok véres kezű módszereit a fundamentalista muszlimok nagy része sem támogatja. Erről tanúskodik például az a 2012-ben kiadott nyilatkozat, amelyben Szani Jahaja Dzsingir, a korábban már említett nigériai reformista szervezet, az *Izala* vezetője iszlámellenesnek nyilvánította a Boko Haram nézeteit és tevékenységét (Thurston 2015: 115, 123). Ahogy korábban megjegyeztem, Afrikában még a látszólag tisztán vallási ellentéteknek is gyakran van etnikai vonatkozása, és ez igaz ebben az esetben is. A Boko Haram tagsága ugyanis kifejezetten sajátos etnikai hátterű: az Észak-Nigériában nagy többséget alkotó hauszák kevesen akadnak közöttük, helyettük

a tagság zömét a *kanuri* nevű népcsoport, illetve a Csád-tó szigetein és partjain élő, igen hátrányos helyzetű *buduma* etnikum adja (Pérouse de Montclos 2018: 167, 174–76). Ami látszólag különböző vallási irányzatok konfliktusa, az legalább részben különböző etnikai csoportok küzdelmét jelenti.

Elvileg az afrikai országokban jellemző szekuláris államberendezkedés segíthetne a szélsőséges iszlamizmus visszaszorításában, ám sajnálatos módon a szekuláris rendszerek korrupciója, etnikai nepotizmusa és inkompetenciája miatt a Száhel-övezet számos országában kifejezetten népszerűtlenné vált a szekularizmus alapelve (Kane 2016: 174). Nigéria északi, nagyrészt muszlimok lakta tagállamaiban például a helyi politikai elitek kifejezetten a köznép nyomására vezették be az iszlám vallási törvényre (*saría*) épülő jogrendet 1999-től kezdve. Nigériában már az 1970-es évek végétől ezt követelte a Muslim Students' Society nevű ifjúsági szervezet (Kane 2016: 176), de a *saría* bevezetését más országokban (Mali, Burkina Faso stb.) is célul tűzte ki számos politikai szervezet. Az elterjedt tévhittel ellentétben a *saría* büntetőjogi előírásai Észak-Nigéria államaiban explicit módon csak a muszlimokra vonatkoznak (Harnischfeger 2004: 432; Harnischfeger 2006: 38-40; Kenny 1996: 347-49; Olaniyi 2011: 74-78, 84-93), s így csak látszólag meglepő, hogy az iszlám vallási törvénykezés bevezetésének támogatói között keresztények is voltak. A teokratikus, illetve szekuláris államrend és a vallási alapú jogrend jövője a Száhel-övezet államaiban ma is nagy kérdés. Az övezet egyetlen nem szekuláris berendezkedésű állama, Szudán 2019-ben a szekularizmusra épülő új alkotmányt fogadott el, ugyanakkor Gambia elnöke 2015-től hivatalosan „iszlám köztársaság”-ként határozta meg országa berendezkedését, bármit is jelentsen ez a gyakorlatban. Minthogy mindkét ország lakossága szinte teljes egészében muszlim, jól látható, hogy vallás és politika, vallás és állam megfelelő viszonya komolyan vitatott kérdés a muszlim népességen belül is. Mindenesetre a szekuláris berendezkedés tartós fennmaradása egy túlnyomórészt muszlimok lakta régióban erős ellenérv a modern képviseleti demokrácia és az iszlám vallás összeegyeztethetlenségéről szóló állítások ellenében. *

Jegyzetek

- 1 A Száhel-övezet különböző nyelveiben az említett arab szó helyett általában egyéb, helyi elnevezések használatosak a muszlim vallástudósokra, pl. *karamoko* (mandinka), *mori* vagy *modibbo* (fulfulde), *faki* (szudáni és csádi arab), *mallam* (hausza), *alfa* (szonghai) stb.
- 2 Nigéria egyik tagállama; nem azonos a független Niger Köztársasággal, amely északabbra fekszik.
- 3 Viszonylag kiegyensúlyozott képet ad a Száhel déli szegélyének két ilyen konfliktuszónájáról (a nigériai Middle Belt, illetve a ma már független Dél-Szudán) GRISWOLD 2010: 17–124.
- 4 A *boko* szó az angol book-ból származik és bármiféle latin betűs írásbeliséget jelöl, beleértve a hausza nyelv ma szokásos írásmódját is, amelyet többek között az iszlám vallási források hausza nyelvű kiadására használnak.

Felhasznált irodalom

- Abdullahi, Yusuf (2016): „A History of Islam among the Fakkawa of Zuru Emirate, 1910–2015.” *International Journal of English, Literature and Social Science* 1, 49–56.
- Abdussalam, Abdulganiy Abimbola (2012): *Muslims of Kwara State: A Survey*. Oxford: Nigeria Research Network (NRN), Oxford Department of International Development.
- Adamu, Mahdi; Wara, Mansur Abubakar (2014): „Religion among the Kambari People before and after the British Colonial Rule.” *Developing Country Studies* 4, 42–60.
- Akubor, Emmanuel Osewe (2015): „Historical roots of the manipulation of religion in Northern Nigeria: The rise of fundamentalist groups and the plight of ethnic and religious minorities.” *International Journal for Religious Freedom* 8, 37–49.
- Anthony, Douglas (2000): „„Islam Does Not Belong to Them’: Ethnic and Religious Identities among Male Igbo Converts in Hausaland.” *Africa* 70(3), 422–41.
- Barkindo, Bawuro M. (1993): „Growing Islamism in Kano City since 1970.” In: Louis Brenner (szerk.): *Muslim Identity and Social Change in Sub-Saharan Africa*. London: Hurst and Co. 91–105.
- al-Bartilī, Abū ‘Abdallāh al-Tālib Muḥammad (1401/1981): *Faṭḥ al-shakūr fī ma’rifat a’yān ‘ulamā’ al-Takrūr*, szerk. Muḥammad Ibrāhīm al-Kattānī, Muḥammad Ḥajjī, Bayrūt: Dār al-Gharb al-Islāmī].
- Baumann, Gerd (1987): *National Integration and Local Integrity: The Miri of the Nuba Mountains in the Sudan*. Oxford: Clarendon Press.
- Bawa Yamba, C. (1995): *Permanent Pilgrims: The Role of Pilgrimage in the Lives of West African Muslims in Sudan*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Blanckmeister, Barbara; Heine, Peter (1983): „Ethnizität und Islam in Nordkamerun.” *Afrika Spectrum* 18(2), 171–75.
- Cunnison, Ian (1966): *Baggara Arabs: Power and the Lineage in a Sudanese Nomad Tribe*. Oxford: Clarendon Press.
- Doutoum, Mahamat Adoum (1992): „L’islam au Ouaddaï avant et après la colonisation.” In: Jean-Pierre Magnant (szerk.): *L’Islam au Tchad*. Bordeaux: Centre d’Étude d’Afrique Noire, 67–92.
- Gaddoum, Daoud (1995): *Le culte des esprits margay ou maragi chez les Dangaléat du Guéra*. Párizs: L’Harmattan.
- Gallais, Jean (1962): „Signification du groupe ethnique au Mali.” *L’Homme* 2(2), 106–29.
- Gibbal, Jean Marie (1984): *Guérisseurs et magiciens du Sahel*. Párizs: Editions A. M. Métaillé, Collection Traversées.
- Gilliland, Dean S. (1986): *African Religion Meets Islam. Religious Change in Northern Nigeria*. Lanham (MD), London: University Press of America.
- Griswold, Eliza (2010): *The Tenth Parallel: Dispatches from the Fault Line between Christianity and Islam*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Harir, Sharif (1999): „The Mosque and the Sacred Mountain: Duality of Religious Beliefs among the Zaghawa of Northwestern Sudan.” In: Leif Manger (szerk.): *Muslim Diversity: Local Islam in Global Contexts*. London: Curzon, 200–223.
- Harnischfeger, Johannes (2004): „Sharia and Control over Territory: Conflicts between ‘Settlers’ and Indigenous in Nigeria.” *African Affairs* 103, 431–52.
- Harnischfeger, Johannes (2006): „Islamisation and Ethnic Conversion in Nigeria.” *Anthropos* 101(1), 37–53.
- Hasan, Yusuf Fadl (1967): „Main Aspects of the Arab Migration to the Sudan.” *Arabica* 14(1), 14–31.
- Higazi, Adam (2018): „Rural insecurity on the Jos Plateau: Livelihoods, land and cattle amid religious reform and violent conflict.” In: Abdul Raufu Mustapha, David Ehrhardt (szerk.): *Creed and Grievance: Muslim-Christian Relations and Conflict Resolution in Northern Nigeria*. Woodbridge, Rochester (NY): James Currey. 269–307.

- Hiskett, M. (1962): „An Islamic Tradition of Reform in the Western Sudan from the Sixteenth to the Eighteenth Century.” *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 25, 577-96.
- Hopen, C. Edward (1958): *The Pastoral Fulbe Family in Gwandu*. London, Ibadan, Accra: Oxford University Press.
- James, Wendy R. (1971): „Social Assimilation and Changing Identity in the Southern Funj.” In: Yusuf Fadl Hasan (szerk.): *Sudan in Africa*. Khartúm: Khartoum University Press, 197-211.
- Jimba, Moshood Mahmood M. (2012): *Muslims of Kogi State: A Survey*. Oxford: Nigeria Research Network (NRN), Oxford Department of International Development.
- Kane, Ousmane (2003): *Muslim Modernity in Postcolonial Nigeria. A Study of the Society for the Removal of Innovation and Reinstatement of Tradition*. Leiden, Boston: Brill.
- Kane, Ousmane Oumar (2016): *Beyond Timbuktu: An Intellectual History of Muslim West Africa*. Cambridge (MA), London: Harvard University Press.
- Kastfelt, Niels (1994): *Religion and Politics in Nigeria. A Study in Middle Belt Christianity*. London, New York: British Academic Press, I. B. Tauris.
- Kenny, Joseph (1996): „Sharīa [sic] and Christianity in Nigeria: Islam and a ‚Secular’ State.” *Journal of Religion in Africa* 26(4), 338-64.
- Kpughe, Lang Michael (2017): „Christian Churches and the Boko Haram Insurgency in Cameroon: Dilemmas and Responses.” *Religions* 8(143), 1–12.
- Langewiesche, Katrin 2005: „Religiöse Mobilität: Konversionen und religiöser Wandel in Burkina Faso.” *Paideuma: Mitteilungen zur Kulturkunde* 51, 67–88.
- Lewis, I. M.; Al-Safi, Ahmed; Hurreiz, Sayyid szerk. (1991): *Women's Medicine: The Zar-Bori Cult in Africa and Beyond*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Liman, Sa'adatu Hassan; Wakawa, Abubakar S.I. (2012): *Muslims of Nasarawa State: A Survey*. Oxford: Nigeria Research Network (NRN), Oxford Department of International Development.
- Linares, Olga F. (1992): *Power, Prayer and Production. The Jola of Casamance, Senegal*. Cambridge stb.: Cambridge University Press.
- Loimeier, Roman (1992): „Die Dynamik religiöser Unruhen in Nord-Nigeria.” *Afrika Spectrum* 27(1), 59-80.
- Loimeier, Roman (1997): „Die radikale islamische Opposition in Nordnigeria.” *Afrika Spectrum* 32(1), 5-23.
- McLaughlin, Fiona (1997): „Islam and Popular Music in Senegal: The Emergence of a ‚New Tradition’.” *Africa* 67(4), 560-81.
- Modibbo, Muhammad Sani Adam (2012): *Survey of Muslim Groups in Plateau State of Nigeria*. Oxford: Nigeria Research Network (NRN), Oxford Department of International Development.
- Mustapha, Abdul Raufu; Ehrhardt, David; Diprose, Rachael (2018): „Historical contexts of Muslim-Christian encounters in northern Nigeria.” In: Abdul Raufu Mustapha, David Ehrhardt (szerk.): *Creed and Grievance: Muslim-Christian Relations and Conflict Resolution in Northern Nigeria*. Woodbridge, Rochester (NY): James Currey. 108–35.
- Na'ibi, Mallam Shuaibu; Hassan, Alhaji (1969): *The Gwari, Gade and Koro Tribes*. Ibadan: Ibadan University Press.
- Ndagi, Muhamad Umaru (2012): *Muslims of Niger State: A Survey*. Oxford: Nigeria Research Network (NRN), Oxford Department of International Development.
- Niang, Abdoulaye (2010): „Hip-hop, musique et Islam: le rap prédicateur au Sénégal.” *Cahiers de recherche sociologique* 49, 63–94.
- Nicolas, Guy (1978): „L'enracinement ethnique de l'islam au sud du Sahara.” *Cahiers d'Études africaines* 18(3), 347-77.
- Olaniyi, Rasheed Oyewole (2011): „Hisbah and Sharia Law Enforcement in Metropolitan Kano.” *Africa Today* 57(4), 71-96.

- Oyewole Imam, Yahya (2004): „The Tradition of Qur’anic Learning in Borno.” *Journal of Qur’anic Studies* 6(2), 96-102.
- Pérouse de Montclos, Marc-Antoine (2018): „Boko Haram, youth mobilization and jihadism.” In: Abdul Raufu Mustapha, David Ehrhardt (szerk.): *Creed and Grievance: Muslim-Christian Relations and Conflict Resolution in Northern Nigeria*. Woodbridge, Rochester (NY): James Currey. 156–83.
- Peterson, Brian (2002): „Quantifying Conversion: A Note on the Colonial Census and Religious Change in Postwar Southern Mali.” *History in Africa* 29, 381-92.
- Randall, Theodore (2020): „Linguistic and Religious Continuity and Change among the Lelna of Northwestern Nigeria.” *Insights of Anthropology* 4, 224–32.
- Rufai Mohammed, Ahmed (1992): „The Popular Phase of Islam in Ebiraland, Nigeria. The Roles of Sheikh Ahmad Rufai and Al-Hajj Abdulmalik.” *Islam et Sociétés au Sud du Sahara* 6, 47-63.
- Saad, Elias N. (1983): *Social history of Timbuktu: the role of Muslim scholars and notables, 1400–1900*. Cambridge etc.: Cambridge University Press.
- Salamone, Frank A. (1980): „Competitive Conversion and Its Implications for Modernization (Nigeria).” *Anthropos* 75, 383–404.
- Sanneh, Lamin O. (1979): *The Jakhanké: The History of an Islamic Clerical People of the Senegambia*. London: International African Institute.
- Seli, Djimet 2014: *(Dé)connexions identitaires hadjeray: Les enjeux des technologies de la communication au Tchad*. Bamenda, Leiden: Langaa Research and Publishing Common Initiative Group, African Studies Centre.
- Simmons, William S. (1979): „Islamic Conversion and Social Change in a Senegalese Village.” *Ethnology* 18(4), 303-23.
- Solagberu, Abdur-Razzaq Mustapha Balogun (2018): „The Historical Development of the Tijaniyyah Šūfī Order in Ilorin, Nigeria and Challenges for Survival.” *Journal of Muslim Minority Affairs* 38(4), 537–50.
- Sounaye, Abdoulaye (2015): „Irwo Sunnance yan-no! Youth Claiming, Contesting and Transforming Salafism.” *Islamic Africa* 6, 82-108.
- Sy, Cheikh Tidiane (1969): *La Confrérie sénégalaise des Mourides: Un Essai sur l’Islam au Sénégal*. Paris: Présence Africaine.
- Szombathy Zoltán (2013): „Az áttérés mint etnikai kérdés. Vallás és etnikum összefonódása afrikai példák alapján.” In: Balázs Déri (szerk.), *Conversio*. Budapest: ELTE BTK VTK, 199-211.
- Szombathy Zoltán (2021): *Az iszlám Fekete-Afrikában*. Piliscsaba: Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete.
- Taguém Fah, Gilbert L. (2000-2001): „Le facteur peul, l’islam et le processus politique au Cameroun.” *Islam et Sociétés au Sud du Sahara* 14-15, 89-98.
- Thomas, Frederic C. (1959): „The Juhaina Arabs of Chad.” *The Middle East Journal* 13, 143–55.
- Thomson, Steven K. (2012): „Christianity, Islam, and ‘The Religion of Pouring’: Non-linear Conversion in a Gambia/Casamance Borderland.” *Journal of Religion in Africa* 42, 240–76.
- Thurston, Alex (2015): „Nigeria’s Mainstream Salafis between Boko Haram and the State.” *Islamic Africa* 6, 109-34.
- Vidal, Laurent (1990): *Rituels de possession dans le Sahel: Exemples peul et zarma du Niger*. Paris: L’Harmattan.
- Werthmann, Kathja (2014): „Local Religion or Cult-Shopping? A Sacrificial Site in Burkina Faso.” *Anthropos* 109, 399–409.
- Yāqūt, Shihāb al-Dīn Abū ‘Abdallāh al-Ḥamawī (1995): *Mu’jam al-buldān*. Beirut: Dār Šādir. 7 kötet.
- Zamkowska, Iwona (2022): „Islamic insurgency in the Sahel as the root of mass displacement in Burkina Faso.” *International Journal for Religious Freedom* 15, 53–69.

English Abstract

Religion in the Sahel Region

The essay presents a brief overview of religious life within the Sahel region. After a short précis of the geographical, ethnic and linguistic characteristics of the region and of the history of the term Sahel and its synonyms, a detailed discussion of the three typical varieties of Muslim religiosity follows: the traditional forms of Islam (with special emphasis on syncretic folk beliefs and religious practice), the main groups of religious mysticism or Sufism, and the reform movements of recent times such as Wahhabism and Salafism. Given the numerical and cultural preponderance of Muslims within the population of the region, the essay must necessarily focus on Islam. However, it also discusses the situation of religious minorities, both the dwindling but still existing animist populations and the small but politically important Christian communities left behind by western missions. The intermittent Christian-Muslim conflicts that periodically flare in some of the southernmost parts of the region are also examined, stressing that the notion of a systematic persecution of Christians is inadequate to describe these conflicts, which tend to have more to do with the ethnicisation of religious identities. The essay concludes with a brief discussion of movements of violent religious extremism and jihadism, and their strife against secular states in this predominantly Muslim region.

A szerzőről

egyetemi tanár

ELTE BTK Sémiai Filológiai és

Arab Tanszék és Avicenna

Közel-Kelet Kutatások Intézete

About the Author

Professor

Department of Arabic Studies,

Eötvös Loránd University (Budapest)

and Avicenna Institute of

Middle Eastern Studies

@

zszombathy@yahoo.co.uk

A SZÁHEL TÁRSADALMI-GAZDASÁGI HELYZETE PUSZTÍTÓ VIHARBAN

KISS JUDIT

1. Általános társadalmi-gazdasági helyzetkép

A UNDP legfrissebb, 2024-es Human Development Reportja szerint az öt száheli ország a Human Development Index (HDI) alapján a világ 199 országából a 185-189. helyet foglalja el, illetve Mauritánia a 164., vagyis a *legalacsonyabb fejlettségű országok* közé tartoznak, az átlagos 1 főre eső GDP 2021-ben 790 US dollár volt (CCDR, 2022). Értékeik nemcsak a világátlagtól, de a szubszaharai afrikai átlagtól is rendre elmaradnak, kivéve Mauritániát (1. táblázat). Az adatok nemcsak az országok elmaradott egészségügyi és oktatási helyzetét mutatják, de elégtelen gazdasági teljesítményét is. Bár a G5 országok 1990 óta évi 4,5%-os gazdasági növekedési ütemet értek el (Beza, 2022: 3), 2010 és 2019 között pedig 5%-osat a szubszaharai afrikai 3,9%-kal szemben (CCDR, 2022), az 1 főre eső GDP mindössze 1,65%-kal nőtt a népesség magas növekedési üteme következtében (erről lásd később), holott a régió összlakossága nem túl nagy (93,7 millió volt 2022-ben) s népsűrűsége pedig az egyik legalacsonyabb a világon (15 fő/négyzetkilométer)¹.

A jövedelmek egyenlőtlen eloszlása² következtében az övezet a *világ legszegényebb régiói* közé tartozik (Meyer, 2017; Beza, 2022), a lakosság 40%-a a szegénységi küszöb alatt él, 80%-a 2 dollárnál kevesebből (Beza, 2022: 3), jelentős különbséget mutatva a vidék és a város között. A szociális védőháló igen gyenge vagy teljességgel hiányzik. Az infrastruktúra fejletlensége miatt problémás a lakosság közlekedése, mobilitása, az áruk szállítása, raktározása; ivóvízhez, elektromos áramhoz, lakhatáshoz, főzési lehetőséghez való hozzájutása. A Világbank felmérése szerint a Száhel-övezet lakosságának 50%-a nem jut elektromos áramhoz s a helyzet vidéken a legelkeserítőbb, ahol a lakosság mindösszesen 1-5%-a jut áramhoz (CCDR, 2022): Csádban és Nigerben még 1% sem³. Ráadásul a népesség 40%-a tiszta ivóvízhez sem jut. A helyzet különösen a vidéki településeken drámai és komoly betegségekhez vezet. Ugyanakkor üdvöztető, hogy a lakosság 64%-ának van mobil internetje, ami az afrikai 71%-os szinthez képest nem nagy lemaradás.

Mindezekkel együtt – és ezek ellenére – a Száhel országok lakossága nem érzi magát nagyon boldogtalannak: a 2024-es *World Happiness Report*ja szerint a 134 országból Niger a 109. helyen van, öt Burkina Faso (110.), Mauritánia (111.), Csád (113.) és Mali (122.) követi (Helliwell et al., 2024), vagyis helyzetüket jobbnak élik meg, mint amilyennek azt az objektív indikátorok mutatják⁴.

Helyezés (199 országból)	Ország	HDI érték	Várható élettartam (év)	Várható oktatás- ban töltött év	1 főre eső GNI (2017 PPP \$)
164.	Mauritánia	0,540	66,4	7,9	5374
185.	Burkina Faso	0,438	59,8	8,1	2037
188.	Mali	0,410	59,4	7,0	2044
189.	Niger	0,394	62,1	7,2	1283
189.	Csád	0,394	53,0	8,2	1389
Szubszaharai Afrika		0,549	60,6	10,3	3666
Világ		0,739	72,0	13,3	17254

1. táblázat. A G5 országok társadalmi-gazdasági állapota 2022-ben a Human Development Index alapján.

Forrás: saját összeállítás a Human Development Report 2023/24 adatai alapján

2. A gazdaság szerkezete: elmaradt transzformáció

A száheli országok gazdaságát továbbra is az alacsony diverzifikáció jellemzi, hiszen a gazdaság struktúráját a *primér szektor* (kitermelő ipar és mezőgazdaság) uralja, a természeti kincsektől való függés jellemzi. A legfőbb bányászati termékek: az olaj és gáz (Csád, Niger és Mauritánia), az arany és uránium⁵ (Niger), valamint az éghajlatváltozás „kezeléséhez”, a zöld átmenethez szükséges ásványkincsek és fémek (bauxit, vas, réz, mangán, ón, volfram, vanádium, cink, ólom, ezüst és lítium), amelyekből elsősorban Maliban és Mauritániában vannak jelentős készletek.

A Száhel országok exportjának zömét a nyerstelemek, az ún. *commodities* adják, vagyis az exportbevételek nagyban függnek ezen termékek áralakulásától. Nigerben például öt nyers termék (arany, olaj, uránium, olajos magvak és gyapjú) adja az exportbevételek 88%-át. Csád kivitelének 76%-a olaj és 20%-a arany. A térség a világ legelmaradottabb infrastruktúrájával rendelkezik: a vidéki lakosoknak csak egyharmada tud egész évben közúton közlekedni, ráadásul magasak a közlekedési tarifák és a szállítási díjak, ami jelentősen visszaveti a konnektivitást.

A legfőbb gazdasági tevékenység továbbra is a zömében önellátásra termelő (subsistence) *mezőgazdaság*: a növénytermesztés (a 600 milliméternél több esőt élvező területeken) és az állattartás (a 400 milliméternyi esővel rendelkező területeken), valamint a halászat. A termelési struktúra eléggé diverzifikált: megtalálhatók a saját fogyasztásra termelt növények (például kasszava, szorghum, kukorica, köles), valamint az eladásra szántak (búza, cukornád, gyapot) (Doso, 2014). A mezőgazdasági termelést a kisparcellák sokasága jellemzi, az átlagos birtok nagyság 4 hektár, aminek egyre nagyobb népességet kellene eltartani, mivel a lakosság 70-80%-a mezőgazdaságból és vidéken él (Nigerben 83%-a, míg Mauritániában csak 45%-a). Nigerben a mezőgazdaság a GDP felét (47,8%-át) adja, Maliban 36,8%-át, Csádban

25,1%-át, Mauritániában 20%-át és Burkina Fasóban 16,3%-át (World Development Indicators, 2023). Más afrikai országokhoz képest a Száhel országokban igen jelentős a vándorló-legeltető, nomád állattartás. Az állatállomány adja a GDP 10-15%-át Burkina Fasóban, Csádban, Maliban és Nigerben. Mauritániában – ahol a lakosság fele nomád – még nagyobb százalékát.

A szektor eltartóképessége az ökoszisztéma törékenysége, az elmaradott termelési technikák, a termelékenység és a hozamok csökkenése, az erőteljes népességnövekedés és a klímaváltozás negatív hatásai következtében fokozatosan csökken⁶, így a lakosság *élelmezése* az egyik legégetőbb kérdés a régióban (Marsai, 2024). Igen magas az élelmezési bizonytalanságban élők, valamint az alul- és rosszultápláltak száma: 2000 és 2015 között Burkina Fasóban 2,9 millióról 3,7 millióra, Csádban pedig 3,3 millióról 4,6 millióra nőtt az élelmezési problémával küzdők száma (CCDR, 2022). A legrosszabb a helyzet Nigerben, ahol a lakosság fele nem jut elegendő élelmiszerhez – vagy szezonálisan, ideiglenesen vagy krónikusan (Michailof, n.d.). A Világbank adatai szerint jelenleg az öt Száhel országban 10,2 millió főre, a teljes lakosság 10%-ára tehető az élelmezés-bizonytalanságban élők száma. Az Economist Intelligence Unit's Global Food Security Index-e (GFSI) szerint 113 országból Mali a 86., Burkina a 97., Niger a 104. és Csád a 108. (Mbaye and Signé, 2022).

A mezőgazdasági és élelmiszertermelés növelésére elvileg két lehetőség kínálkozik: egyrészt az *extenzív* termelésnövelés, amikor is a termőterület kiterjesztésével érnek el kibocsátás-emelkedést; a másik a termelés intenzifikálása, amikor a fokozott input (műtrágya, vegyszer, nemesített mag) használatától, a gépesítéstől, valamint az öntözéstől remélnek termelésnövekedést, hiszen alapvetően száraz és félszáraz területekről van szó és jelenleg csak a termőföldek 1%-át öntözik, kivéve Malit, ahol 5,7%-át (Beza, 2022: 5; CCDR 2022).

A Száhel-övezetben a művelhető földterület nagysága korlátozott: Burkina Fasóban a legnagyobb, 22%-os, de Mauritániában csak 4%-os, Nigerben pedig 8%-os (CCDR, 2022), így az extenzifikálás csak a legelőterületek rovására tud megvalósulni, ami további konfliktusok forrása. Hosszú évszázadokig a farmerek és a nomád állattartók (a tuaregek, a fulánik) békésen osztoztak az erőforrásokon, a száraz évszakban az állatokat északról dél felé terelték vizet és legelőt keresvén, amiért trágyával és tejjel fizettek a farmereknek. Amikor azonban a termőterületeket a legelők, a vizes élőhelyek és az erdők rovására kezdték el növelni, akkor ez konfliktusokhoz vezetett – alapvetően a föld tulajdonjogát illetően – a földművesek és az állattartók között Maliban, Nigerben és Burkina Fasóban. Ráadásul az extenzifikáció igen sokszor a korábbi termelési technikák (például parlagon hagyás) feladásával/csökkentésével jár és a föld degradációjához, kizsigereléséhez, túlleltetéshez, a talajerő romlásához, a termés hozamok csökkenéséhez és elsivatagosodáshoz vezet (Doso, 2014).

Az *intenzív* termelésnövelésnek és a nagy agrárüzemek kialakulásának pedig a tulajdonviszonyok rendezetlensége, a pénzügyi eszközök, a tőke, a víz, az energia és a szaktudás hiánya szab határt, illetve a víz- és földkészletek túlhasználásához vezet. Míg a felszíni vízkészletek a klímaváltozás miatt egyre korlátozottabbak, addig a felszín alatti vízkészletek elvileg elégségesek a növekvő szükségletek kielégítésére,

öntözésre. Az öntözési projektek azonban tökéigényesek, működtetésük költséges, az esetek többségében az eladható nagykulturák (például cukornád, rizs) termesztését szolgálják, és sokszor a lakóhelyükről kitelepített tradicionális gazdálkodók, pásztorok, halászok kárára valósul meg⁷, ami újabb konfliktusok forrása.

Mivel az agrárszektor képtelen foglalkoztatni és eltartani a növekvő népességet, ezért a vidéki régiókból való népességkiáramlás a többi afrikai országhoz hasonlóan a G5-öket is jellemzi. De míg egyes afrikai országokban a munkaintenzív *iparágak* (textil-, élelmiszer-, ruházati és cipőipar), illetve a *szolgáltatások* nyújtanak némi megélhetési lehetőséget a vidéki szektort elhagyók számára, addig ez nem mondható el a Száhel-övezetről. A feldolgozóipar fejletlen (GDP-n belüli részesedése 10%-on aluli), a magánszektor gyenge, a *kitermelő ipar* pedig nem munkaintenzív ágazat. Igaz, hogy a szolgáltatások részaránya magas (40% körüli – Sahel 2043, 2019), de az itteni tevékenység alacsony hozzáadott értékkel bír és alacsony termelékenység jellemzi. Így az agrárszektorból kiáramló munkaerőnek vagy az amúgy is kiterjedt városi informális szektorban kell munkát találni, vagy pedig egyéb megélhetési lehetőség után kell nézni (ezekről lásd később).

A G5-országok strukturális gyengeségét mutatja a) a gazdasági *diverzifikáció* alacsony foka, vagyis a primér szektor dominanciája; b) az *export* nyertermék-orientáltsága és a nem-nyertermék export versenyképességének alacsony szintje, ami az alacsony termelékenység és az állandó bizonytalanság következménye; c) a *termelékenység* lassú növekedése, ami a fizikai és a humán tőke elégtelenségének tudható be; d) a *technológiai lemaradás*, ami azzal magyarázható, hogy a technológia-intenzív ágazatokban (telekommunikáció, energia, kitermelő ipar) limitált a magántőke részvétele; e) az *informális szektor* magas aránya elsősorban a kereskedelem, az élelmiszeripar, a szolgáltatások, a vendéglátás, a közlekedés-szállítás, az építőipar területén, és e) a *jólét hiánya*, amit a formális foglalkoztatás elégtelensége okoz és a magas szegénységi ráta tükröz. Ezek a területek, amit az ACET African Transformation Indexe mér (a nem mérhető informális szektor kivételével) és a DEPTH⁸ mozaikszó fejez ki. Sajnos a G5-ök közül csak Nigert veszi számba az ACET, vagyis a régió legfejletlenebb országát.

	Niger	30 afrikai ország átlaga
Diverzifikáció	11,6	38,3
Export- versenyképesség	0,8	13,8
Termelékenység	3,4	27,2
Technológiai fejlődés	24,8	29,7
Jólét	19,1	42,5

^ 2. táblázat. Transzformációs index, 2023 (értéke 0-100 között).
 Forrás: African Transformation Index 2023

3. Demográfiai robbanás – foglalkoztatási válság, migrációs nyomás

Habár a G5-ök lakossága 2022-ben 93,7 millió volt⁹, kicsit kevesebb, mint a 95 milliós Kongó népessége, a példátlanul magas népességnövekedési ütem következtében *demográfiai robbanásra* lehet számítani az elkövetkezendő évtizedekben: 2023-ban a népesség évi növekedési üteme 2,52 (Burkina) és 3,73 (Niger) között szórt, erőteljes korrelációt mutatva a gazdaság fejlettségi, illetve elmaradottsági szintjével (vesd össze az 1. és 3. táblázatokat). Az előrejelzések szerint kevesebb, mint 20 év alatt megduplázódna a népesség, 2040-re 200 millió lenne a lakosság száma. Mivel a Száhel-övezet népessége gyorsabban nőne, mint az egyébként szintén gyorsan gyarapodó afrikai népesség, így a G5-ök súlya a 2020-as 8,4%-ról 2050-re 9,6%-ra¹⁰ és 2100-re pedig 11%-ra nőne Afrikán belül.

A népességrobbanás oka, hogy a Száhel-övezetben is elvált egymástól a halálozási és a termékenységi ráta. A *halálozási ráta* 1960-hoz képest mintegy 50%-kal esett (CCDR, 2022) mind az időskori, mind a csecsemő- és gyermekhalandóság csökkenése következtében és nőtt a várható élettartam az egészségügyi helyzet némi javulása és a járványok megfékezésének köszönhetően. Ugyanakkor a *termékenységi ráta* a függetlenség óta alig változott (Michailof, n.d), igen magas szinten stabilizálódott. A Száhel országokban egy asszony élete során 5-6-7 gyerekek ad életet (4. táblázat), ami a világátlag 2-3-szorosa (Nigerben a legmagasabb a világon, közel 7). Ezen magas szám oka:

- a korai, serdülőkori házasságok magas aránya és a kényszerházasságok intézményének továbbélése (Cincotta and Smith, 2021): Afrikában mintegy 130 millió lányt kényszerítenek gyerekkorban házasságra. Legnagyobb arányban Nigerben (76,3%) és Csádban (60,6%), de magas az előfordulási arány (prevalance of child marriage) Burkina Fasóban és Maliban is, ami alapvetően a szegénységgel és a női egyenjogúság hiányával magyarázható, következménye pedig a korai iskolaelhagyás;
- a többnejűség gyakorlása, hiszen az öt ország közül négynek a lakossága szinte teljességgel muszlim;

Év	Millió fő
1960	21,0
2022	93,7
2030	118,2
2040	200,0
2050	211,0
2100	434,3

▲ 3. táblázat. A népesség alakulása a Száhel-övezetben (millió fő).

Forrás: 2022-re TradingEconomics; 1960-ra és 2040-re Beza (2022); 2030 és 2050-re CCDR (2022) és 2100-ra Sahel 2043 (2019).

- a még mindig magas gyerekhalandóság: Burkina Fasóban 38 gyerek hal meg az 1000-ból öt éves kora előtt, Maliban 97, Nigerben 115, míg a világátlag 38 (West Africa..., 2023);
- a gyerek, mint gazdasági szükségszerűség fennmaradása: vidéken az állatok felügyelete, a vízhordás, a kisebb testvérekről való gondoskodás a gyerekek feladata, nem beszélve a gyerekmunkáról;
- a családtervezés és a fogamzásgátlás szinte teljes hiánya vagy mérsékelt használata: Csádban a házasság után csak 5-10%-a használ fogamzásgátlót, Maliban, Mauritániában és Nigerben közel 20%-a és Burkinában 25-30%-a (Cincotta and Smith, 2021:25).

A fenti tényezők alapvetően a szegénységre, a női egyenjogúság hiányára, a vallásra és a tradíciókra, valamint az oktatás hiányára¹¹ vezethetők vissza. S mivel a korán férjhez adott lányok igen hamar kimaradnak az iskolából, így egy ördögi kör jön létre, amelynek következtében csak igen lassan fog csökkenni a termékenységi ráta. Becslések szerint csak 2040-45-re csökkenne a termékenységi ráta 3,4-3,8-ra a Száhel-övezetben, kivéve Nigert, ahol 4,7 lenne (Cincotta and Smith, 2021:26).

A magas születésszám következménye a lakosság *korösszetétele*, a fiatalok magas aránya. Afrika a világ legfiatalabb kontinense, a medián életkor 2022-ben 18,7 év volt az európai 41,9-cel szemben. A lakosság 40%-a 15 éven aluli és csak 3%-a 65 éven felüli (IIAG, 2023). Ehhez képest a Száhel-övezet még fiatalabb, éppen a magas születésszám következtében: itt a népesség 50%-a 15 éven aluli (Piveteau, 2021), vagyis eltartásra, oktatásra és egészségügyi ellátásra szorul s 64,5%-a pedig 25 év alatti, vagyis igen magas a munkaképes korúak (a 15-24 évesek) aránya, ami szinte megoldhatatlan *foglalkoztatási válsághoz*¹², a szociális ellátórendszer finanszírozhatatlanságához, társadalmi elégedetlenséghez és radikalizálódáshoz vezet.

A Száhel országok nem tartoznak a legmagasabb munkanélküliségi rátával küzdő afrikai országok közé az ILO adatai szerint: a 15-24 éves korosztály esetében 16,3% a nőknél és 15,3% a férfiaknál a „hivatalos” munkanélküliségi ráta, ami aligha fedí a valóságot. Sem az alulfoglalkoztatottságot nem veszi figyelembe, sem azt, hogy Afrikában a munkaerő mintegy felét, a Száhel-övezetben pedig 90%¹³-át az ún. informális (nem regisztrált) szektor „foglalkoztatja”, ami a becslések szerint a GDP 40%-át adja. Ebben a szektorban nincsenek hivatalosan regisztrált munkahelyek, nincs szociális védőháló¹⁴, nincs nyugdíj, nincs egészségügyi biztosítás, bár adót sem fizetnek, amin az egyébként is rossz állapotban lévő költségvetés veszít.

	Csád	Burkina	Mali	Mauritánia	Niger
Termékenységi ráta (gyerek/nő) (2022)	6,22	4,67	5,87	4,34	6,75
Népességnövekedési ütem (%) (2023)	3,08	2,52	3,05	2,64	3,30

▲ 4. táblázat. A népességnövekedés és a termékenységi ráta a Száhel országokban.
Forrás: saját összeállítás a World Development Indicators, 2023 adatai alapján.

Az általános foglalkoztatási válságon belül a legnépesebb és legaktívabb korcsoport, a *fiatalok foglalkoztatása* a legégetőbb gazdasági, társadalmi, politikai és biztonsági kérdés. Milyen munkahelyteremtési lehetőségek vannak számukra? Mivel az agrárgazdaság – márcsak az extenzív növekedés korlátai miatt – sem tud jelentős mértékben munkahelyeket teremteni és a vidéki iparok fejletlenek vagy kézműves jellegűek, így a vidékről városokba áramlás fokozódásával kell számolni, annak összes urbanizációs következményével együtt (lakhatás, közbiztonság, bűnözés, egészségügy). Ugyanakkor a városokban az alacsony növekedési ütem és a lassú transzformáció miatt a munkahelyek bővülése aligha tart lépést a kínálattal. Így marad az informális szektor, elsősorban a nők és a kevésbé képzettek, illetve a fiatal férfiak számára, valamint a különböző illegális/féllegális tevékenységek (drog-, ember-, áru- és fegyvercsempészség, megélhetési bűnözés, terrorizmus) és a régióban intenzív tevékenységet folytató fegyveres alakulatokhoz való csatlakozás¹⁵.

Egy további megküzdési stratégia a *migráció*. Ez az esetek többségében a szomszédos nyugat-afrikai országokba irányuló szezonális,¹⁶ alkalmi, ideiglenes vagy végleges kivándorlást, áttelepülést jelent, amit az ECOWAS-on belüli szabad munkaerőáramlás tesz lehetővé.¹⁷ Ezzel magyarázható, hogy a Száhel országok nem csak kibocsátói a migránsoknak, de befogadói, célállomásai is, a régió belüli gazdasági lehetőségek és az éghajlat változásának megfelelően.¹⁸ A nyugat-afrikai régió kívüli további afrikai desztináció elsősorban Marokkó, illetve Algéria, Líbia és Tunézia. A G5-ök közül a legfőbb kibocsátók Mali, Niger és Burkina Faso, míg Mauritánia – földrajzi elhelyezkedése okán – a transzkontinentális migráció legfőbb gyűjtő- és behajózási helye. 2024 elején 150 000 menekült tartózkodott az országban. Az Európai Unió 210 millió eurós segélycsomagot nyújt Mauritániának a migráció és az embercsempészet megfékezésére. Ugyanakkor látni kell, hogy a száheli migránsok csupán 20%-a akar Európába vándorolni, ami a távolsággal és a magas migrációs költségekkel magyarázható. Ráadásul 2016 után – amikor is 160 000 fő volt a transzszaharai migránsok száma – csökkenni kezdett a transzkontinentális kivándorlás, 2019. január és június között 34 226 fő volt a migránsok és menekültek száma az International Organization for Migration (IOM) szerint (Corkan, 2020). Habár a hazautalások nagysága Malit kivéve nem túl jelentős (5. táblázat), de a GDP-hez viszonyítva nem elhanyagolható: Maliban a GDP 6,18%-át tették ki 2022-ben, míg Nigerben 3,47%-át, Burkina Fasóban közel 3%-át, Mauritániában pedig 2%-át az UNCTAD adatai alapján.

Míg Európát a száheli konfliktusok és a politikai instabilitás miatt a feljük irányuló migráció aggasztja, addig az övezet országainak kell megküzdenni a régió belüli *menekültáradattal* és az otthonukat elvesztők problémáinak kezelésével. 2019-ben már 4,1 millió hontalan (displaced), menekült (refugee) és befogadásra váró (asylum seeker) volt a Száhel-övezetben, akiket elsősorban Burkina Faso, Mali és Niger konfliktusokkal határos része fogadott be. Humanitárius szükségletük (éllemezés, elhelyezés, lakhatás, egészségügyi ellátás) csak nemzetközi segítséggel oldható meg.

Ország	2010	2015	2020	2021	2022
Burkina Faso	...	385	525	571	589
Mali	473	817	997	1131	1131
Mauritánia	55	65	169	...	...
Niger		172	521	353	500

▲ 5. táblázat. A hazautalások alakulása (millió USD).
Forrás: UNCTAD adatbázis.

4. Klimatikus katasztrófa

Törekény ökoszisztémája miatt a Száhel a világ klímaváltozásának leginkább kitett régiója, holott csak nagyon kis mértékben okozza azt, hiszen a világ legkisebb széndioxid-kibocsátású országai (Mbaye and Signé, 2022). Ugyanakkor legkevesbé képesek a változásokhoz alkalmazkodni (adaptation) és a következményekkel megküzdeni (mitigation) (Beza, 2022). A *Notre Dame Global Adaptation Initiative Country Index* szerint – ami az országok klímaváltozásnak való kitettségét és az alkalmazkodási képességét méri – a 185 országból Csád áll az utolsó helyen, Mali a 176., Niger a 169., Burkina a 161. és Mauritánia a 145. Csád, Niger és Mali a világ hét, klímaváltozásnak leginkább kitett országa közé tartozik (CCDR, 2022). Habár a régió korábban is erőteljesen függött az időjárástól, de a tradicionális megküzdési gyakorlatok eddig elegendőnek bizonyultak¹⁹. A jelenlegi helyzetet az teszi súlyossá, hogy a régiónak ezzel párhuzamosan szerteágazó válsághalmazzal (politikai, fegyveres, társadalmi, gazdasági, migrációs, élelmezési, demográfai stb. válság) (Vörös, 2024) kell szembenéznie és a klimatikus válság szinte ezek mindegyikét felerősíti (ezért nevezte az ENSZ korábbi főtitkára, Ban Ki-Moon „threat multiplier”-nek, azaz veszélyfokozónak a klímaváltozást²⁰).

Az éghajlatváltozás legfőbb megnyilvánulása a *hőmérséklet* emelkedése. Habár már Afrika hőmérséklete is a világátlag felett növekszik, de a Száhel-övezet még ettől is erőteljesebben: az 1970-es évek közepe óta Nyugat-Afrika átlaghőmérséklete 1-3°C-kal nőtt (Beza, 2022: 4), s a prognózisok szerint a Száhel hőmérséklete minimum 2°C-kal fog nőni a közeljövőben, a 2021–2040-es időszakban (CCDR 2022), és 2050-re pedig 3-5°C-kal fog emelkedni napjainkhoz képest (Muller, 2019). Ráadásul a hőhullámok gyakorisága és erőssége növekszik. A 2020-ban született nyugat-afrikai gyerekek 4-6-szor több hőhullámot fognak tapasztalni, mint a 60-as években születettek (Beza, 2020: 9).

A másik probléma a *csapadék* térbeli és időbeli egyenlőtlen és kiszámíthatatlan eloszlása. Míg az 1950-es, '60-as években a Száhel a szárazságtól szenvedett, addig napjainkban a nagy mennyiségű és egyenlőtlen eloszlású csapadék okoz gondot: 2020-ban rekordmennyiségű csapadék esett, ami pusztító áradásokhoz vezetett. Nigerben 45 ember meghalt, 226 ezer elvesztette otthonát és közel tízezer hektárnyi

termés odaveszett (Beza, 2022: 4). A prognózisok szerint a csapadék mennyisége csökkenni fog a régió nyugati felén, míg nőni az északi részen. Az esős évszak 4-6 nappal rövidebb lesz, de gyakoribbak lesznek a heves esőzések és az áradások. A tengerszint emelkedése Mauritániát érinti, 2050-re 0,3 méterrel nőhet a vízszint (CCDR, 2022).

Természetesen ezek az előrejelzések sok bizonytalanságot rejtenek, de az időjárás szélsőségesse válna, a hőhullámok és az árvizek negatív hatással lesznek a gazdaságra, a lakosság helyzetére, egészségére, a szegénységre és jelentős károkat fognak okozni. A mezőgazdaságban várható az esőztető (rainfed) termények terméseredményeinek²¹ és az állattartás/tenyésztés hozamának csökkenése, a munkatermelékenység és a munkaerő terhelhetőségének csökkenése, ami negatív hatással lesz az élelmezés- és vízbiztonságra²², valamint a biodiverzításra. Az élelmiszerhelyzetet nemcsak a csökkenő termelés, de az emelkedő élelmiszerárak is súlyosbítják (Marsai-Tóth, 2022). Az árvizek pedig közvetlen károkat okoznak a lakóépületek, a hidak, az utak, az infrastruktúra elpusztítása révén. A fentiek együttesen pedig a GDP csökkenéséhez, gazdasági visszaeséshez vezetnek. Becslések szerint 2050-re az évi GDP növekedési ütem egy közepes bázis-növekedéshez képest 2,2% (Niger) és 6,4% (Mali) között csökkenne egy optimista klíma-forgatókönyv szerint, és 6,8% (Burkina Faso) és 11,9% (Niger) között egy pesszimista klíma-szcenárió szerint (CCDT, 2022: 6). Az éghajlatváltozás negatív következményei leginkább a legkevésbé fejlett országokat (Niger és Csád) és a legszegényebbeket és a legsebezhetőbbeket fogja érinteni (vidéki lakosok, gyerekek, nők, kisebbségek, nomádok, marginalizált rétegek) a nagy egyenlőtlenség következtében.

A klímaváltozás megváltoztatja a *népességmozgás* és migráció *mintázatát* is. Egyrészt tovább folytatódik a vidékről városokba áramlás, egyre inkább végleges jelleggel és tovább fokozván a koraérett urbanizáció összes problémáját. Másrészt a korábbi régióon belüli szezonális migráció állandóvá válhat. Ugyanakkor a fejlett országok migrációs fenyegetettsége aligha nő, s talán ezzel is magyarázható, hogy nem fordítanak komoly erőforrásokat a Száhel éghajlatváltozáshoz való alkalmazkodására (adaptation), maximum némi kárenyhítésre.

Ugyanakkor jó hír, hogy valamennyi Száhel ország rendelkezik nemzeti tervvel az éghajlatváltozáshoz való alkalmazkodást illetően²³. Ezek a tervek kiterjednek a mezőgazdaságra, a földhasználatra, az állattartásra és a halászatra; a biodiverzításra és az erdők megőrzésére; a vízre, az energiára, az urbanizációra és az infrastruktúrára, az egészségügyre és az oktatásra, valamint az energia mix megváltoztatására²⁴. Kiemelten szerepel az ún. tiszta főzéshez (clean cooking) való hozzáférés biztosítása mintegy 80 millió (!) ember számára. A jelenlegi gyakorlat ugyanis az, főleg vidéken, hogy a környező erdők, bokrok kiirtásával jutnak tüzelőhöz, ami nem csak elsivatagosodáshoz vezet, de egészségkárosító hatással is bír a légszennyezés miatt.

Az ambiciózus tervek megvalósítása azonban roppant költséges: az éghajlatváltozáshoz való alkalmazkodás beruházási igénye 2023–2030 között 33 milliárd dollár lenne az öt ország esetében, míg az éghajlatváltozás okozta károk enyhítésének költsége közel 50 milliárd dollár lenne, vagyis az érintett országok GDP-jének 2,2-

Ország	Kárenyhítés	Alkalmazkodás	Összesen	GDP %-ában
Burkina	1,34	2,79	4,12	2,2
Csád	6,70	5,00	11,7	12,2
Mali	4,34	8,00	12,34	7,4
Mauritánia	34,26	10,63	44,88	54,2
Niger	3,17	6,74	9,91	7,7
G5 összesen	49,81	33,16	82,97	nd

▲ 6. táblázat. Az éghajlatváltozás kezelésének költsége a G5-ökben (milliárd USD).
Forrás: CCDR (2022), 1. táblázata alapján.

54,2%-a (CCDR, 2022). A források előteremtéséhez a belső (állami és magán-) erőforrások mobilizálásán túl nagyarányú külső finanszírozásra, külföldi tőkére és segélyekre is szükség van. Ennek bekövetkeztére azonban csekély az esély a jelenlegi politikai instabilitás és gyenge államiség körülményei között.

5. A válságok kezelése – törékeny államok, rossz kormányzás, korrupció

Mint a már elmondottakból, illetve ezen kötet többi tanulmányából is kivehető, a Száhel-övezet a világ válságok által leginkább sújtott területe, a válságok spektruma a politikai, biztonsági, humanitárius válságoktól a demográfiai, gazdasági, termelési, ellátási, élelmezési, szociális, foglalkoztatási válságokon keresztül a klimatikus katasztrófákig terjed²⁵. Ráadásul az egyes válságok kölcsönhatásban vannak, kezelésük csak fejlődő gazdasággal, politikai stabilitással, jól működő állammal, holisztikus szemlélettel és nemzetközi együttműködéssel lehetséges.

Az egyes országok gazdasági erőforrásai, márcsak alacsony 1 főre eső GDP-jük következtében is meglehetősen szerények, ráadásul a politikai-hatalmi intézmények gyengék, az államok nem töltik be alapvető funkcióikat, legitimációjuk megkérdőjelezhető,²⁶ nincs bizalom irányukba, tevékenységüket a rossz kormányzás és a nagyfokú korrupció jellemzi. Ezeket az államokat szokták *törékenynek* (fragile) nevezni. A washingtoni székhelyű *Fund for Peace* nonprofit szervezet egy 12 mutatóból álló indexet dolgozott ki, amely 179 ország esetében mutatja ki a politikai, gazdasági és szociális értelemben vett törékenység/instabilitás mértékét. Ennek alapján a Száhel-övezet országai közül Csád tekinthető a legveszélyeztetettebbnek (high alert country), míg Burkina Faso, Mali és Niger veszélyeztetett (alert), Mauritánia pedig az erőteljesen figyelemmel kísérendő (high warning) kategóriába tartozik.

Ugyancsak az állam és a kormányzás szempontjából értékeli és rangsorolja az afrikai országokat az Ibrahim Index of African Governance (IIAG), ahol a legfőbb szempontok a biztonság, a jogállamiság, a korrupció, az elszámoltathatóság, a transzparencia, az állampolgári jogok, a közügyek intézése, az infrastruktúra, az

Ország	Pontszám	Rangsor
Csád	104,6	9
Mali	99,5	13
Burkina Faso	94,0	21
Niger	93,4	24
Mauritánia	87,0	37

7. táblázat. Az állam helyzete a Fragile State Index alapján.
 Megjegyzés: 120 a maximum pontszám, s minél magasabb az érték, annál kevésbé stabil a helyzet.
 A rangsor esetében a magasabb érték jobb pozíciót takar.
 Forrás: saját összeállítás a Fragile State Index Annual Report 2023 adatai alapján.

egészségügy, az oktatás és a szociális háló helyzete. Az 54 megvizsgált afrikai országból 2021-ben a Száhel országok közül az általános kormányzásra maximálisan adható 100-ból a legalacsonyabb értéket Csád érte el (34,5), amelyet Mauritánia (41,3), Mali (43,1) és Niger (46,0) követett, s a legjobb eredményt Burkina Faso produkálta (54,6) a 48,9 pontos afrikai átlaghoz képest. Míg a legkevésbé jó kormányzással rendelkező Csád 47. volt a 54 ország közül, addig a legjobban teljesítő száheli ország, Burkina Faso a 18. A száheli országok esetében, különösen Maliban és Burkina Fasóban a legfőbb kormányzati probléma a biztonság hiánya, a civilek elleni erőszak, a fegyveres konfliktusok, valamint a demokratikus választások és a politikai pluralizmus hiánya volt.

A gyenge és instabil államiság, valamint az elégtelen kormányzás egyik legfőbb jellemzője, oka és okozója a *korruptió*, amely a szubszaharai országok legtöbbször jellemzi. A Transparency International 2023-as *Corruption Perception Indexe* szerint – amely 180 ország esetében egy 0-100-as skálán méri a korrupció mértékét, ahol

Ország	Pontszám	Rangsor
Csád	34,5	47
Mauritánia	41,3	41
Mali	43,1	37
Niger	46,0	32
Burkina Faso	54,6	18

8. táblázat. A kormányzás helyezete az Ibrahim Index of African Governance (IIAG) alapján.
 Megjegyzés: 100 a maximum pontszám, s minél magasabb az érték, annál jobb a kormányzás.
 A rangsor esetében az alacsonyabb érték jobb pozíciót takar.
 Forrás: saját összeállítás a 2022 Ibrahim Index of African Governance, 2023 adatai alapján.

100 lenne egy teljesen korrupció mentes állapot – a szubszaharai országok 90%-a 50 pont alatt teljesít, s az átlag 33 pont. A Száhel országok közül négy még ezt az átlagot sem éri el, vagyis az afrikai átlagnál is korruptabb országokról beszélünk. A helyzet a legrosszabb a 162. helyen lévő Csád esetében. Egyedül Burkina Faso értéke (41 pont) van az afrikai átlag felett (9. táblázat). A korrupció legfőbb előfordulási helye az állami szféra, az állami alkalmazottak megvesztegetése, az igazságszolgáltatás befolyásolása, az alkotmány megsértése (puccsok által Csád, Mali, Niger esetében).

A sokirányú és egyre eszkalálódó válságok kezelésére önmagában sem a száheli országok gazdasága, sem pedig államai nem képesek, így hathatós *nemzetközi segítségre* és összefogásra van szükség. Az egyértelmű, hogy rövid távon a segélyezésnek az akut humanitárius problémákat és katasztrófhelyzeteket kell kezelni, mint például a menekültek, a hontalanok, de akár a helyi lakosság élelemmel, vízzel, gyógyszerekkel való ellátása, kimenekítése áradások, földcsuszamlások esetén. Az ENSZ becslése szerint a 2020 elejétől Burkina Fasóban, Maliban és Nigerben 14,7 millió ember igényelt életmentő segítséget, beleértve az élelmiszersegélyt is. 2021-ben ennek egy részét, 41%-át tudták csak kielégíteni forráshiány következményeképpen (Beza, 2022: 17).

Ehhez képest a nagyhatalmak és a legfőbb donorok tevékenysége a politikai retorika szintjén a biztonság, a stabilitás megteremtésére, a fegyveres konfliktusok kezelésére, terrorellenes harcra és békefenntartásra irányul, ténylegesen azonban saját gazdasági és politikai érdekszférájuk megőrzésére és védelmére szolgál. Ezt alapvetően tradicionális katonai stabilizációs intézkedésekkel és „különleges műveletekkel”²⁷ akarják elérni („military first”), amivel sem a lakosság nem elégedett („French/American/German armies, go away!” – skandálják), sem a nagyhatalmak nem tartják sikeresnek, ld. a franciák kivonulását Maliból (Türke, 2023). Ugyanakkor igen sok donor a konfliktusok kitörésekor vagy katonai hatalomátvétel esetén felfüggeszti segélynyújtásait: ez történt Nigerben 2023 júliusában (Marsai, 2024).

Ország	Pontszám	Rangsor
Csád	20	162
Mali	28	136
Mauritánia	30	130
Niger	32	125
Burkina Faso	41	83

^ 9. táblázat. A korrupció állapota a 2023-as Corruption Perception Index alapján.
Megjegyzés: 100 a maximum pontszám, s minél magasabb az érték, annál korrupciómentesebb az ország. A rangsor esetében az alacsonyabb érték jobb pozíciót takar.
Forrás: saját összeállítás a Corruption Perception Index 2023 alapján.

Be kellene látni, hogy mindaddig, amíg a konfliktusok és az instabilitás alapvető okait (szegénység, elmaradottság, egyenlőtlenség, igazságtalanság, rossz kormányzás) nem kezelik, azok fennmaradnak. A fő hangsúlyt – a humanitárius szempontok mellett – a humán biztonságra, az alapellátás javítására (oktatás, egészségügy), a gazdaság fejlesztésére, munkahelyek teremtésére, a (jog)államiság helyreállítására, a kormányzás javítására és intézményfejlesztésre kell helyezni. Ennek jó példája a Sahel Alliance/Alliance Sahel, ami 11 bi- és multilaterális donor (Franciaország, Németország, Olaszország, Kanada, Norvégia stb., valamint az EU, az African Development Bank, UNDP, World Bank) segélyei koordinálását végzi: 2017 óta 28,77 milliárd eurót költöttek a Száhel-övezetben mintegy 1300 projektre az oktatás, a foglalkoztatás, a mezőgazdaság, vidékfejlesztés, élelmézbiztonság, energia, éghajlatváltozás, kormányzás és alapszolgáltatások területén. Sajnos a legtöbb donor a hosszabb távú befektetést és fejlesztésfinanszírozást, beleértve az éghajlatváltozáshoz való alkalmazkodást és a zöld energiára való áttérést (green transition), túl kockázatosnak tartja, illetve csak akkor finanszírozza, ha az az érdekeit szolgálja.²⁸ Ráadásul a segélyek elenyésző része éri csak el a leginkább rászoruló rétegeket és régiókat.

6. Kilátások

Habár a Száhel-övezet országai jelenleg elég reménytelen helyzetben vannak, azért van ok némi optimizmusra, a „Száhel nincs válságra ítélve” (Marsai, 2024: 83). A régió ásványkincsekben és természeti erőforrásokban gazdag. A *hagyományos nyersanyagok* (olaj, arany, bauxit, réz, uránium) továbbra is vonzóerőt jelentenek, ráadásul igen sok ásványkincs és fém (ón, volfram, vanádium, cink, ólom, lítium) a fejlett országok feltörekvő zöld iparához elengedhetetlen. Természetesen ez magában rejti a függőség fennmaradását, a transzformáció és a diverzifikáció elmaradását. A régió másik természeti kincse a *megújuló energiaforrások*, nevezetesen a nap,²⁹ a víz,³⁰ a felszín alatti vízkészletek és a szél. Jelenleg az övezet energiatermelésének mindössze 5%-át adják, kivéve Mauritániát, ahol 12%-át (CCDR, 2022). Ezen energiaforrások kiaknázása és az övezet energiaellátására való fordítása jelentős beruházásokat igényel, elsősorban az infrastruktúra kiépítése és fejlesztése területén. A régió önereje ehhez nem elegendő, a külföldi befektetőket pedig az instabilitás, a fegyveres konfliktusok, a jogi bizonytalanság, a korrupció, a szolgáltatások és az infrastruktúra fejletlensége tartja vissza. Ezt tükrözi a Világbank *Ease of doing business* indexe, ahol a Száhel országok a megvizsgált 190 ország közül az utolsó negyedben vannak és az elérhető 100 pontnak a felét teljesítik.

A régió harmadik erőforrása pedig a gyorsan növekvő és nagyszámú *fiatal népesség*, amely jelentős humántőke potenciál és gazdasági növekedési forrás. Megfelelő oktatással és szakképzéssel munkaintenzív iparosítást tesz lehetővé, például az élelmiszeripar, bizonyos kézműves ágazatok területén. A fejlődő gazdaság számára immáron nemcsak az ECOWAS nyújt piacot, hanem a nemrégben életbe lépett African Continental Free Trade Area is.

Ország	Pontszám (100 a maximum)	Sorrend a 190 országból
Burkina Faso	51	150
Csád	37	182
Mali	53	148
Mauritánia	51	152
Niger	57	132

▲ 10. táblázat. *Ease of doing business index, 2019.*
 Forrás: Világbank adatbázis.

Ahhoz, hogy a fenti lehetőségeket ki lehessen aknázni, mindenekelőtt politikai stabilitásra, kiszámíthatóságra, az állam és az intézmények megerősítésére, inkluzív fejlesztésre és a külső erőforrás hathatós bevonására van szükség. *

Jegyzetek

- 1 A G5-ök összterülete 5 millió négyzetkilométer.
- 2 A Gini-koefficiens 0,31 és 0,43 között mozog, legalacsonyabb Nigerben és legmagasabb Csádban (Sahel 2034, 2019).
- 3 Nigerben a vidéki lakosságnak kevesebb mint 0,2%-a jut áramhoz (Michailof, n.d.).
- 4 Érdekeség, hogy a sokkal fejlettebb Egyiptom a 127. helyen van, és a világ vezető gyémánt-termelője, Botswana pedig a 137. (!) helyen.
- 5 Niger rendelkezik a Föld egyik legnagyobb uránium készletével s a kitermelt uránium 80%-a franciaországi atomerőművekbe kerül.
- 6 A 60-as évek óta az afrikai mezőgazdaság termelénysége 37%-kal csökkent a szárazság és az egyenlőtlen csapadéeloszlás következtében (Beza, 2022: 5).
- 7 Lásd az Office du Niger projektet a Niger folyó deltájában vagy a Taoussa gát építését Maliban.
- 8 D = Diversification, E = Export competitiveness, P = Productivity, T = Technology, H = Human well-being
- 9 Niger = 26,21 millió, Burkina Faso = 22,75 millió, Mali 22,59 millió, Csád 17,41 millió és Mauritánia = 4,74 millió (TradingEconomics).
- 10 Érdekeség, hogy ekkor már minden 4. lakos a földön afrikai lenne.
- 11 Maliban az írástudók aránya 30,76%, Nigerben 37,34% és Burkinában is csak a lakosság fele tud írni-olvasni (West Africa...2023).
- 12 Ezt a jelenséget nevezi az irodalom *Esterlin hipotézisnek*, amely szerint a fiatal korstruktúra és az erőteljes munkaerőpiaci verseny a fiatalok munkanélküliségének növekedéséhez vezet (lásd Cincotta and Smith, 2021:23).
- 13 Burkina Fasóban 95,7% és Maliban 93% (West Africa...2023).
- 14 A munkaerő mintegy 10%-ának van társadalombiztosítása, az informális szektorra és a vidéken dolgozókra ez nem terjed ki.
- 15 Ezt a jelenséget nevezi az irodalom Möller hipotézisnek (lásd Cincotta and Smith, 2021:23).
- 16 Mali és Niger férfilakosságának egy része a száraz évszakban a szomszédos országokba (Nigéria. Szenegál) vándorol, majd az esős évszak beköszöntével visszatér.
- 17 Burkina Faso, Mali és Niger tagjai az ECOWAS-nak (Economic Community of West African States) és az UEMOA-nak (West African Economic and Monetary Union).

- 18 2020-ban Burkina Fasóból mintegy 1,6 millió ember vándorolt ki, míg 0,72 millió be.
- 19 Például a mezőgazdaságban eltérő érésidejű és vízigényű növények termesztése vagy a szezonális migráció.
- 20 United Nations Secretary General, “Secretary General’s Remarks on Climate Change at the Policy Spotlight with Friends of Europe [as prepared for delivery]”, 3 April 2014, <https://www.un.org/sg/en/content/sg/statement/2014-04-03/secretary-generals-remarks-climate-change-policy-spotlightfriends>.
- 21 Egy 1.5°C-os hőmérséklet-emelkedés következtében az egyik legfontosabb nyugat-afrikai alapélelmiszer, a szorghum hozama 9%-kal csökkenne (Beza, 2022, 11. o.).
- 22 2040-re abszolút vízhiány alakulhat ki Burkina Fasóban (Beza, 2022, 11.o.)
- 23 Ugyancsak előremutató a Világbank támogatásával az Afrikai Unió égisze alatt 2007-ben elindított The Great Green Wall Initiative, amely 11 száheli országban tesz kísérletet a termőföld, a víz és egyéb természeti kincsek megőrzésére és rehabilitálására. 2030-ig például 100 millió hektár tönkretett termőföldet akarnak újra termővé tenni (CCDR, 2022).
- 24 Mauritániában 2030-ra 60%-ra akarják növelni a megújuló energiaforrások arányát a jelenlegi 24-ről, Maliban 64%-ra 22%-ról, Burkinában 50%-ra 15%-ról, Nigerben 30%-ra 15%-ról és Csádban pedig 20%-ra 0,8%-ról (Sahel Human Development Report 2023, 2024).
- 25 Ezt a jelenséget nevezi az irodalom tökéletes viharoknak (perfect storm), (Marsai-Tóth, 2022), amit sokkal inkább pusztító viharként (devastating storm) lehetne aposztrofálni.
- 26 1960 óta 30 katonai puccs volt a régióban.
- 27 A francia katonai műveletekről lásd Törke (2023).
- 28 Az Európai Unió például abban támogatja Mauritániát, hogy megújuló energiát termeljen, amiből majd az EU-nak szállítanak áramot nagyfeszültségű vezetéken.
- 29 A Száhel-övezetben az egyik legmagasabb a sugárzás a Földön.
- 30 Jelentős víziergia-potenciál van a Niger és a Szenegál folyóban, valamint a Csád-tóban.

Felhasznált irodalom

- 2022 *Ibrahim Index of African Governance*, Mo Ibrahim Foundation, January 2023.
- 2023 *Corruption Perception Index*, Transparency International.
- *African Transformation Index 2023*, ACET (African Centre for Economic Transformation), 2024, Accra.
- Beza, Tesfaye (2022): Climate Change and Conflict in the Sahel, *Discussion Paper Series on Managing Global Disorder* No. 11, November 2022, New York: Council on Foreign Relations.
- Cincotta, Richard – Smith, Stephen (2021): *What Future for the Western Sahel? The region's demography and its implications by 2045*, Washington: Atlantic Council, Scowcroft Center for Strategy and Security.
- Çonkar, Ahmet Berat (2020): *Development and security in the Sahel region*, Draft Report, Mediterranean and Middle East Special Group, NATO Parliamentary Assembly.
- *Country Climate and Development Report (CCDR), G5 Sahel Region* (2022), Washington: World Bank.
- Doso, Stephen Jnr (2014): Land degradation and agriculture in the Sahel of Africa: causes, impacts and recommendations, *Journal of Agricultural Science and Applications*, September 2014, 67-73.
- *Economic governance in the Sahel* (2022), New York: UNDP.
- *Fragile State Index Annual Report 2023*, Washington: Fund for Peace, 2023, 62 pp
- Helliwell, J. F. – Layard, R. – Sachs, J. D. – De Neve, J.-E. – Aknin, L. B. – Wang, S. (eds.). (2024): *World Happiness Report 2024*. University of Oxford: Wellbeing Research Centre.
- *Human Development Report 2023/2024*, New York: UNDP, 2024, 324.

- Marsai, Viktor (2024): Válságra ítélve? Humanitárius katasztrófa a Száhelben, *Máltai Tanulmányok*, 2024(2), 75-87.
- Marsai, Viktor – Tóth, Klaudia (2022): „Tökéletes vihar”, eső nélkül – az afrikai élelmezési válság és migrációs következményei, *HORIZONT* 2022(14), Budapest, Migrációkutató Intézet.
- Mbaye, Ahmadou Aly – Signé, Landry (2022): Climate change, development, and conflict-fragility nexus in the Sahel, *Brookings Global Working Paper* #169, Brookings Africa Growth Initiative.
- Michailof, Serge (n.d.): The social and economic roots of the war in the Sahel, Monthly reports, Will Agri.
- Muller, Rachel (2019): *Family Planning to Combat Climate Change in Sahel*, Yale Climate Connections, January 16, 2019. Forrás: <https://yaleclimateconnections.org/2019/01/family-planning-to-combat-climate-change-in-sahel>
- Piveteau, Alice (2021): The Sahel is a demographic bomb, Forrás: <https://defishumanitaires.com/en/2021/08/02/the-sahel-is-a-demographic-bomb-2/>
- *Sahel 2043. Towards a resilient, inclusive and prosperous Sahel region (2019)*. Addis Ababa: UN Economic Commission for Africa.
- *Sahel Human Development Report 2023. Sustainable Energy for Economic and Climate Security in the Sahel*, (2024), New York: UNDP.
- Türke, András István (2023): Macron elnök Afrika-politikája a Száhel-Szaharai övezetben 2017–2022 között, *HSz* 2023(1), 41–63.
- Vörös, Zoltán (2024): A Száhel-övezet politikai földrajza. Afrika Tanulmányok, 18(2), 49-70.
- *West Africa Socioeconomic Profile 2023*, Addis Ababa: UN Economic Commission for Africa, 28 pp
- *World Development Indicators*, 2023, World Bank dataportal <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>

A szerzőről

Professzor emerita,
KRTK Világgazdasági Intézet,
Az MTA Afrika Albizottság
elnöke

About the Author

Professor Emerita,
Centre for Economic and
Regional Studies,
Institute of World Economics,
President of the Africa
Subcommittee of the Hungarian
Academy of Sciences

@

drjkiss@gmail.com

English Abstract

The socio-economic situation of the Sahel in devastating storm

The five francophone countries of the Sahel (Burkina Faso, Chad, Mali, Mauritania, Niger) comprise the least developed, the poorest, the most insecure and the most environmentally degraded region of the world. Four countries are landlocked and poor infrastructure hinders their connectivity. The transformation of their economies has not been completed as they are dominated by primary sectors, namely subsistence agriculture, pastoralism and extractive industries. Manufacturing is underdeveloped, while informal sector is a significant contributor to GDP and employment. The region suffers from multifaceted crisis: a) natural disasters (floods, droughts); b) manmade – security, political, social, demographic, environmental, humanitarian, food, migration – crises; c) armed conflicts and terrorism. However, the region is a land of opportunities: it is rich in natural resources (gold, oil, bauxite, uranium, lithium, iron, copper, tungsten, vanadium, lead, zinc) and renewable energy sources (solar, wind, hydro), and it has the most youthful and most rapidly growing population on earth. In order to profit from natural and human resources, political stability, strong state institutions, enabling economic environment, inclusive development and the involvement of external financial resources are needed.

A SZÁHEL-ÖVEZET POLITIKAI FÖLDRAJZA

VÖRÖS ZOLTÁN

1. A Száhel-övezet politikai-földrajzi meghatározása

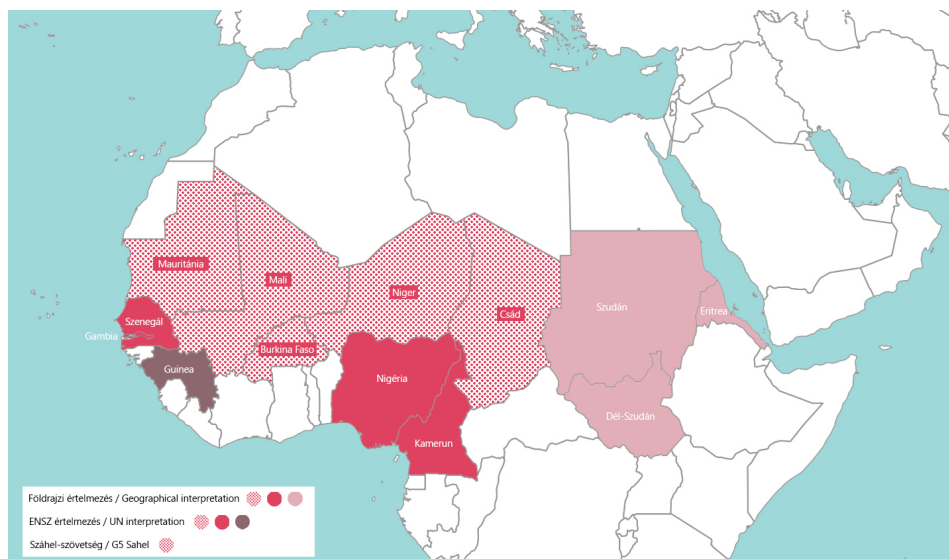
Az elmúlt időszakban, most már hosszú évekről beszélünk, felerősödött a Száhel-övezet iránti európai érdeklődés: a térség instabilitása, migrációs folyamatokban való részvétele és a francia katonai szerepvállalás a régióra irányította a politikai és a szakértői figyelmet is. A tervezett európai katonai szerepvállalás, annak meghíúsulása és az orosz paramilitáris szervezetek megjelenése a régióban zajló puccsokkal párhuzamosan pedig a geopolitikai-külpolitikai gondolkodást is átalakította, egyúttal a nemzetközi figyelem fókuszába helyezte a Száhel-övezetet.

Az övezet értelmezése ugyanakkor még tudományos körökben is viszonylag széles skálán mozog, így a régió megértéséhez, illetve a tanulmány kereteinek megadásához érdemes meghatározni, mely országokat is értjük a Száhel alatt. Egy másik tanulmányban korábban már igyekeztünk világossá tenni a különböző megközelítéseket, ezek mentén pedig elmondható, hogy maga a Száhel-övezet egy afrikai földrajzi-éghajlati dimenzió mentén létrejött régió, mely keletről nyugatra, az Atlanti óceántól a Vörös-tengerig átszeli a kontinenst. Az övezet elnevezése az arab „sāhil” (ساحل) part, tengerpart szóból ered, de hazai földrajzi tanulmányokban megjelenik a ’perem’ értelmezés is – mindezek a kifejezések utalnak arra, hogy ez a félsivatagos terület elválasztja egymástól a Szaharát és a délebbre fekvő nedvesebb, trópusi területeket. Ebből kifolyólag tehát ütközőzóna, mely nem csupán az éghajlati sajátosságainak köszönheti jelentőségét, az elválasztó, határ szerep ugyanis kulturális, politikai, gazdasági, etnikai és történelmi kontextusban is megfigyelhető – melyekre a tanulmány igyekszik ki is térni.

Földrajzi-éghajlati dimenzióban a természeti sajátosságok mentén többnyire széles körben definiálható az övezet, ahogyan viszont érintettük, politikai értelemben szűkebb értelmezések láttak napvilágot és az európai megközelítés is egy szűkebb értelmezést használ.

- A legszélesebb földrajzi-éghajlati értelmezés 12 országot foglal magában: Mauritánia, Szenegál, Mali, Burkina Faso, Niger, Nigéria, Csád, Szudán, Dél-Szudán, Kamerun, Gambia és Eritrea. Az értelmezés kapcsán talán érdemes megemlíteni, hogy ahogyan a Szahara húzódik délre, úgy a Száhel-övezet déli határa is lefelé tolódik, hosszabb távon akár alakítva ezen megközelítés államait.

- Az ENSZ 2013-ban megalkotott Száhel-övezetre vonatkozó integrált stratégiája (United Nations Integrated Strategy for the Sahel, UNISS, 2013) ugyanakkor csak 10 országra fókuszált, kihagyva Szudánt, Dél-Szudánt és Eritreát, de ide sorolva Guineát. Az eltérő megközelítés vélhetően abból fakad, hogy az éghajlati viszonyok mellett egyéb, a társadalmi folyamatokat jobban meghatározó tényezők, mint például a terrorizmus, humanitárius válságok, kormányzati kihívások, gazdasági problémák jobban hasonlítanak egymásra ezen 10 ország esetében. A Száhel-államok az ENSZ megközelítéseiben és stratégiában tehát: Szenegál, Gambia, Mauritánia, Guinea, Mali, Burkina Faso, Niger, Csád, Kamerun és Nigéria. Itt azt érdemes kiemelni, hogy a biztonsági helyzet kapcsán már a szudáni állapotok sem nevezhetők olyannyira eltérőnek, de az országnak korábban is jelentős szerepe volt a regionális biztonság megteremtésében, vagy inkább leépítésében.
- És bár léteznek egyéb megközelítések is (Varga, 2022: 203-204), széles körben alkalmazott még a Száhel-szövetség 5 (G5 Száhel) államos struktúrája, mely Burkina Fasót, Csádot, Malit, Mauritániát és Nigert fedi le. Ezen megközelítés kapcsán érdemes kiemelni, hogy a szövetség az Európai Unió aktív támogatásával jött létre, mintegy jelezve, az EU ezen öt országot tekinti egy biztonsági alkomplexumként, avagy protokomplexumként. (Bak, 2020: 51) Az öt országból álló csoport 2014. február 16-án jött létre, főbb céljai (G5Sahel, 2015) a fejlődés és a biztonság feltételeinek garantálása, a lakosság életkörülményeinek javítása, a demokrácia és a jó kormányzás által alátámasztott fejlődés és biztonság összekapcsolása a kölcsönösen előnyös regionális és nemzetközi együttműködés keretein belül. (Tarrósy-Vörös, 2024)

1. ábra: A különböző Száhel-értelmezések. Forrás: Saját szerkesztés

A tanulmány ezt az öt államos modellt, felfogást fogja követni, mely egyébként a hazai értelmezéseket és a csádi katonai misszió miatt a közvélemény érdeklődését is lefedi. A tanulmány egy rövid történelmi áttekintéssel nyit, bemutatva, milyen történelmi kontextussal együtt értelmezhetőek ezen országok, majd a politikai földrajzi tér adottságai mentén az övezet államainak földrajzi, népességi, gazdasági, majd politikai dimenzióit elemezzük, értelmezve a Száhel-övezeti kontextust, hogy megértsük a kihívásokat, konfliktusokat és ezek egymásra ható jellegét.

2. Tökéletlen dekolonizáció - afrikai állam és a gyarmati múlt

A száheli államok múltjában számos közös elemet találhatunk, akár a különböző etnikai csoportokon, törzseken, akár történelmi birodalmak, mint például a Szongáj Birodalom földrajzi kiterjedésén keresztül. (Búr, 2024) Afrika ezen régiója ráadásul főszereplője volt a transzszaharai kereskedelemnek, különösen az arany, a só és a rabszolgák exportjában játszott jelentős szerepet. A mai afrikai állam megértéséhez ugyanakkor elég a gyarmatosításig visszamennünk, elsősorban azért is, mert az (afrikai) államok területe ekkor alakult ki: a versenyfutás Afrikáért az európai államok gyarmatosító vágyát jelképezte és a Berlini Konferencia (1884–1885), valamint ezt követően számos bi- és multilaterális szerződés keretében öltött testet. Az európai hatalmak felosztották egymás között a kontinens nagy részét – és teljesen figyelmen kívül hagyták a helyi etnikai, nyelvi, kulturális és vallási különbségeket. A tanulmány keretein belül vizsgált államok területe francia gyarmati irányítás alá került, de a szélesebb értelmezés mentén a száheli területekből részesültek a britek, a németek és az olaszok is.

A figyelmen kívül hagyott sajátosságok két szempont mentén is fontosak napjaink államai kapcsán:

- Egyrészt a már említett különbségeket nem jelenítették meg a mesterségesen, a gyarmati hatalmak érdekei által definiált határok meghúzásánál – sem a tradicionális történelmi, sem az etnikai-törzsi határok nem lettek figyelembe véve. Az így létrehozott határok között számos különböző etnikai csoport kényszerült együttélésre, melyek között történelmi rivalizálás és feszültségek is fennálltak, vagy egy etnikumhoz tartozó csoportok kerültek a határ egyik, illetve másik oldalára. A régió (és a kontinens) államainak napjainkban (is) tapasztalható belső politikai és társadalmi feszültségei pedig erre a pillanatra, ezekre az egyezményekre és megállapodásokra vezethetőek vissza.
- Másrészt a gyarmatosító hatalmak nem vettek tudomást az addig működő társadalmi-politikai struktúrákról, államalakulatokról és felhalmozott tudásról – így nem is lehettek tisztában a sajátos helyi viszonyokkal, folyamatokkal és igényekkel. (Tarrósy – Vörös, 2024)

Franciaország a gazdasági érdekeit követve először igyekezett megszilárdítani a közigazgatást, igyekezett átalakítani a helyi gazdasági struktúrákat, elsősorban a gyarmattartó számára fontos exportcikkek termelésére fókuszálva. „A gyarmati állam tehát arra fókuszált – értelemszerűen –, hogy minél rövidebb idő alatt, minél

kevesebb erőforrás biztosításával a lehető legtöbbet aknázza ki a gyarmatosító ország számára a gyarmati területekből, annak természeti és humán erőforrásaiból egyaránt.” (Tarrósy – Vörös, 2024) Ez a fajta gazdasági berendezkedés a helyi közösségek számára kiszolgáltatottságot és gazdasági bizonytalanságot eredményezett, a régió sebezhetőségét növelve. A politikai struktúrák, a közigazgatás megszilárdítása pedig a francia mintában az úgynevezett „chefferie” rendszer szerint zajlott: ahelyett, hogy közvetlenül ők irányították volna a helyi lakosságot, a törzsfőnököket (chief) tették meg a gyarmati igazgatás kulcsszereplőivé – ezt a hatalomgyakorlási módszert alkalmazták a Száhel-övezet államaiban is. A helyi elitet felhasználva saját érdekeik mentén alakították a gyarmatok életét, és elnyomták a szélesebb népeiséget vagy teljes népcsoportokat. A közigazgatás ilyen jellegű működtetése pedig a különböző etnikai, nyelvi, vallási csoportok közötti feszültségeket táplálta, illetve a helyi elitek, hatalmuk átmentve, képesek voltak fenntartani központi szerepüket és a függetlenség elérését követően is vezető szerepben maradtak.

Az államok a 20. század második felére ugyan elnyerték függetlenségüket, véget vetve a gyarmati uralomnak, de a gyarmati korszak ezen örökségei mélyen beivódtak a Száhel-övezet társadalmába, örökölték a határokat, a közigazgatási-politikai struktúrákat és a gazdasági függőséget, a gyarmattartónak való kitettséget.

- Mali gyarmati időszakában Francia Szudán majd Szudáni Köztársaság néven volt gyarmatállam, függetlenségét Szenegállal közösen Mali Föderáció néven 1960. június 20-án szerezte meg, majd Szenegál kilépésével 1960. szeptember 22-én létrejött a Mali Köztársaság. A hatalmat Modibo Keita, a Szudáni Unió – Afrikai Demokratikus Gyűlés politikusa szerezte meg, gyorsan egypárti struktúrát épített ki, hatalmának puccs vetett véget.
- Niger népszerű volt az európai hatalmak körében, a határok ennek következtében lassan alakultak ki és csak az 1930-as évekre állandósultak. Niger önállóságát 1958. december 18-án, függetlenségét 1960. augusztus 3-án nyerte el. Hamani Diori egypárti diktatúrája mintegy másfél évtizedig maradt fenn, annak egy katonai puccs vetett véget.
- Burkina Faso történelme jól jelképezi a gyarmattartónak való kitettséget: az ország mai határai az 1898. évi francia-brit egyezményen jöttek létre, de a franciák döntése értelmében a területet az 1930-as években három francia gyarmat között osztották szét, és csak a második világháborút követően állították vissza az eredeti területét. Felső Volta néven 1958. december 11-én lett önálló állam a Francia Közösségen belül (Csizmadia, 2007: 21) és 1960. augusztus 5-én vált függetlenné Franciaországtól. A függetlenséget követően a Voltai Demokratikus Unió vezetője, az elnökké váló Maurice Yaméogo rögtön betiltott minden politikai pártot, hatalmának katonai puccs vetett véget, melyet követően ugyanakkor fennmaradt az autoriter politikai irányítás.
- Csád jelenlegi területe 1900 és 1920 között állt össze, a franciák ugyanakkor kel-lőképpen nem foglalkoztak a gyarmattal, ezt a modernizációs folyamatok hiánya is bizonyította. Csád is önálló állammá válhatott a Közösségen belül és 1960. augusztus 11-én elnyerte függetlenségét, François Tombalbaye, a Csádi Progresz-

szív Párt tagjának elnöksége alatt. Miután ez a párt csak a déli területeken volt aktív és jelentős, és Tombalbaye betiltotta a politikai pártokat, az őt megölő puccs után polgárháborús időszak következett az országban.

- Mauritánia történelme szorosan összefüggött Szenegállal, de Franciaország szempontjából egy békésebb terület volt, önállóságát a Közösségen belül 1960. július 28-án, függetlenségét pedig 1960. november 28-án nyerte el. A franciák által támogatott Moktar Ould Daddah, egy autoriter egypárti struktúrát hozott létre, mely majdnem két évtizedig fennmaradt, helyét katonai puccs után egy katonai junta vette át.

Az államok függetlensége, a dekolonizáció ugyanakkor nem volt teljes, sem tökéletes. Franciaország ugyan hozzájárult az 1950-es évek végére a Francia Közösségen belüli önállóságukhoz, majd függetlenedésüket is jóváhagyta, a dekolonizáció ugyanakkor nem ment végbe minden szektorban és a francia pénzügyi-kereskedelmi-gazdasági kontroll jelentős maradt a volt gyarmatállamok felett. Az ún. *Françafrique*, „azaz a »francia-afrikai állam«, amely a közös nyelvre, a közös monetáris rendszerre, a francia katonai jelenletre, az afrikai országok állam- és közigazgatási rendszerében nagy számban szerepet játszó francia »kooperánsok« tevékenységére és a mindenkor francia köztársasági elnök és az afrikai országok elnökeinek bizalmas személyes kapcsolataira épült. [...] A Franciaország nyugat-afrikai »hátsódudvarának« folyamatos hatalmi-uralmi stabilitását – az esetleges szovjet behatás minden áron való kizárásával is – biztosító »Françafrique« rendszerében az anyaország és a volt gyarmatai közötti kapcsolatok való-
jában nem inter-etatikus kapcsolatokként, hanem az afrikai államok szuverenitását de facto zárójelbe tévő intra-etatikus kapcsolatokként működtek.” (Csizmadia, 2007: 21) Ebben a rendszerben a pénzügyi irányítás (mint például a CFA frank zóna, amely lehetővé tette Franciaország számára, hogy továbbra is irányítsa az egykori gyarmatok pénzügyi rendszerét), valamint a különböző kereskedelmi szerződéseken és egyezményeken keresztül (melyeknek köszönhetően a francia cégek és multinacionális vállalatok jelentős jelenléttel bírtak a régióban, és sokszor monopolhelyzetet élveztek, ami tovább növelte a francia gazdasági kontrollt) Franciaország továbbra is jelentős befolyással rendelkezett a Száhel-övezet államai felett.

Összességében elmondható a gyarmati hagyatékról szólva, hogy a gyarmati örökség feldolgozása és a posztkoloniális kihívások

Az államok a 20. század második felére ugyan elnyerték függetlenségüket, véget vetve a gyarmati uralomnak, de a gyarmati korszak ezen örökségei mélyen beivódtak a Száhel-övezet társadalmába, örökölték a határokat, a közigazgatási-politikai struktúrákat és a gazdasági függőséget, a gyarmattartónak való kitettségét.

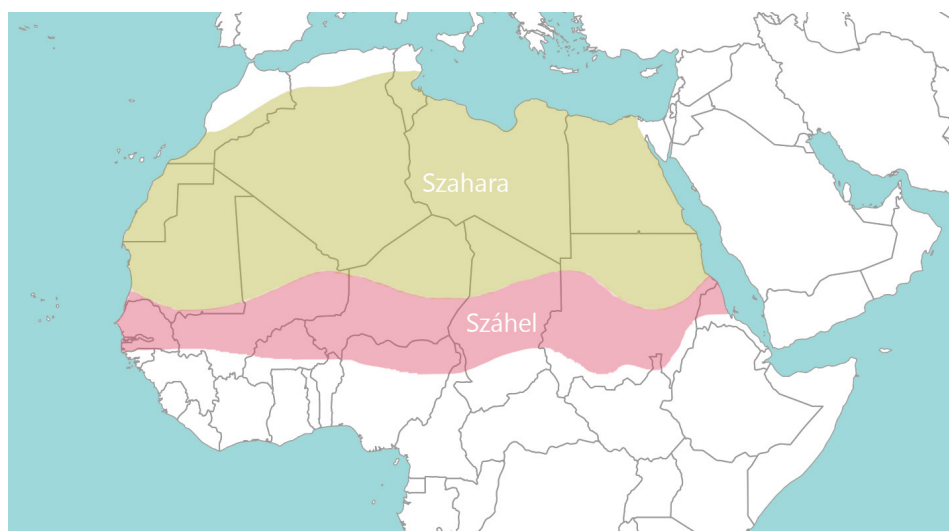
kezelése sokat emlegetett igények ugyan, de nem feltétlenül reális helyzetértékelést támasztanak alá: a gyarmati örökség nem feldolgozást igényel, hanem annak felfogását és megértését, hogy a Száhel-övezet államai a gyarmatosítás által létrehozott és megteremtett entitások. Az államok mai helyzete, a szélsőséges szegénység, az élelmiszer-bizonytalanság, a konfliktusok nem a gyarmati múlt feldolgozatlanságából fakadnak, hanem magából a gyarmati múltból, lényegében az állam létezéséből. És ez az a teher, melyet a történelem pakol ezen övezet országainak vállára.

3. Földrajzi sajátosságok

Ahogy az a bevezetőben már érintettük, az övezet elnevezése földrajzi fogalom, egy olyan félsivatagos területre utal, mely elválasztja egymástól a Szaharát és az övezettől délre fekvő nedvesebb, trópusi területeket. Ebből is kifolyólag viszont ezek a földrajzi határok folyamatosan mozognak, alakulnak és a szárazság, valamint az elsivatagosodás miatt nem csak a Szahara *vándorol, terjed* déli irányba, de ezzel párhuzamosan a Száhel-övezet is délre tolódik. Ennek is köszönhető, hogy az övezetet érintő politikai felfogások sokszínűek és egymástól eltérőek lehetnek, viszonylag széles értelmezési lehetőségeket hagyva.

A földrajzi Száhel tehát keresztben átszeli a kontinentst, az Atlanti-óceántól keletre haladva a Vörös-tengerig, lefedve nyugat-, közép- és kelet-afrikai területeket is, sőt Szudánon keresztül lényegében Észak-Afrikát is érintve.

A földrajzi terület nagysága miatt némiképp az éghajlati jellemzők is különbözőek: a régiót félsivatagos övezetként definiálhatjuk, mely átmenetet jelent a sivatag és a füves puszta között, az évi csapadékmennyiségben ugyanakkor tapasztalhatunk eltéréseket. Az éves átlagos csapadékmennyiség a délen tapasztalható több mint 800 mm-ről 200 mm-re csökken északon (Biasutti, 2019: 2), de az elmúlt évtizedekben

2. ábra: A Száhel-övezet. Forrás: Saját szerkesztés

számos esőzési anomália volt megfigyelhető az amúgy is vízhiányos térségben az övezetre jellemző éghajlati viszonyok mellett: a csapadékos időszak júliustól szeptemberig tart, az októbertől júniusig tartó időszakot pedig a szárazság jellemzi. Az anomáliák közé sorolható egyrészt, hogy az éves mennyiség nagy része a csapadékos időszak második felében esik, ezek a szélsőséges esőzések városi árvizeket okoznak, károsítják az ivóvízellátó rendszereket, és elpusztítják a termőföldet, annak felső rétegét, nem segítve a szárazság okozta problémákat. (Biasutti, 2019: 2) Másrészt megfigyelhetünk a szokottnál is szárazabb időszakokat, ilyen volt az 1960-as évek vége és 1970-es évek eleje, valamint az 1980-as, illetve a 2010-es évek eleje.

A régióban a csapadék mennyisége vagy hiánya, valamint az esős évszakon belüli eloszlása és az extrém hőmérséklet az, ami meghatározza a mezőgazdaság, és ezáltal az ország gazdaságának sikerét vagy kudarcát. Az éghajlati sajátosságok mellett ugyanakkor az emberi tényezők és a társadalmi folyamatok is szerepet játszanak a helyzet drasztikus romlásában: a csapadékhiány mellett a termőföldekre nehezedő nyomás növeli az elsivatagosodás mértékét. A Száhel-övezet területeinek mintegy 80%-a szenved a túltermesztés, a legelők túllegeltetése, az öntözött szántóföldek helytelen kezelése és az erdőirtás miatt. Ez utóbbi folyamat egy összetett, a társadalmi viszonyokból nem kiemelhető tendencia: a magas energiaárak miatt a fára az otthoni létfenntartás (főzés, fűtés) miatt van szükség. Burton már az 1990-es évek végén felhívta a figyelmet, hogy a Szahara déli terjedése a sivataghoz közel eső legelőterületek 90, a szántóföldek 85%-át érintette. (Burton, 1998)

Mint látni fogjuk, a tendencia azért is aggasztó, mert ezen államokban a mezőgazdaságnak relatíve nagy súlya van a gazdaságon belül (Csádban a GDP több mint a fele származik a mezőgazdaságból, de Maliban és Nigerben is 40% felett áll ez a mutató – lásd: 3. táblázat), így a legelő- és termőterületek zsugorodása a térség gazdasági prosperitását veszélyezteti, nem beszélve az éhínségről.

A helyzetet tovább nehezíti, hogy maga a mezőgazdaság, annak eszközei és infrastruktúrája nincs felkészítve a szárazságra, az ún. eső által öntözött mezőgazdaságot elsősorban a természetes csapadék táplálja, öntözés nélkül. A Száhel-övezetben megművelt területek 95%-a áll ilyen művelés alatt. (Burton, 1998)

Burton kiemelte, hogy a régióban a „hagyományos nomád pásztorkodás jól alkalmazkodott a rendszertelen és bizonytalan csapadékhoz. Általában az északi övezetet az állattenyésztésre, a csapadékosabb déli területeket pedig az élelmiszertermelésre használták. A nomád pásztorok szezonális vándorlással követték az esőzéseket, míg a déli földművelők különféle szárazságtűrő növényeket, például cirkot és kölest termesztettek. A földek pihentetését hosszú (akár öt évig tartó) paragon hagyott időszakok biztosították. A pásztorok és a földművesek között cserekereskedelmi rendszer működött, amely hús- és gabonacserét jelentett.” (Burton, 1998)

Ez a rendszer omlott össze a 20. század végére – elsősorban az említett időszakok szárazságai hívták fel a figyelmet a problémára: a Száhel-övezetben 1973-ban 100 ezer ember vesztette életét az aszály miatt, a szarvasmarhák 25%-a elpusztult vagy levágták. Mauritániában az állatállomány 80%-kal csökkent; 1991-ben 4,28 millió ember szenvedett az éhínségtől az övezetben. (Burton, 1998)

De nem csupán a szárazság jelentette a kihívást:

- Az övezet mezőgazdasága egyrészt az 1950-es, 1960-as évekig tapasztalt éghajlat mentén épült fel, mely csapadékosabb volt, mint a későbbi évtizedek.
- Elképesztő mértékű népességnövekedésről beszélhetünk az övezet államai kapcsán, mely nem csupán az ellátandó emberek létszámának növekedését, hanem a korábban nem használt, pihentetett vagy legeltetésre használt földek természetbe való bevonását is jelentette, degradálva a földek minőségét.
- Fontos a múlt kapcsán kiemelni, hogy a hagyományos nomád életmódot is jelentő gazdaságot a gyarmati uralom alatt a határok meghúzásával sok térségben ellehetetlenítették, a gyarmati kormányzatok pedig felléptek a nomád életmóddal szemben, hogy kontroll alatt tarthassák a lakosságot.
- A gyarmati időszakban a gyarmattartó érdekei mentén, export céljából alakították a mezőgazdasági termelést, így a hagyományos termények helyét átvette pl. a gyapot. Ez pedig kiszorította a hagyományos munkamegosztásától amúgy is megfosztott gazdaság fontos terményeit a földekről.
- A konfliktusos időszakok mind a földek, mind az állomány bizonyos részének a pusztulását is jelentették.
- A kormányzatok nem rendelkeztek megfelelő stratégiákkal akár a földek és állatok védelmére, akár a szárazság elleni fellépésre.

Mindezek együtt tehát azt eredményezik, hogy a mezőgazdaság nem képes a megváltozó éghajlati körülmények között ellátni a népességet. Ez a változás a következő években is folytatódni fog: a csökkenő csapadékmennyiség miatt további szárazság várható, a növekvő népesség miatt túlhasznált földek pedig ennek következtében még gyorsabban erodálódnak, elősegítve a sivatagosodást.

A tanulmány konklúziójában kitérünk még a helyzet megoldásának a nehézségeire. Annyit azonban ki kell emelni, hogy az éghajlati változások, a csapadékmennyiség csökkenése nem a helyi viszonyok következménye: az elmúlt években világossá vált, hogy mindezen folyamatok a globális károsanyag-kibocsátás következményei: Afrikában a monszunokat és a trópusi esőket bizonyítottan délebbre tolta az európai és észak-amerikai légszennyezés. (Rotsteyn-Lohmann, 2002)

4. Politikai dimenzió – gyenge államok

A térség államiságát vizsgáló, az állami funkcionalitással foglalkozó tanulmányunkban részletesen foglalkoztunk a Száhel-övezet államainak politikai berendezkedésével, a demokratikus átalakulások nehézségeivel és a gyenge államok jellegzetességeivel. (Tarrósy – Vörös, 2024) Az látható, hogy a térség országai sohasem jutottak el a demokratikus konszolidációig, megragadtak az átmenet folyamatában (Rustow, 1970: 355-363) –, de kiemelendő, hogy már a demokratizálódás előfeltételei sem álltak fenn – és itt érdemes visszakanyarodni a történelmi előzményekhez és a gyarmatosítás időszakához. A gyarmati korszak mélyen beivódott a Száhel-övezet társadalmába, örökölték a határokat és a közigazgatási-politikai struktúrákat. Az előfeltételek, akár az objektív (a társadalmi és gazdasági fejlődés meghatározott foka), akár a szubjektív

feltételek (a sajátos körülmények, a történelmi, külpolitikai helyzet, ill. az átmenet közreműködői, az elitek szerepe) nem segítették a demokratizálódást. Benkes is kiemelte, hogy az időszak „akkulturációs folyamatot indított el, a hagyományos viszonyokat megbontotta.[...] Az idegen uralmat követő függetlenség birtokában [pedig] újabb degradációs folyamatok indultak meg [... többek között] a korrupt, nepotista uralmi rendszerek működése akadályozta a belső kohézió létrejöttét.” (Benkes, 2009: 32-33) Rustow, némiképp árnyalva a társadalmi fejlettség, a gazdasági prosperitás elvárt szintjét, ill. a körülményeket, mindössze egy előfeltételt nevezett meg: a nemzeti egység kérdését. (Rustow, 1970: 350-352)

Bármelyik előfeltételt is vesszük alapul, a Száhel-övezet államai (és szélesebb értelemben az afrikai államok) nem rendelkeztek azokkal.

Mint láttuk, a társadalmi törésvonalak, a társadalom általános állapota nem állt készen a demokratikus átmenetre, ezt elég mindössze egyetlen adattal, az írni és olvasni tudók arányával alátámasztani. Ez a mutató alapfeltétele az állammal szembeni bizalom újjáépítésének és szükséges a demokratikus struktúrák kiépítéséhez, a hatékony tájékoztatás, kommunikáció és párbeszéd ugyanis csak így lehet sikeres, s így lehet egyedül politikai részvételtől is beszélni. A helyzet azonban drámai: Mauritánia (a térségi átlaghoz képest) „jobb” mutatói mellett ugyanis a 15 éven felüli állampolgárok 26-46%-a képes írni és olvasni, a nemi szempontú bontás pedig még tovább árnyalja ezen társadalmak helyzetét. (1. táblázat)

Nem állt készen a gazdaság sem, mint arra kitértünk már, a dependencia és a kontroll fennmaradt, a gyarmati időszak monokulturális gazdálkodása pedig amúgy sem segítette ezen államok gazdasági előrelépését.

„A szubjektív elemek, körülmények sem voltak adottak, a geopolitikai történések elfordították a nemzetközi figyelmet a kontinensről, az elitek [pedig] nem voltak érdekelték a plurális megközelítésekben, a politikai versengésben és a hatalom átengedésében, melyet a gyarmati múlt, a gyarmati időszakból örökölt állami struktúrák is támogattak.” (Tarrósy – Vörös, 2024)

És végül hiányzott a nemzeti egység, nem létezett homogén etnikai alap – ezt nem segítette sem az államok létrehozása a meghúzott határokon belül, nem segítette az amúgy is heterogén népesség és nem segítette a gyarmati uralom sem, amely kifejezetten ezen egység ellen lépett fel. (Schraeder, 2020: 67-73)

	Burkina Faso	Csád	Mali	Mauritánia	Niger
Írni-olvasni tudók aránya 15 éves kor felett (2021)	teljes népesség 46%; férfiak 54,5%; nők 37,8%	teljes népesség 26,8%; férfiak 35,4%; nők 18,2%	teljes népesség 35,5%; férfiak 46,2%; nők 25,7%	teljes népesség 67%; férfiak 71,8%; nők 62,2%	teljes népesség 37,3%; férfiak 45,8%; nők 29%

1. táblázat: Írni-olvasni tudók aránya 15 éves kor felett. Forrás: World Factbook, 2024

Mindezen feltételek mellett tehát nem meglepő, hogy az 1960-as években bekövetkezett függetlenedést egypárti struktúrák, autoriter politikai rendszerek, majd katonai puccsok követték, melyeket a Száhel-övezetben tovább terhelte a már említett *Françafrique* rendszere és Franciaország háttérben meghúzódó jelenléte.

A politikai dimenzió mentén nem érdemes az egyes államok sajátos politikai rendszereit, pártjait, puccsokat végrehajtó katonai szervezeteit külön-külön részletezni, hisz sok esetben valóban azonos kihívásokról és problémákról van szó, érdemes ugyanakkor kiemelni ezeket a közös elemeket. A Száhel-övezet kapcsán az alábbi kihívásokról szükséges beszélni: államberendezkedés, az elit és a társadalom kapcsolata, az ebből fakadó állami problémák, valamint a társadalmi feszültségek, kiemelten a terrorizmus kérdésköre.

4.1. Államberendezkedés, az elit és a társadalom kapcsolata

A politikai struktúrák elemzését a történelmi rész végén már kiemelt folyamatokkal érdemes kezdeni és az elmúlt évek történéseivel keretbe zárni: mind az öt vizsgált állam esetében megtörtént a fellépés a plurális politikai berendezkedéssel szemben, mind az öt államban véres, avagy békésebb puccsok vetettek véget a függetlenség során létrejött politikai struktúráknak. Az elmúlt években pedig a Száhel-övezet vált az ún. puccsövezetté is: Maliban és Csádban 2021-ben, Burkina Fasóban 2022-ben, Nigerben pedig 2023-ban zajlott le katonai hatalomátvétel, puccs, vagy ezek kísérlete. A köztes időben katonai tábornokok, politikai pártok vezetői igyekeztek megoldást találni a kihívásokra – vagy egyszerűen csak igyekeztek megőrizni hatalmukat további hatalomátvételi kísérletek vagy események mellett. Az államok politikatörténete ugyanakkor nem ennyire egyenes vonalú. A 20. század második feléhez képest történtek változások, melyek a puccsok mentén is jól lekövethetőek.

Érdemes az elitek viselkedésével és a társadalommal való kapcsolataival kezdeni a vizsgálódást – mely egy jelentős tényező volt a demokratizálódási folyamatok kudarcában és a puccsok gyakoriságában.

A függetlenség elnyerését követően a Száhel-övezet államaiban az újonnan kialakuló politikai és/vagy katonai elit (mely sok esetben már a gyarmati évek során is bírta Franciaország támogatását) gyorsan konszolidálta hatalmát, és többnyire saját gazdasági és politikai érdekeit helyezte előtérbe a nemzeti érdekekkel szemben. Ennek folyományaként a szélesebb társadalom szerepe és helyzete marginalizálódott, az elit nem volt képes vagy nem volt hajlandó foglalkozni a lakosság alapvető problémáival, mint a szegénység, az élelmiszer-bizonytalanság vagy az etnikai feszültségek. Bayart szerint az afrikai politikai elit gyakran a „politikai patrimonializmus” rendszereit alakította ki (Bayart, 1993), melyet Benkes neopatrimonializmusnak nevezett (Benkes, 2009), ahol a személyes kapcsolatok és a klientelizmus mint rendszerszervező alaplogika (Hyden, 2006: 79) fontosabbá váltak, mint a formális intézmények.

A Száhel-övezet államai esetében (is) ez a rendszer azt eredményezte, hogy a politikai hatalom egy szűk elitcsoport kezében koncentrálódott, amely a gazdasági erőforrásokat és az állami intézményeket saját hatalmának megerősítésére és

megtartására használta fel. Ezek a helyzetek ugyanakkor, a már taglalt gazdasági problémák miatt is, instabilitást szültek, mivel a hatalomra vágyó rivális csoportok, szereplők gyakran fegyveres erőszakot, puccsot alkalmaztak, hogy átvegyék az uralmat. Collier és Sambanis is rámutattak, hogy ezen (nem feltétlen csak Száhel-övezetbeli, de afrikai, gyarmati uralom alól függetlenedő) államok számára a gazdasági fejletlenség és az erőforrások szűkössége szintén hozzájárult a politikai instabilitáshoz (Collier, 2007; Sambanis, 2001). Az eliteknek nem sikerült gazdasági fejlődést elérni, helyette inkább a meglévő erőforrások elosztásával és újraelosztásával próbálták megőrizni hatalmukat. Ez a gazdasági stagnálás és a korrupció tovább mélyítette a társadalmi feszültségeket, és a lakosság elégedetlensége gyakran fordult erőszakba – ezen a ponton ugyanakkor megint érdemes a gazdasági problémák tágabb kontextusát is kiemelni: „A független afrikai államok önálló szereplőként jelentek meg a nemzetközi térben és interakcióik során »természetes érés« folyamán nőttek fel, azonban a volt gyarmatosítók a nemzetközi politikai térben erősebb szereplőként és államexportőrként a saját gazdasági érdekeik szempontját figyelembe véve tudták befolyásolni az afrikai államok sorsát.” (Illés, 2017: 37-38)

Az elit és a társadalom kapcsolata tehát gyenge maradt, mivel az elitek nem látták el megfelelően a kormányzati funkciókat, és nem akartak, vagy, ahogy az előbb láttuk, nem tudtak (*lásd 1. táblázat*) érdemi párbeszédet folytatni a lakossággal. A demokrácia és a pluralizmus (ha voltak is ilyen időszakok) csak látszólagos volt, hiszen a választások gyakran manipuláltak voltak, és a politikai ellenzéket elnyomták. Ahogyan ezt már kiemeltük, „ha tartottak is választásokat, azokat nem követték a demokrácia további alapvető feltételei. Itt érdemes kitérni arra a kritikai megközelítésre, mely már a választások megtartását és annak a demokrácia jeleként történő elkönyvelését kérdőjelezi meg. Flint és Taylor a 20. század második felében és különösen a bipoláris világ felbomlását követően kialakult demokráciák, demokratikus átmenetek kapcsán voltak kritikusak, megjegyezve, hogy sok szegényebb, fejlődő országban a választások nem tekinthetők demokratikusnak, ugyanis a politikai és alkotmányos rendszerben nem valósulnak meg a fékek és egyensúlyokhoz hasonló korlátok, ellehetlenítve a politikus(ok) túlhatalmi elképzeléseit. [...] A helyzet leírásához talán a mímelt demokrácia (vagy akár látszat demokrácia) kifejezés illik a legjobban, amelyben a választások megtartásra kerülnek ugyan, de ott messze nem a népakarat érvényesül, tekintve, hogy számos párt, jelölt és szervezet hátrányban indul, vagy részt sem vehetnek a választáson, adott esetben a választás napján lehetetlenítik el a bizonyos pártokra leadott szavazatokat – esetleg olyan helyzetet teremtenek a választásokon, ahol a szavazók élete is veszélyben lehet –, csökkentve ezáltal a választási hajlandóságot.” (Tarrósy – Vörös, 2024)

A demokrácia intézményei ezekben az államokban tehát gyengék, kiépítetlenek voltak, illetve folyamatosan gyengültek, és egyre inkább a katonai és politikai elit hatalmi játszmái uralták a közéletet. A bizonytalanság, a sokszor ismétlődő puccsok és az állampolgárok helyzetének változatlansága, valamint az elitek viselkedése tovább erodálták a bizalmat a demokratikus intézményekben, az állampolgárok nagy része kirekesztve érezte magát a politikai folyamatokból, és gyakran nem bíztak a

politikai vezetésben. Az állam legitimitása így fokozatosan csökkent, ami növelte a társadalmi elégedetlenséget és a politikai erőszakra való hajlandóságot. Mindez lényegében egy ördögi körbe taszította az államokat: egy esetleges puccs állandóan ott lebegett az elitek feje felett, melyek így rövid távú hatalmi célokat követtek. Ez a helyzet nem tette lehetővé, hogy átgondolt reformok, konszenzusos politikai rendszerek, struktúra-váltások valósuljanak meg.

Végül, a belső politikai dinamikák és a már említett volt gyarmattartó, Franciaország szerepe mellett az egyéb külső tényezőkre és szereplőkre is ki kell térni. A politikai és gazdasági beavatkozások, a nemzetközi segítségnyújtás gyakran szelektív és feltételes jellege, valamint a globális biztonsági és gazdasági trendek mind hozzájárultak a régió instabilitásához. Az elitek gyakran külső támogatásra támaszkodtak

hatalmuk megszilárdítása érdekében, ami tovább gyengítette a belső demokratikus folyamatokat és sokszor ez a külső támogatás is egyoldalú, illetve hibás volt: a donorállamok évtizedeken keresztül erőltették „a nyugati fejlődési modell szerinti építkezés[t] és a nyugati fejlesztési módszertanok átvételé[t]”. (Tarrósy, 2009: 15)

Ahogy Búr fogalmaz, az állam „tartós válságban van Afrikában”, az öröklött strukturális gyengeségek mellett az elitek uralkodása és dominanciája, a politikai instabilitás és a külső, nemzetközi körülmények miatt az állami szolgáltatások nagyon korán hatékonyságukat veszítették, „sok helyütt lényegében meg is szűntek”, a szubszaharai afrikai államok „megszűntek szolgáltatni polgáraik számára.” (Búr, 2009: 84)

4.2. Szükségyszerű következmény: gyenge államok

Az ilyen jellegű problémák miatt is, számos afrikai állam működésének leírására már az 1990-es években létrejöttek a „gyenge állam”, „államkudarc” vagy „bukott állam” kifejezések. (Rotberg, 2003; Búr, 2009: 75) Az ilyen államok csak korlátozottan, vagy csak bizonyos térségekben képesek biztonságot nyújtani, a biztonság hiánya miatt nem képesek a szabályok és normák betartatására, hiányoznak a jogállamisági keretek és olyan, az állam által nyújtott szolgáltatások is csak részlegesen biztosítottak, mint az oktatás, az egészségügy, az infrastruktúra.

A gyenge államokhoz szorosan kapcsolódik ugyanakkor az állampolgárok kiszolgáltatottsága. A társadalmi részben már vizsgált problémák mellett az államok nem megfelelő működése, instabilitása magában hordozza, illetve generálja humán

Mindez lényegében egy ördögi körbe taszította az államokat: egy esetleges puccs állandóan ott lebegett az elitek feje felett, melyek így rövid távú hatalmi célokat követtek. Ez a helyzet nem tette lehetővé, hogy átgondolt reformok, konszenzusos politikai rendszerek, struktúra-váltások valósuljanak meg.

bizonytalanságok sorát, így az élelmiszerbiztonságot, a vízhez való hozzáférést, a szanitációt, a biztonságos lakhatás kérdéskörét, avagy az alapvető emberi jogok kérdéseit, mindezek pedig szélsőséges erőszakszervezetek tevékenységét, a terrorizmus terjedését teszik lehetővé. Ide kapcsolódik a kormányozatlan terek elmélete (Clunan-Trinkunas, 2010) is, miután az állam nem képes feladatait elvégezni, és kiemelten nem képes alapvető funkcióját, a biztonság garantálását ellátni: ez teret ad a bűnözésnek, az erőszaknak (Rotberg, 2004: 6) és az erőszakszervezeteknek, melyek ezen régiók lakosainak felkínálják a „biztonság” lehetőségét.

4.3. Társadalmi feszültségek, terrorizmus

Az IUCTS 2023-as, Száhellel foglalkozó biztonsági jelentése kiemelte, hogy a térségben kialakult egy olyan ív, *bizonytalansági zóna* (Alexander-Wallace, 2023), mely az egymásba kapcsolódó humán bizonytalanságok mentén interdependens módon összekötött – és ez a zóna nem áll meg a vizsgált öt országnál, de lefedi a földrajzi értelemben vett Száhel-övezetet (lásd I. ábra). Az övezet államai számára tehát a társadalmi feszültségek jelentős destabilizáló tényezőként jelentkeztek az elmúlt évtizedekben, különösen a gyenge állami struktúrák és az elit dominanciája miatt, de nem segítették a folyamatokat az éghajlati sajátosságok, klimatikus viszonyok sem. Egyrészt a marginalizált közösségek, amelyek nem részesültek megfelelő állami szolgáltatásokban, gyakran keresnek alternatív forrásokat és támogatást, amelyeket leginkább a szélsőséges csoportok kínálnak (Clapham, 1998), de az érintett szervezetek, csoportok az – állam által nem biztosított – biztonság garantálása miatt is nyerhetnek társadalmi támogatást, főleg ott, ahol az állami jelenlét gyenge vagy teljesen hiányzik. (Ibid.) Kilcullen szerint a gyenge államok és a kormányozatlan területek ideális környezetet biztosítanak a lázadó és terrorista csoportok számára, hogy megszilárdítsák jelenlétüket és kiterjesszék hatalmukat (Kilcullen, 2009). Reno szintén rámutatott arra, hogy a gyenge államok esetében, ahol az állami intézmények nem képesek fenntartani a rendet és a stabilitást, a fegyveres csoportok gyakran kihasználják a vákuumot, és saját uralmukat kiterjesztik a helyi lakosság fölött (Reno, 2011).

Az elmúlt évtizedekben a Száhel-övezetben számos szélsőséges csoport, mint például az Iszlám Mágreb al-Kaida (AQIM) és a Boko Haram használta ki a régió társadalmi feszültségeit és a gyenge államokat, és napjainkra elmondhatjuk, hogy az övezeten belül a terrorizmus mindennapos jelenléte az AQIM-hoz köthető, mely a globális terrorhálózat részeként nem csupán a helyi konfliktusokat fokozza vagy éppen alakítja ki, de a regionális biztonságra nézve is súlyos fenyegetést jelent – elsősorban a külső támogatók és ezáltal megjelenő külső érdekek által.

Az AQIM „a különböző tuareg csoportokkal szimbiózisban tevékenykedik, kihasználva az állam nélküli nép marginalizáltságát és a tuaregek szembenállását az általuk lakott területeken osztozó államokkal.” (Búr, 2015: 160) Ahogy Varga is kiemeli, „az AQIM stratégiája kihasználja a kormányzatok gyengeségét, és bár a nagyobb városokban, jelentősebb központokban végrehajt különböző terrorcselekményeket (katonai vagy kormányzati célpontok elleni robbantások, emberrablások

stb.), a periférikus területeken egész más módszert követ. Hosszú távú céljai eléréséhez előnyt kíváncsol abból, hogy a félre eső területeken a kormányzat nem képes jelen lenni, így ezeken a részekben igyekeznek pozitív kapcsolatokat kialakítani, támogatókat szerezni és integrálódni a társadalomba. Ennek megvalósítását egyrészt házasságok útján teszi, másrészt pedig megélhetést biztosít az ott élők számára különböző csempész feladatokban, vagy magában a szervezetben vállalt munkák révén. Az AQIM ezen felül védelmet ígér a lakosság számára vélt vagy valós ellenségeik, így más törzsek és a kormányzat ellen is. Azáltal, hogy a helyi közösségekbe és a gazdaságba épül be a szervezet, jelentősen csökkenti a kormányzat lehetőségeit a terrorizmus ellenes harc során, hiszen az ott lakók számára sokszor reális alternatívát jelentenek a kormányzati erővel szemben.” (Varga, 2016: 78-79)

A terrorizmus elleni harc hatékonysága nagyban függ attól, hogy az államok képesek-e megerősíteni belső struktúráikat és megfelelő módon kezelni a társadalmi feszültségeket – mely ugyanakkor politikai stabilitást hozna, amely egyik feltétele a gazdasági prosperitásnak, lehetővé téve a politikailag *nehéz* döntések meghozatalát is. A probléma felismerése mentén jött létre a G5 Száhel, olyan külső támogatókkal, mint például az Európai Unió, „hogy egy új regionális biztonsági protokomplexumot [hozzanak] létre. Mivel a politikai szándék az államfők részéről megvan a katonai együttműködésen felüli más területeken való kooperációra is [...] így helytállóbb a multinacionális együttműködés helyett egy már létező regionális protokomplexumként említeni az államcsoportot.” (Bak, 2020: 51)

5. Népeség az övezetben – törésvonalak

A bevezetésben már említett problémák, a gyarmati határvonalak meghúzása és az etnikai határok figyelmen kívül hagyása mellett a nagy ütemű népességnövekedés és a fiatalok demográfiai túlsúlya (youth bulges) okoz társadalmi feszültségeket a régió államaiban.

Egyrészt az övezet államai etnikailag és nyelvileg is sokszínűek, ami nem segíti a társadalmi és nemzeti egység létrehozását, ráadásul a gyarmati időszak hatalomgyakorlási módszerei, valamint (akár a gyarmati időszakot megelőző időszakokból eredő) történelmi sérelmek számos etnikai jellegű vitát hoztak létre vagy konzeráltak.

- Burkina Fasóban több mint 60 etnikai közösségről beszélhetünk, az ország hivatalos nyelve a francia, de a lakosság többsége saját nyelvét beszéli. A népesség több mint 60%-a muszlim, 20%-a római katolikus. A legfőbb etnikumok: mosszi, fulani, gurunsi, bissza és gurma.
- Csád esetében 131 nyelvi és etnikai közösségről beszélhetünk – ahogy Gondeu kiemelte, Csádban az etnikai hovatartozást a népesség nyelve alapján azonosítják. (Gondeu, 2013) Az öt vizsgált állam közül itt van még megemlíthető vallási szál, az északi lakosság muszlim, a déli protestáns és római katolikus lakossággal szemben. A legfőbb etnikumok: sara, arab, kanembu/bornu/buduma.
- Maliban kb. 100 etnikai közösségről beszélhetünk, az ország hivatalos nyelve a francia, de a lakosság többsége ún. nemzeti nyelveket beszél, a legelterjedtebb a

- bambara, a lakosok több mint fele ezt beszéli. A legfőbb etnikumok: bambara, fulani.
- Mauritánia esetében mórokról és nyugat-afrikai etnikumokról beszélhetünk, az arab a hivatalos nyelv, de emellett több etnikum nyelve is nemzeti nyelv. A legfőbb etnikumok: fekete mórok, fehér mórok, fulani, bambara.
 - Nigerben több mint 200 etnikai közösségről beszélhetünk, de az ország lakosságának több mint fele hausza. Az ország hivatalos nyelve a francia, de emellett 10 nemzeti nyelvet is beszélnek. A legfőbb etnikumok: hausza, szongáj, tuareg, fulani (World Factbook, 2024).

A Száhel-övezet etnikai és nyelvi sokszínűsége által létrehozott dinamikák további kihívásokat állítanak az államok elé, számos társadalmi feszültséget és potenciális törésvonalat létrehozva. A csoportok közötti múltbéli sérelmek, viták és rivalizálás pedig sokszor erőszakos eseményekhez vezettek és vezetnek – melyet az előző alfejezetben vizsgált környezeti kihívások tovább mélyíthetnek, eszkalálhatnak. A politikai hatalomhoz való hozzáférés, abból történő kizárás, továbbá a kormányzati erőforrások elosztása is egy ilyen feszültséget keltő tényező, mert az egyes csoportok úgy érezhetik, kirekesztették őket a döntéshozatalból.

A megosztottság mellett a másik súlyos kihívást a népesség hihetetlen nagy ütemű növekedése és a fiatalok demográfiai túlsúlya jelenti – mely az elmúlt években el is terelte a figyelmet az egyébként nem elhanyagolható jelentőségű etnikai rivalizálástól. A táblázatban jól látható, hogy miképpen változott a térség államainak lakosságszáma 1960-hoz képest, illetve az ENSZ valószínűségi előrejelzése alapján azt is láthatjuk, hogy az évszázad végére, 2100-ra mekkora népesség prognosztizálható az adott államok számára. (2. táblázat)

	Burkina Faso	Csád	Mali	Mauritánia	Niger
Népesség (1960)	4 783 259	3 028 688	5 346 792	838 478	3 497 431
Népesség (2024)	23 042 199	19 093 595	21 990 607	4 328 040	26 342 784
Népesség előrejelzés (valószínűségi előrejelzés) (2100)	49 854 000	69 547 000	79 354 000	17 118 000	90 819 000
Népesség 15 éves kor alatt (2024)	41,6%	45,8%	46,8%	35,7%	49,5%
Népességnövekedés (2024)	2,4%	3,01%	2,9%	1,92%	3,66%
Várható élettartam (2024)	64,2	60	63,2	65,9	60,9
HDI, Emberi Fejlettségi Index (2023, 193 állam)	185.	189.	188.	164.	189.

▲ 2. táblázat: Népességi adatok. Forrás: World Factbook, 2024; World Bank, 2024; HDI, 2023.; UN, 2024

A nagy ütemű növekedés következménye a fiatalok kiemelten magas aránya és az ezáltal generált probléma (a 15 éven aluliak száma mind az öt országban a népesség nagy részét alkotja, Nigerben majdnem a felét). Mindez fontos tényező pl. a mezőgazdaságra vagy az államra nehezedő nyomás kapcsán, miközben a táblázat adataiból az is látszik, hogy a továbbra is nagy ütemű növekedés tízmilliókkal növeli a lényegében megtöbbszöröződő (sok esetben majdnem megnégyesződő) népességet az évszázad végére – miközben az emberi fejlettségi indexen keresztül látjuk az adott államok és ezáltal az itt születő milliók helyzetét.

Ez a tényező pedig potenciálisan meg fogja határozni a régió jövőjét is. A fiatalok demográfiai túlsúlya, az ún. *youth bulges* ugyanis destabilizáló tényező lehet az adott államokban – kifejezetten akkor, ha az államok nem képesek ellátni alapvető feladataikat.

6. A gazdasági szerkezet

A gyarmati időszak politikai hatásait vizsgáló Schraeder írásában kiemelte, nyilvánvaló, hogy a gyarmati politika a független Afrika gazdasági jövőjének hátráltatásán munkálkodott: távozásukkor a korábbi gyarmatosítók gyenge, rosszul integrált, súlyosan torz gazdaságokat hagytak hátra Afrika-szerte, nagy részét a gazdaságilag fejlettebb európai államokkal való sokrétű és szívos függőségi viszonyba helyezve. (Schraeder, 2020: 67–73)

Az övezet gazdasági helyzetét tehát alapvetően határozták meg a múltbéli viszonyok, nem szabad ugyanakkor elmenni a bizonytalansági faktor és a konfliktusok mellett, melyek ellehetetlenítik a régióba irányuló befektetéseket. A gyarmati gazdaságpolitika alapvetően a gyarmattartó hatalmak gazdasági érdekeit szolgálta, az exportorientált termelést és szektorokat (gyapot, arany stb.) helyezve előtérbe, egyfajta egyoldalú függést hozott létre. A struktúra tehát nem támogatta a helyi ipar és egy diverzifikáltabb gazdaság fejlesztését, de a fejlődést az is gátolta, hogy az infrastruktúra kiépítésére sem került sor, elsősorban az exportot segítő megoldások voltak preferálva, nem segítve az országon belüli, régiók és települések közötti kereskedelmet. Ez a helyzet sok ország esetében a mai napig nem változott. Szintén gazdasági folyamatokat érintő elem az oktatás színvonala és minősége, mely alapvető fontosságú a hatékony munkaerő megteremtésében.

Az elmúlt évtizedekben nem sikerült függetlennedni a globális piaci változásoktól sem. A Száhel-övezet államai továbbra is kitettek a nemzetközi globális kereskedelmi viszonyoknak – ráadásul, a gazdasági sebezhetőség az elmúlt két évtizedben Niger kivételével valamennyi övezetbeli állam esetében nőtt. (UNDP, 2024: 33) A feldolgozóipari kapacitások képesek lennének növelni a bevételeket és csökkenteni a függőséget, de mindez nem áll rendelkezésre. A térségbeli „országok gazdaságát továbbra is az alacsony diverzifikáció jellemzi” (Kiss, 2024: 34), ráadásul „a mezőgazdasági ágazatban továbbra is gyenge a szervezettség, korlátozottak a magánberuházások az agrár-feldolgozásban és korlátozott a regionális integráció. A nemzeti és regionális kereskedelmet a Száhel-övezetben és általában Nyugat-Afrikában továbbra is erősen korlátozza a bizonytalan környezet, amelyet az alapvető

	Burkina Faso	Csád	Mali	Mauritánia	Niger
GDP (PPP) (USD, 2022)	48 949 mrd	25 037 mrd	48 184 mrd	25 245 mrd	33 406 mrd
GDP (PPP) rangsor	115.	151.	116.	149.	136.
GDP összetétel, származási ágazatok szerint	mezőgazdaság 31%; ipar 23,9%; szolgáltatások 44,9%	mezőgazdaság 52,3%; ipar 14,7%; szolgáltatások 33,1%	mezőgazdaság 41,8%; ipar 18,1%; szolgáltatások 40,5%	mezőgazdaság 27,8%; ipar 29,3%; szolgáltatások 42,9%	mezőgazdaság 41,6%; ipar 19,5%; szolgáltatások 38,7%
Reál GDP növekedés (2023)	2,96%	4,12%	5,24%	3,38%	2,5%
Egy főre jutó reál GDP rangor (2023)	205.	209.	206.	98.	217.
Népesség aránya a szegénységi küszöb alatt (2021)	43,2%	42,3%	44,6%	31,8%	40,8%

 3. táblázat: Gazdasági adatok. Forrás: World Factbook, 2024

infrastruktúrák hiánya, a piaci információs rendszerek tökéletlensége és gyengesége, a tranzakciós költségek magas szintje, valamint a regionális kereskedelemben az elégtelen integrációhoz kapcsolódó [akadályok] jellemeznek.” (World Bank, 2022: 60)

Ahogy az a táblázatból látható, és ahogy azt a földrajzi sajátosságoknál érintettük, az övezet államainak gazdaságai erőteljesen támaszkodnak a mezőgazdaságra, miközben a szegénységi küszöb alatt élő lakosság aránya továbbra is magas. (3. táblázat) Ez a két adat azért is kapcsolódik össze, mert a szegénység a vidéki területeken gyakoribb, épp ott, ahol jobban függenek a mezőgazdaságtól. Az övezet rendelkezik mezőgazdasági potenciállal, bőséges földterületekkel, de a terméshozam-potenciál alacsony, ami a gyenge talajoknak és a kihívásokkal teli éghajlatnak tudható be. Mivel 116 millió hektár földterület termőképessége csökken, és több mint 57 millió hektáron a csökkenés korai jelei mutatkoznak, a régióra egyre nagyobb nyomás nehezedik a becsült kalóriaszükséglet kielégítése miatt (Mauritánia és Niger a legsúlyosabban érintett országok ebben a tekintetben – World Bank, 2022: 60).

Miután a mezőgazdaság ennyire domináns, a lakosság jelentős része függ a megtermelt javaktól és az állattartástól, a már említett földrajzi sajátosságok és a termőföld degradációja még komolyabb kihívásként nehezedik a régió államaira. „A Száhel-övezet gazdasági biztonsága nagyban függ a környezeti biztonságtól. Amennyiben a művelhető területek mérete csökkenő tendenciát követ, a mezőgazdaság termelése, amely a térség minden államának elsődleges megélhetését jelenti, tovább csökkenhet.” (Varga, 2016: 74)

Az elmúlt évtizedekben ugyan megfigyelhető volt egy ütemes gazdasági növekedés, de még ez is elmaradt egyéb afrikai régiók, mint például a Kelet-afrikai Közösség

növekedési ütemétől, és a növekedés ellenére az egy főre jutó GDP is kiemelkedően alacsony (Mauritániát leszámítva) nemzetközi összehasonlításban (3. táblázat), továbbá nem volt elegendő a növekedés ahhoz sem, hogy „jelentős előrelépést érjenek el a munkahelyteremtésben [vagy] a jövedelmek növelésében.” (UNDP, 2024: 34)

A gazdasági helyzetet nehezíti a Száhel ötök szintjén, hogy míg három állam az ECOWAS (Nyugat-afrikai Államok Gazdasági Közössége), addig Csád az ECCAS (Közép-afrikai Államok Gazdasági Közössége), Mauritánia pedig az AMU (Arab Maghreb Unió) tagja – miközben tehát ezek a regionális gazdasági együttműködések segítik az átfogó gazdasági megoldásokat, a G5 Száhel csoport nem rendelkezik egységes gazdasági keretrendszerrel – nem is így indult az együttműködés. Ugyanez a helyzet a tervezett monetáris övezet kapcsán is, az előbbi három állam az WAEMU (Nyugat-afrikai Gazdasági és Monetáris Unió), Csád pedig a CEMAC (Közép-afrikai Gazdasági és Monetáris Közösség) által meghatározott konvergencia-kritériumok teljesítésén dolgozik, Mauritánia pedig nem vesz részt ilyen együttműködésekben. (UNDP, 2022) Ugyanakkor látjuk, hogy a gazdasági problémák kihatással vannak az egyéb szektorokra és kihívásokra is, az esetleges közös gondolkodás, a jövőben a határok kérdésének átgondolása, a közösségen belüli lebontása ilyen, közös gazdasági döntéseket igényel.

7. Összegzés

A Száhel-övezet elemzése kapcsán azt minden bizonnyal kiemelhetjük, hogy a vizsgált dimenziók interdependens módon hatnak egymásra, a térség államainak kihívásai pedig ördögi körként befolyásolják, adott esetben eszkalálják egymást.

Kiindulópontként meg kell említeni a gyarmati időszakot, mely rányomta a bélyegét a modern államokra, területükre, népességükre, politikai és gazdasági rendszerükre, és bár a függetlenedés a 20. század második felére megvalósult, az időszak által generált realitásokat nem sikerült felülírni.

Fontos elem a politikai rendszerek gyengesége, melynek köszönhetően az államok nem képesek megvédeni állampolgáraikat, vagy ellenőrizni az állam teljes területét, egyrészt nehezítve a gazdasági rendszer működését, másrészt bizonytalanságot létrehozva az állampolgárok számára az ellenőrizetlen terekben, területeken. Az államok nem képesek hosszú távú stratégiákat és politikákat alkotni, vagy nem is érdekeltek ebben, így a bizonytalanság és az elégedetlenség fegyveres csoportok, terrorszervezetek létrehozását is elősegíti. Ezek a szervezetek pedig tovább gyengítik az államot, puccsokon, polgárháborúkon, vagy éppen csak merényleteken keresztül pedig negatívan befolyásolják a gazdasági teljesítményt és az állampolgárok mindennapjait. Az elmúlt évek fejleménye, hogy egyre jelentősebb a volt gyarmattartóval szembeni állampolgári fellépés is, az elmúlt időszak puccsai a politikai rendszer kaotikussága mellett szólt már a nemzetközi-globális viszonyokról és a múlt elutasításáról is.

A politikai viszonyokat a társadalmi realitások sem segítik, egyrészt az etnikai-nyelvi sokszínűség, másrészt a fiatalok demográfiai túlsúlya helyez nyomást az államra. Ráadásul, visszakanyarodva a gyenge államiséghez, a fiatalok magas száma, kiegészítve a munkanélküliséggel és a politikai, valamint gazdasági

marginalizációval, termékeny talajt jelent a konfliktusok és a terrorizmus számára, mely egy olyan régióban, mint a Száhel, ahol a lakosság jelentős része szegénységben, instabil körülmények között él, nem a legmegnyugtatóbb. A biztonsági kihívások mellett a gyenge államok egyéb szolgáltatások biztosítására is csak limitáltan képesek, mely egy ennyire dinamikus népességnövekedés mellett katasztrofális következményeket jelenthet. Az éhínség már a mindennapok része, de a betegségek és a vízhiány is súlyos kihívások elé állítja a régiót, humanitárius katasztrófa felé hajtva a térséget. (Marsai, 2024)

A gazdasági dimenzióban sem jobb a helyzet, megfigyelhető ugyan gazdasági növekedés, de ez nem képes ellensúlyozni a népességnövekedést vagy csökkenteni a szegénységet. A gazdaság ráadásul kitett a nemzetközi viszonyoknak és trendeknek, magán hordozza a gyarmati időszak döntéseit, a volt gyarmattartó pénzügyi kontrollja is nehezíti az önálló lépéseket, ráadásul az instabilitás, polgárháborús helyzetek negatív hatással vannak a GDP-re, az egy főre jutó GDP-re, az inflációra, továbbá a beruházásokra és befektetésekre is – nehezítve a gazdasági problémákból való kilábalást.

Mindezeket a folyamatokat az éghajlati-földrajzi viszonyok sem segítik. A mezőgazdaság túlsúlya a gazdaságon belül ugyanis azt jelenti, hogy egy alul-fejlett, a természetes csapadéktól függő szektor dominál egy olyan régióban, ahol egyre kevesebb és rendszertelenebb a csapadék és folyamatosan romlik a termőföld állapota – miközben mind több és több ember ellátására lenne szükség. A gyarmati időszak óta hozott döntések nem segítették a mezőgazdaság fejlesztését és fejlődését, sőt bizonyos politikai döntések mindössze felborították azt a jól működő egyensúlyt, amely jellemezte a régiót a korábbi évszázadokban.

Kétségtelen tehát, hogy az övezet kihívásainak kezelésére pusztán politikai-gazdasági lépések nem lesznek elegendőek, hosszú távú, átfogó stratégiákra van szükség az oktatás és az egészségügy javítására, az elsivatagosodás kezelésére, a biztonság helyreállítására, a befektetések megindítására, az infrastruktúra fejlesztésére. Mindezek kapcsán azt is érdemes kiemelni, ezen lépések megtételére egyszerre szükség van, mert csak ezzel biztosítható olyan politikai akarat, mely képes lehet fenntartani önmagát ezen átalakulások közben is. Ellenkező esetben olyan góc-ponttá válhat a régió, amely nem csupán a humanitárius krízisekről és a segélyekre való rászorulásról, hanem a migránsokról, menekültekről és a terrorizmusról is fog szólni, olyan övezetté válhatnak az országok, melyek képesek lesznek destabilizálni szomszédos országokat, régiókat, de még a kontinensen túl található szereplőket, például az Európai Uniót is. (Marsai-Tarrósy, 2024)

A fiatalok demográfiai túlsúlya ugyanakkor pozitív hozadékká is alakítható, a globális infláció és a munkaképes korú lakosság csökkenésének időszakában bőséges humán erőforrást nyújthat a régió fejlődéséhez és a Száhel-övezet országainak globális piacokon belüli térnyeréséhez – mely az oktatásba történő befektetésekkel, békével és stabilitással, a gazdasági fejlődéssel és ezen keresztül a foglalkoztatási lehetőségek növelésével biztosítható, eltérítve a fiatal tömegeket a potenciális marginalizálódástól, és az ebből fakadó radikalizálódástól. *

Felhasznált irodalom

- Alexander, Yonah – Wallace, Don Jr. (2023): The Security Situation in the Sahel. Assessing Threats and Responses. March 2023, Inter-University Center for Terrorism Studies
- Bak, Pál (2020): A G5 Száhel afrikai regionális együttműködés tartalma, hatása a térség biztonságára és a migrációs folyamatokra. *Honvédségi Szemle – Hungarian Defence Review*, 148(1), 50–65.
- Bayart, Jean-Francois (1993): The State in Africa: The Politics of the Belly. New York: Longman.
- Benkes, Mihály (2009): Az afrikai államiság természete és a nemzetközi rendszer. In: Csizmadia Sándor – Tarrósy István (szerk.): *Afrika ma. Tradíció, átalakulás, fejlődés*. Pécs: Publikon Kiadó, 29–50.
- Biasutti, Michela (2019): Rainfall trends in the African Sahel: Characteristics, processes, and causes, *WIREs Climate Change*, 10(4), 1–22.
- Burton, Steve (1998): Drought in the Sahel. Geofile, No. 339. Forrás: https://www.thegeographeronline.net/uploads/2/6/6/2/26629356/sahel_drought.pdf [2024.08.24.]
- Búr, Gábor (2009): Államkudarcok Afrikában. In: Csizmadia Sándor – Tarrósy István (szerk.): *Afrika ma. Tradíció, átalakulás, fejlődés*. Pécs: Publikon Kiadó, 75–91.
- Búr, Gábor (2015): Az AQIM, az iszlám Maghreb al-Kaida szervezet. In: Kiss Álmós Péter (szerk.): *Afrikai terrorista- és szakadárszervezetek*. Budapest: Honvéd Vezérkar Tudományos Kutatóhely, MH GEOSZ, 154–172.
- Búr, Gábor (2024): Afrikai birodalmak a Száhel-övezetben, történeti áttekintésben. *Afrika Tanulmányok*, 8(2), 5–16.
- Clapham, Christopher (1998): *African Guerillas*. Bloomington: Indiana University Press.
- Clunan, Anne L. – Trinkunas, Harold A. (eds.): (2010): *Ungoverned Spaces: Alternatives to State Authority in an Era of Softened Sovereignty*. Stanford: Stanford University Press.
- Collier, Paul (2007): *The Bottom Billion: Why the Poorest Countries are Failing and What Can Be Done About It*. Oxford: Oxford University Press.
- Collier, Paul (2009): *Wars, Guns and Votes: Democracy in Dangerous Places*. London: Bodley Head.
- Csizmadia, Sándor (2007): Nyugat-Afrika: Francia „hátsó udvar” és/vagy amerikai „előkert”? *Afrika Tanulmányok / Hungarian Journal of African Studies*, 1(1), 21–30. Forrás: <https://journals.lib.pte.hu/index.php/afrikatanulmanyok/article/view/4734> [2024.08.24.]
- Flint, Colin – Taylor, Peter J. (2011): *Political Geography. World-economy, Nation-state, Locality*. New York: Routledge.
- G5Sahel (2015): *Le G5 Sahel*. G5 Sahel, Forrás: <https://www.g5sahel.org/le-g5-sahel/> [2024.06.24.]
- Gondeu, Ladiba (2013): Notes on the Political Sociology of Chad. Sahel Research Group, UF, No. 6. Forrás: https://sahelresearch.africa.ufl.edu/wp-content/uploads/sites/170/Gondeu_NOTES_Final_Eng.pdf [2024.08.24.]
- Gorman, Zoë – Chauzal, Grégory (2018): *Establishing a regional security architecture in the Sahel*. [online], 2018. SIPRI, Forrás: [Sipri.org](https://www.sipri.org) [2024.06.24.]
- HDI (2023): *Human Development Index*. UNDP, Forrás: <https://hdr.undp.org/data-center/human-development-index#/indicies/HDI> [2024.06.24.]
- Hyden, Goran (2006): *African Politics in Comparative Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Illés, Zoltán (2017): *Párhuzamos államépítések Dél-Szudánban*. Doktori értekezés. Budapest, BCE Nemzetközi Kapcsolatok Doktori Iskola.
- Kilcullen, David (2009): *The Accidental Guerrilla: Fighting Small Wars in the Midst of a Big One*. Oxford: Oxford University Press.

- Kiss, Judit (2024): A Száhel társadalmi-gazdasági helyzete pusztító viharban. *Afrika Tanulmányok*, 8(2), 33–48.
- Marsai, Viktor (2024): Válságra ítélve? Humanitárius katasztrófa a Száhelben. *Máltai Tanulmányok*, 2024(2), 75–87.
- Marsai, Viktor - Tarrósy, István (2024): Magyarország és a Száhel a 21. században. *Afrika Tanulmányok*, 18(2), 71–83.
- Reno, William (2011): *Warfare in Independent Africa*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rotberg, Robert I. (2003): *State Failures and State Weakness in a Time of Terror*. Washington, D.C.: The World Peace Foundation & Brookings Institution Press.
- Rotstayn, Leon D. – Lohmann, Ulrike (2002): Tropical Rainfall Trends and the Indirect Aerosol Effect. *Journal of Climate*, 15(15). 2103–2116.
- Rustow, Dankwart (1970): Transition to Democracy: towards a dynamic model. *Comparative Politics*, 2(3), 337–363.
- Sambanis, Nicholas (2001): Do Ethnic and Nonethnic Civil Wars Have the Same Causes?: A Theoretical and Empirical Inquiry (Part 1). *Journal of Conflict Resolution*, 45(3), 259–282.
- Schraeder, Peter J. (2020): Politics. In: Schraeder, Peter J. (ed.): *Understanding Contemporary Africa*. 6th edition. Boulder–London: Lynne Rienner Publishers, 67–73.
- Tarrósy, István (2009): Politikai elméletek és módszertanok a mai afrikai problémák megértéséhez. In: Csizmadia Sándor – Tarrósy István (szerk.): *Afrika ma. Tradíció, átalakulás, fejlődés*. Pécs: Publikon Kiadó, 13–28.
- Tarrósy, István – Vörös, Zoltán (2024): Instabilitás és állami sérülékenység a Száhel-övezetben. *Nemzet és Biztonság*. [megjelenés alatt]
- UN (2024): UN Population Division, Population Projections. Forrás: <https://population.un.org/wpp/Download/>
- UNDP (2022): Economic Governance in the Sahel. Non-paper. Forrás: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2023-02/Economic%20Governance%20Non-Paper-min.pdf> [2024.08.24.]
- UNDP (2024): Sahel Human Development Report 2023. UNDP. Forrás: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2024-02/undp-hdr-sahel-report-eng_web_0_1.pdf [2024.08.24.]
- UNISS (2013): *United Nations Integrated Strategy for the Sahel*. S/2013/354, UNSC, Forrás: https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/s_2013_354.pdf [2024.06.24.]
- Varga, Márton (2016): A Száhel-övezet válsága. *Hadtudomány: A Magyar Hadtudományi Társaság Folyóirata*, 26, 78–79.
- Varga, Márton (2022): *A Száhel-övezet regionális válsága – déli fenyegetés az Európai Unió számára*. Doktori értekezés. Budapest, NKE Hadtudományi Doktori Iskola.
- Vines, Alex (2013): A Decade of African Peace and Security Architecture. *International Affairs*, 89(1), 89–109.
- World Bank (2022): Country Climate and Development Report, G5 Sahel Region. Forrás: https://documents1.worldbank.org/curated/en/099150106302237600/pdf/P1773430dc79a10c09f600cf2ac1e0e9f3.pdf?_gl=1*17bli5r*_gcl_au*MTQ20TEzMzUyMS4xNzI0Mjc3MDcz [2024.08.24.]
- World Bank (2024): World Bank Population Data. World Bank, Forrás: <https://data.worldbank.org/> [2024.08.24.]
- World Factbook (2023): *Country reports*. CIA, Forrás: <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries> [2024.06.24.]

A szerzőről

A Pécsi Tudományegyetem BTK
Politikatudományi és Nemzetközi
Tanulmányok Tanszék habilitált
egyetemi docense, a Digitális
Oktatás- és Tanulástámogatás
Központ vezetője.

About the Author

Associate Professor at the Faculty
of Humanities and Social
Sciences of the University of Pécs
and Director of the University of
Pécs Center for Supporting Digital
Teaching and Learning.

@

voros.zoltan@pte.hu

English Abstract

Political Geography of the Sahel

The Sahel region serves as a critical geopolitical zone due to its unique climatic, cultural, and political landscape. In recent years, this semi-arid region has garnered significant attention from international actors, primarily driven by concerns over migration, terrorism, and regional instability. This study examines the complex political geography of the Sahel, focusing on the historical context of colonization and its lasting impacts on state formation and governance. It explores the multifaceted definitions of the Sahel, from geographical to political, and how these definitions influence international policy and intervention. Furthermore, the study delves into the region's socio-economic challenges, exacerbated by a legacy of imperfect decolonization. By analyzing the intersections of history, politics, and international relations, this paper provides a comprehensive overview of the Sahel's ongoing struggles and the global implications of its future trajectory.

MAGYARORSZÁG ÉS A SZÁHEL A 21. SZÁZADBAN

MARSAI VIKTOR – TARRÓSY ISTVÁN

**1. Magyarország „visszatér” Afrikába –
a Déli Nyitás és a kormányzati Afrika-stratégia**

Bátran és higgadtan kijelenthető, hogy van létjogosultsága annak, hogy Magyarország az észak-afrikai térségen túl a szubszaharai Afrikával is fejlessze két- és többoldalú kapcsolatait. Általánosságban igaz, hogy van relevanciája az afrikai kapcsolatok fejlesztésének a 21. század második évtizedének közepén is (sőt, egyre inkább), hiszen Afrika geostratégiai, politikai és gazdasági jelentősége az elmúlt évtizedben nagymértékben felértékelődött. Ahogyan ezt részletesen elemeztük az *Átalakuló világrend – Az unipoláris pillanat vége?* című kötetben (Tarrósy – Marsai, 2024), ez jórészt visszavezethető az egyre inkább sokpólusú világ kialakulásával már korábban is megfigyelhető trendekre (ld. még Vörös, 2022; Pásztor, 2020). Nem vagyunk ráadásul újkeletű szereplők az afrikaiak számára, bár igaz, hogy a rendszerváltás idején a magyar külpolitika valójában kivonult Afrikából és inkább az euroatlanti integrációra fókuszált. „Magyarország és Afrika Száhel-, illetve szubszaharai térsége évtizedeken át intenzív, de nagyrészt a hidegháborús blokk-politikára épülő kapcsolatokat ápolt. A magyar politikai rendszer átalakulásával, továbbá az afrikai kontinensen is lezajlott rendszerváltozásokkal ez a kapocs megszűnt” (KÜM, 2011: 45) fogalmazta meg a Külügyminisztérium 2011 júliusában, az Európai Unió Tanácsa féléves soros elnökségének átadását követően a magyar külpolitika „afrikai dimenzióját”. A visegrádi országok közül sokáig Magyarország rendelkezett a legkevesebb nagykövetséggel a világ e makró térségében: Csehországnak hat, Lengyelországnak öt, Szlovákiának is négy nagykövetsége működött e területeken a 2010-es évekig, miközben Magyarországnak csak három: Nigériában – amit 2010-ben bezártak, majd 2013-ban újranyitottak –, Kenyában és a Dél-afrikai Köztársaságban (Tarrósy, 2017). Mára ismét megfelelően kiterjedt diplomáciai jelenléttel és hálózattal rendelkezik Magyarország: valamennyi észak-afrikai országban üzemeltet nagykövetséget, a szubszaharai térségben pedig immáron Ghánában, Nigériában, Angolában, a Dél-afrikai Köztársaságban, Kenyában és Etiópiában tart fent rezidens nagykövetséget, a hozzájuk kapcsolt konzuli, tiszteletbeli konzuli és utazó nagyköveti hivatal- és eszközrendszerrel. A cikk írásakor már eldöntött tény, hogy Csád fővárosában, N’Djaménában is hamarosan magyar nagykövetség nyílik.

Miután Magyarország betöltötte az EU Tanácsának soros elnökségét 2011 első hat hónapjában, időszerűvé vált a magyar kül- és Európa-politika áttekintése a 21. századi interpoláris globalitás kontextusában. Magyarország „globális nyitottságának” koncepciója 2010-ben kapott lendületet, ugyanis ekkor önálló helyettes államtitkárságot is létesítettek a Külügyminisztériumban erre a célra: létrejött a Globális Ügyekért Felelős Helyettes Államtitkárság, élén azzal a szakdiplomátával, aki felelős az ázsiai, ausztráliai, csendes-óceáni, valamint afrikai kétoldalú kapcsolatokért. Az ország globális jelenlétének értelmezése és fokozása már 2008 óta tetten érhető volt, hiszen ekkor egy erre vonatkozó, külön kormányzati stratégiát is elfogadtak. Vitathatatlan, hogy hazánknak is elemi, pragmatikus érdeke volt világossá tenni azon szándékát, amely a transznacionális globális realitásban határozta meg az ország hosszú távú hatásokkal bíró tevékenységét (Tarrósy, 2020).

Elsőként az ún. Keleti Nyitás, majd 2016-tól a Déli Nyitás vált a Külgazdasági és Külügyminisztérium stratégiai irányvonalává. A Magyar Országgyűlésnek beterjesztett 2015-ös költségvetési tervezés dokumentuma egyértelművé tette: „Tekintettel arra, hogy a Déli Nyitás célterületeibe tartozó fejlődő régiók egyre nagyobb politikai és gazdasági befolyásra tesznek szert a világban, szükséges, hogy Magyarország felelevenítse, megerősítse és új megvilágításba helyezze kapcsolatait e térségek országaival.”¹ Magyarország Déli Nyitásának megvalósításában a meg- vagy újranyitott nagykövetségek mellett kiterjedt tiszteletbeli konzuli hálózat – amelynek működtetéséért külön miniszteri biztos felel a Külgazdasági és Külügyminisztériumban – és számos kereskedőház, amelyeket a Magyar Nemzeti Kereskedőház Zrt. irányított, jutott szerephez. Emellett a Külgazdasági és Külügyminisztériumon belül egy önálló egység, az Afrika Főosztály kezdte el koordinálni az afrikai kontinentst érintő hazai külgazdasági és politikai erőfeszítéseket. A kormányzati tevékenységet egészítette ki a 2013-ban alapított Magyar Kereskedelmi és Kulturális Központok (HTCC) hálózata, amely kifejezetten a vállalkozások számára nyújtott segítséget a piacra lépéshez. (Ibid.) Mára ez utóbbi valójában eltűnt az aktivitások hálójából, a kereskedőházak-koncepció is igazából háttérbe szorult az egyre aktívabban tevékenykedő külgazdasági attasék (KGA-k) működéséhez képest.

Pragmatikus külpolitika, gazdaságdiplomácia, legújabban „gazdasági semlegeség” ill. „konnektivitás”, de általában a puha erő alkalmazása a kultúra közvetítő ereje segítségével – egyre többet hallhatjuk ezeket a kifejezéseket, megfogalmazásokat akár a magyar külkapcsolati tevékenységek, külpolitikai tervezések magyarázata során. A globális értelemben vett egyre összetettebb nemzetközi rendszer valamennyi szereplője számára releváns megfontolni a puha eszközök „bevetését” annak érdekében, hogy a keményebb tételeknek számító gazdasági előnyökre szert tehessenek. A magyar Déli Nyitás egyik kitüntetett földrajzi iránya az afrikai kontinens volt, azon belül is a Szaharától délre fekvő területek országai, a velük való kapcsolatok erősítése, számos esetben újra felvétele és mélyítése. Ma már a kormányzatok nem hagyhatják figyelmen kívül ezt a gondolkodást, ahhoz, hogy versenyképesek maradjanak, fejleszteniük kell puha erejüket is. E tekintetben kiemelendők az állami ösztöndíjprogramok, amelyek a puha erő részét alkotják, és hosszú

távon fenntartható kétoldalú kapcsolatoknak fektethetik le az alapját azzal, hogy az ösztöndíjas diákot, diplomászerzését követően egyfajta kulturális „nagykövetként” a rendszerben tartják. A magyar felsőoktatási intézményekben éveket eltöltő fiatalok részben magyar identitást, de minden bizonnyal erős magyarországi kötődést építenek fel magukban, melyet okosan felhasználhat a mindenkori kormányzat arra, hogy a végzett diák országával kereskedelmi, gazdasági, tudományos és egyéb együttműködést célzó kapcsolatokat erősítsen meg.

Úgy véljük, hogy a 2013-ban indított Stipendium Hungaricum állami ösztöndíjprogram ezáltal az egyik legfontosabb eszközt jelenti Magyarország külpolitikájának, egyúttal fókuszáltabban, Afrika-politikájának. Számos olyan afrikai ország van, amellyel Magyarország kapcsolatai meglazultak a rendszerváltást követően, de a kormányzat szerint is, ezeket „könnyű újraépíteni, hiszen mára azok a fiatalok, akik [például] Afrikából [...] Magyarországon végeztek tanulmányaikat, rendkívül kellemes és jó emlékeket őriznek az országról, és messzemenően készek arra, hogy bekapcsolódjanak [az] együttműködésbe.” (OGY KÜB Jegyzőkönyv: 7). A Stipendium Hungaricum program mint puha erő eszköz fejlesztésével a fő cél az, hogy Magyarország képes legyen gazdasági kapcsolatokat fejleszteni, gazdasági értelemben vett erejét növelni. A magyar nagykövetségeken külön kereskedelmi attasék, külgazdasági tanácsosok folytatnak célirányos tevékenységet a kereskedelmi volumen növelése érdekében. A külügyi-külgazdasági kormányzati gépezet további fontos elemeiként az Magyar Export-Import Bank Zrt. (Eximbank), a Magyar Exporthitel Biztosító Zrt. (MEHIB) és a Nemzeti Befektetési Ügynökség (HIPA) támogatják még az erőfeszítéseket. Mindezek mellett vált lényegi szereplővé a Hungary Helps – először programként 2017-től, majd később ügynökségként, amely a program szakmai megvalósítását végzi –, támogatást nyújtva válságövezetekben, elsősorban a Közel-Keleten, a szubszaharai Afrikában és a Nyugat-Balkánon, „szem előtt tartva a fenntartható fejlődés, a humanitárius segítségnyújtás és a béketeremtés kapcsolatát.” (hungaryhelps.gov.hu). A program koordinációjáért a Miniszterelnökség keretében működő Üldözött Keresztényeket Segítő Programokért Felelős Államtitkárság felel.

2019. április 2-án a Magyar Közlönyben megjelent a magyar kormány „Afrika-stratégiája” (1177/2019. (IV. 2.) Korm. határozat). A 22 pontos listában találjuk többek között azt a feladatot, amelyet a kormányhatározat a külgazdasági és külügyminiszternek, valamint a honvédelmi miniszternek szignált ki annak érdekében, hogy „vizsgálják meg az afrikai szubszaharai békétámogató és képzési műveletekben,

A globális értelemben vett egyre összetettebb nemzetközi rendszer valamennyi szereplője számára releváns megfontolni a puha eszközök „bevetését” annak érdekében, hogy a keményebb tételeknek számító gazdasági előnyökre szert tessenek.

missziókban való magyar katonai részvétel lehetőségeit, és tegyenek javaslatot – Magyarország biztonságpolitikai és migrációval kapcsolatos álláspontjára figyelemmel – a magyar jelenlét erősítésének lehetőségeire, valamint – a vizsgálat eredményének függvényében – készítsenek előterjesztést a kapcsolódó feladatokról, ezek ütemezéséről és a jelentkező forrásigényekről.” (17. pont) Világosan megjelenik tehát a biztonságiasítási dimenzió, amelynek egyik meghatározó szálaként (akár) önálló magyar katonai szerepvállalás koncepciójának kidolgozása kerül a napirendre. 2023. november 6-án pedig a magyar Országgyűlés, „figyelemmel arra, hogy Magyarország érdekelt a nemzetközi béke és biztonság előmozdítására tett erőfeszítésekben és a terrorizmus elleni küzdelemben; figyelemmel az Európára nehezedő illegális migrációs nyomás csökkentéséhez, a Száhel-övezet stabilitásának erősítéséhez, ezáltal a transzatlanti térség biztonságának növeléséhez fűződő érdekre [...]” határozatot hozott a Magyar Honvédség (MH) csádi katonai szerepvállalásáról (az Országgyűlés 23/2023. (XI. 6.) OGY határozata).

2. A Száhel jelentősége a 21. századi magyar biztonság- és védelempolitikában

Bár a csádi magyar szerepvállalás híre többeket meglepett, fontos hangsúlyoznunk, hogy a Száhel nem újonnan került a magyar biztonságpolitikai gondolkodás homlokterébe. Ahhoz, hogy ennek kontextusát megértsük, egyrészt meg kell vizsgálni a tágabb magyar politikai-geopolitikai kontextust, ill. közvetlenül a Magyar Honvédség fejlődési irányait.

Az EU-csatlakozással Magyarország részese lett az EU kifejlődő közös kül-, biztonság- és védelempolitikájának (KKBP, illetve KBVP). Ebben a kontextusban Afrika kiemelt jelentőséggel bírt, és egyfajta munkamegosztás volt megfigyelhető a két nagy nyugati szervezet között: míg a NATO csak korlátozott műveleti szerepet vállalt a fekete kontinensen, a földrajzi közelségnek és a történeti kapcsolatoknak köszönhetően az EU számos békétámogató missziót indított a földrészen (Marsai, 2012; Besenyő et al., 2016). Ezek szorosan kapcsolódtak a nagyobb uniós tagállamok – mindenekelőtt Franciaország – nemzeti érdekeihez is. Hazánk számára mindez három szempontból bizonyult fontos lehetőséggel. Egyrészt Magyarország az Unió új tagjaként bizonyíthatta szövetségi elkötelezettségét a közös biztonság- és védelempolitika iránt. Másrészt Budapest a meglévő amerikai kapcsolatok megtartása mellett diverzifikálhatta missziós szerepvállalását. Ez különösen azért bírt jelentőséggel, mert Magyarország felismerte, hogy Washington számára Afrika nem stratégiai prioritás, miközben a kontinens folyamatai nagyban meghatározták az európai helyzet alakulását is, legyen szó gazdasági lehetőségekről vagy biztonsági kihívásokról. Így a 2013-as mali missziós részvétel, amely fontos francia érdek volt, segített diverzifikálni a magyar szövetségi szerepvállalást.² Végül, ezzel párhuzamosan, ahogy Budapest ismét felfedezte Afrika fontosságát, felmerült az igény, hogy az arról való tudás a védelmi szektorban is elkezdjen növekedni, ill. sor kerüljön konkrét cselekvésre, aminek elsődleges forrását ismételten az EU-műveletek jelentették. A magyar honvédek ezért számos afrikai országban (Kongói Demokratikus Köztársaság, Közép-afrikai Köztársaság, Szomália stb.) kapcsolód-

tak bele a KBVP-szerepvállalásba (Besenyő, 2013). Ennek kapcsán az MH tagjai – ha kis létszámban is – viszonylag hamar megjelentek a Száhelben is. 2004-ben Magyarország két tisztet küldött az EU-nak az Afrikai Unió Szudáni Misszióját támogató műveletébe (EU Support Operation to AMIS). Itt a honvédek hírszerzési és logisztikai feladatokat láttak el (Besenyő, 2013: 14). Pár évvel később a magyar katonák Csádba is eljutottak: az MH három törzstiszttel – egy orvossal, egy személyügyi főtiszttel és egy logisztikussal – járult hozzá a 2008-ban induló EUFOR Tchad/RCA-művelethez, amelynek feladata a civilek és a humanitárius személyzet, illetve tevékenység védelme volt Csádban és a Közép-afrikai Köztársaságban (Ibid: 398-402).

Ezek a telepítések még általában esetlegesen történtek, kevésbé reflektálva a szűkebb magyar érdekekre, és egy-egy pozíciót érintettek. Vagyis az MH inkább csak „megmutatta” magát az EU-s környezetben, de az elsődleges fókusz továbbra is a NATO-n – és más földrészeken, elsősorban a Nyugat-Balkánon, Irakon és Afganisztánon – maradt. Ebben nagy szerepet játszott a nyelvi probléma: a Honvédség kötelékében nagyon kevesen voltak, akik beszéltek franciául.

Mindez 2013-ban változott meg, amikor a magyar vezetést döntést hozott a Mali-ban futó EU kiképzőmisszióban, az EUTM Maliban való részvételtől. A tuareg, majd az arra rátelepülő dzsihádisták felkelés után kritikus helyzetbe kerülő ország egyrészt a francia katonai beavatkozástól (Operation Serval), másrészt az EU-s kiképzőktől várta a stabilitást. Az EUTM Maliról 2013 áprilisában született meg a tanácsi döntés. Az Unió eredetileg négy zászlóalj-harcsoport kiképzését tűzte ki célul, tízhetes kiképzési ciklusokkal, ami később nyolcra módosult, és a kiképzés időtartama, menete is átalakult, ill. felajánlásra került a többi G5 Sahel³ tagállamnak (EUTM Mali, 2024).

A francia és afrikai reláció erősítésére Magyarország az első tagállamok között csatlakozott az uniós misszióhoz. A magyar szerepvállalás kezdetben egy 15 fő jóváhagyott keretlétszámmal futott, ami a gyakorlatban 10 fő körüli állományt jelentett. Ebben törzstisztek, mesterlövész-kiképzők és egészségügyi személyzet kapott helyet (Vecsey, 2015). Bár a létszám ingadozott (az évtized végére fokozatosan 20 főre növelték a keretet, de olyan is volt, amikor csak pár fő volt Maliban – Polonyi, 2018), és az elvégzendő feladatok is változtak az évek során, a tizenegy év alatt több száz honvéd fordulhatott meg a száheli országban.⁴

3. A 2020-as évek változó trendjei

Az új évtized számos területen hozott változást, amelyek az MH száheli szerepvállalásának fokozása felé mutattak. Szövetségi kontextusban az EU számára egyre fontosabbá vált a térség, amelyet a két Száhel-stratégia megjelenése is mutatott 2011-ben, illetve 2021-ben (EEAS, 2011; Europa.eu, 2021). Ebben szerepet játszott a geopolitikai versengés éppúgy, mint az Európába irányuló irreguláris migráció és kábítószer-csempészet fokozódása. (ld. még Pásztor, 2024) Emellett a növekvő franciaellenes érzelmek Párizs számára is szükségessé tették, hogy a folyamatban levő műveletét „európanizálja”, és más, a gyarmati múlttól kevésbé terhelt tagállamokat

hívjon be a terrorelles küzdelembe. Ennek letéteményese lett volna a Takuba Alkalmi Harci Kötelék, amely ugyan a francia vezetésű Operation Barkhane fennhatósága alatt, de önálló feladatrendszerben és mandátummal tevékenykedett volna. Számos EU-tag, mint Svédország, Dánia, Olaszország és Észtország mellett Magyarország is csatlakozott a Takubához. A 2021 őszi kormányzati bejelentések szerint hazánk nagyjából 80 fővel járult volna hozzá a mali – és részben nigeri – műveletben. Ennek során a honvédek az ún. T3A-konceptió (train, advise, assist, accompany – kiképzés, tanácsadás, támogatás, kísérés) mentén működtek volna együtt a mali kormányerőkkel (FAMa – Marsai, 2021). 2021 végén azonban a Malit irányító katonai junta visszavonta azon ígérését, hogy 2022 februárjában demokratikus választásokat tart a civil hatalom visszaállítására, ugyanakkor Bamako behívta a Wagner Csoportot az országba. 2022 elejére a viszony annyira elmérgesedett a száheli ország és Párizs között, hogy az a Takuba felfüggesztéséhez, végül törléséhez vezetett (France24, 2022).

Ezzel párhuzamosan, 2022. február 24-én Oroszország lerohanta Ukrajnát, ami az európai – és a magyar – védelempolitika fókuszát kelet felé tolta el. Ez a két tényező együttesen azzal járt, hogy a magyar honvédek száheli telepítése egy időre lekerült a napirendről.

Ugyanakkor az MH és általában a magyar biztonság- és védelempolitika számára a térség nem csak a szövetségesi kötelezettségek miatt voltak fontosak, hanem a tapasztalatszerzés, ill. az irreguláris migráció elleni küzdelem kontextusában is. Az afganisztáni NATO-művelet 2021-es lezárultával megszűnt az a missziós környezet, amelyben a magyar katonák egy viszonylag magas intenzitású konfliktusban, de még elfogadható kockázat mellett szerezhettek olyan tapasztalatot, amelyek elengedhetetlenek voltak az MH és a benne szolgálók naprakész tudásának megtartásában. Mindez különösen fontos a 21. század gyorsan változó műveleti környezetében, ahol a szaporodó háborús konfliktusok – Ukrajnától Szudánon át Gázáig – hónapok, esetenként hetek alatt teszik idejét múlttá a korábbi ismereteket.⁵ Márpedig – figyelembe véve a határainknál zajló fegyveres konfliktust – kulcsfontosságú, hogy az MH valóban a legmodernebb doktrínák és tudás birtokában őrizze Magyarország és szövetségesi biztonságát és stabilitását.

Mivel a Száhel egyszerre kibocsátó és tranzitrégiója az Észak-Afrika és Európa felé irányuló irreguláris migrációnak (Kiss, 2024; Vörös, 2024), az itteni szerepvállalás azért is fontos volt, hogy Magyarország demonstrálja, nem csupán a politika narratív szintjén szeretne tenni a regionális stabilitásért, hanem tényleges fellépésre

Ugyanakkor az MH és általában a magyar biztonság- és védelempolitika számára a térség nem csak a szövetségesi kötelezettségek miatt voltak fontosak, hanem a tapasztalatszerzés, ill. az irreguláris migráció elleni küzdelem kontextusában is.

is sort kerít a problémák enyhítésére. Így érvényesülhetett a „helyben segítség” sokat hangoztatott elképzelése (Kormany.hu 2019) a migrációt kiváltó okok enyhítésére. Ebben pedig a regionális instabilitás és a terrorcsoportok térnyerése – illetve a velük szembeni fellépés – meghatározó szerepet játszott.

Mindezek a tényezők nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy 2023-ban Budapest és a magyar védelempolitika figyelme ismét a Száhel felé fordul. 2023 júniusában, amikor a nigeri védelmi miniszter Magyarországra látogatott, és védelmi együttműködési megállapodásról szóló szándéknyilatkozatot írt alá a magyar honvédelmi miniszterrel (Kormany.hu, 2023), úgy tűnt, Niamey lesz az új telepítési terület. Ez beleilleszkedett abba a regionális trendbe, amelynek értelmében a Malival történt szakítás után a francia és európai erők Nigerbe települtek át, illetve készültek fel a terroristák elleni küzdelem újabb fejezetére (Reuters, 2022). 2023. július 26-án azonban a nigeri vezetés is katonai puccs áldozata lett, és az új vezetés egyszerre szakította meg az együttműködést Franciaországgal és fordult a Kreml felé (France24, 2023). 2023 őszére ezért új lehetőség körvonalazódott a száheli magyar katonai szerepvállalás kapcsán: a térség utolsó viszonylag stabil nyugati szövetségese, Csád került a figyelem homlokterébe.

4. A Magyar Honvédség csádi missziójának keretei és egyéb magyar tevékenységek Csádban

Az MH lehetséges csádi műveletéről 2023 őszén jelentek meg az első hírek. Összehasonlítva azonban pl. a Takubával, Magyarország egy jóval komplexebb szerepvállalásban gondolkozott. A katonai horizont kitágult, és az angolszász világban népszerű 3D-konceptió (diplomacy, development, defence – diplomácia, fejlesztés, védelem) mentén új elemek kerültek a tervekbe (USIP, 2024). Emellett az MH feladatrendszere is átalakult. Bár megmaradt a Takubára tervezett T3A feladatrendszer, azt a honvédek már nem szövetségesi, hanem önálló keretrendszerben hajtják majd végre (Index, 2023). Szalay-Bobrovniczky Kristóf honvédelmi miniszter szerint Magyarország elsődleges érdeke a Száhel stabilitásának biztosítása, hogy elejét vegyünk a regionális konfliktusok fokozódásának és az innen Európa felé irányuló irreguláris migrációnak. Ennek érdekében, szolt a kormányzati kommunikáció, az MH egyszerre fogja támogatni/biztosítani a humanitárius és fejlesztési tevékenységet végző magyar szereplőket, ill. vesz részt a csádi haderő felkészítésében és kísérésében a Csád-tó medencéjében tevékenykedő szélsőséges szervezetek elleni harcban (Index, 2023). Bár a nyugat-száheli ország nem fekszik a legfontosabb migrációs útvonalakon, Csádban már a szudáni polgárháború 2023. áprilisi kitörése előtt is egymillió külső és belső menekült tartózkodott, azóta pedig több mint 758 000-en érkeztek Darfúrból (Africa Center for Strategic Studies, 2024). Mindez óriási terhet ró a világ egyik legszegényebb államára. Nem véletlen, hogy a magyar szerepvállalás nem is a katonai komponenssel, hanem a diplomáciai, illetve humanitárius- és fejlesztési tevékenységgel kezdődött.

Még 2023 júliusában a diplomáciai feladatok ellátására Máthé László Eduárd nagykövet személyében a külgazdasági és külügyminiszter miniszteri biztost

nevezett ki, hogy összehangolja a magyar Száhel-politikát, tárcaközi koordinációt végezzen a szubszaharai térségben megjelenő magyar érdekek előmozdítása érdekében, javaslatokat tegyen a régióra vonatkozó hazai érdekérvényesítésre, ill. nyomon kövesse a térségben megvalósuló biztonsági, diplomáciai és külgazdasági együttműködés alakulását. 2023 végén Szijjártó Péter külgazdasági és külügyminiszter – elsőként a magyar tárcavezetők sorában – Csádba látogatott, ahol találkozott Mahamat Déby átmeneti elnökkel (Magyar Nemzet, 2023). 2024 februárjában a csádi külügyminiszter, Mahamat Saleh Annadif járt Budapesten. A találkozó során Magyarország mezőgazdasági projektek megvalósításában, a menekültek ellátásában és az egészségügy működtetésében ígért segítséget a nyugat-száheli államnak (Migrációkutató Intézet, 2024).

A humanitárius és fejlesztési tevékenység keretében 2023 őszén egy orvosmisszió látogatott N'Djaménába, 2024 januárjában pedig megnyílt a Hungary Helps Ügynökség helyi irodája (M1, 2024). A különféle civil missziókban a Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem (MATE) szakemberei, ill. orvosok vettek részt. Az első projektek félmilliárd forint keretösszeggel kerülnek végrehajtásra. 2024 februárjában egy újabb, huszonhárom fős magyar humanitárius misszió is ellátogatott Csádba, amelyet részben a MATE munkatársai adtak. Az egyetem halgazdálkodási, állattenyésztési és takarmányozási ismeretek átadásával segítik a csádiakat (Migrációkutató Intézet, 2024). 2024. március közepén Nagy István mezőgazdasági miniszter látogatott a Nyugat-Száhelbe, ahol találkozott Keda Ballah csádi mezőgazdasági termelési miniszterrel. Nagy arról beszélt újságíróknak, hogy hazánk egy mintafarmmal, agrár szaktanácsadási programmal, valamint felsőoktatási együttműködéssel fogja segíteni N'Djaménát. A tervek szerint a mintafarmon öntözésfejlesztési technológiákat, valamint új vetőmagokat lehet bemutatni, illetve kísérletet folytatni velük, hogy a helyi viszonyokhoz alakítsák őket (Agroinform, 2024). 2024 májusában pedig egy varrótanfolyamra, ill. egy optikusképzésre került sor a Hungary Helps és a Baptista Szeretetszolgálat együttműködésében (Baptist, 2024).

A humanitárius és fejlesztési tevékenységgel párhuzamosan folyt a honvédség felkészítése is. Az Országgyűlés felhatalmazása alapján egyszerre legfeljebb kétszáz – váltási időszakban négyszáz – magyar katona tartózkodhat Csádban a szükséges felszereléssel ellátva. Ebben helyet kapnak majd helikopterek is. A misszió mandátuma – tekintettel a porózus határookra – lehetővé teszi majd a terrorcsoportok határokon átnyúló üldözését is, amennyiben azok a szomszédos országokba próbálnának visszavonulni. A művelet időtartama 2025. december 31-ig szól (Magyar Közlöny, 2024: 8453). Böröndi Gábor vezérezredes, a Honvéd Vezérkar főnökének 2024. májusi sajtónyilatkozata szerint a kiküldendő kontingens felkészült feladta ellátására, már csak a politikai jóváhagyásra várnak a telepítés kapcsán – ami valószínűleg a csádi félre vonatkozik (Index, 2024a).

2024. szeptember 7-én Budapestre látogatott Mahamat Déby csádi államfő, hogy egy átfogó kétoldalú megállapodást írjon alá, amely védelmi együttműködést is tartalmazott (Index, 2024b). A Magyar Közlönyben 2024. szeptember 9-én jelent meg a Kormány azon határozata, amely parafálta „A Magyarország Kormánya és a Csádi

Köztársaság Kormánya között létrejött védelmi együttműködési megállapodás, valamint a Magyarország Kormánya és a Csádi Köztársaság Kormánya között a Csádi Köztársaság területén állomásozó magyar kontingens jogállásáról, a katonai együttműködésről és segítségnyújtásról szóló megállapodás szövegeinek végleges megállapítására adott felhatalmazás[t]”. (1264/2024. (IX. 9.) Korm. határozat) A magyar külügyminiszter mindezeket túl bejelentette, hogy Magyarország 200 millió eurós kötöttsegélyhitel-programot indít Csádban, illetve huszonöt fős éves kvótát biztosít csádi fiataloknak, hogy Stipendium Hungaricum ösztöndíjjal Magyarországon tanulhassanak. (HVG, 2024) Újfent látjuk a puha-erő elemek „belekeverését” a kemény erő (főként katonai-védelmi) „kártyapaklijába”.

5. Összegző gondolatok

A Száhel jelentőségének felértékelődése Magyarország számára nem a véletlen műve, hanem, ahogy bemutattuk, szervesen következik az elmúlt évek magyar kül- és biztonságpolitikájának (Déli Nyitás, kormányzati Afrika-stratégia) alakulásából. Ez egyben illeszkedett az Európa-szerte megfigyelhető tendenciákba, amelyek során az addigi szétartó és ad hoc jellegű uniós és tagállami szerepvállalás egyre inkább a Száhelre összpontosult. A földrajzi fókuszváltás emellett koncepcionális átalakulást is magában foglalt, melynek keretében az addigi egydimenziós feladatokat komplexebb, kormányzati és nem kormányzati szereplőket és feladatokat is magukba foglaló tervek váltották fel.

A jövő nagy kérdése az lesz, hogy mindezek gyakorlati megvalósítása valóban a kitűzött irányok mentén teljesül-e, és kitart-e mellettük a különféle szereplők elkötelezettsége mind figyelemben, mind forrásokban. Az elmúlt hetven év hasonló magyar szerepvállalásai kapcsán ugyanis mindig ez volt a gyenge láncszem: a szereplők az esetek többségében gyors eredményeket akartak, ill. az akár személyi jellegű változások gyakran egy-egy projekt lassú pusztulását jelenthették (Marsai, 2024: 7–8.). Márpedig a jelenlegihez hasonló, komplex fellépés eredményei évtizedes távlatban mutatkozhatnak meg, és rosszul viselik a kiszámíthatatlanságot és bizonytalanságot. Éppen ezért fontos, hogy a kormányzat kellő türelemmel és kitartással folytassa projektjeit a Száhelben. Fontos továbbá, hogy bővüljenek és mélyüljenek – elsősorban terepi tapasztalatokon keresztül – a magyar tudások a Száhelről (ennek jegyében született meg tanulmányunk is, valamint az Afrika Tanulmányok folyóirat ezen Száhel-tematikus száma), melyhez elengedhetetlen a kormányzat együttműködése a nemzetközi és az afrikai aktorokkal, egyúttal a hazai és nemzetközi tudományos élet szereplőivel. *

Jegyzetek

- 1 Ld. <http://www.parlament.hu/irom40/04730/adatok/fejezetek/18.pdf>
- 2 Interjú egy magyar diplomatával, Budapest, 2013. október.
- 3 A G5 Sahel szövetség Malit, Nigert, Burkina Fasót, Mauritániát és Csádot foglalta magába. 2023 végén az első három ország kilépett az együttműködésből.
- 4 Interjú egy, az EUTM Maliban szolgált tiszttel, Budapest, 2024. február.
- 5 Gondoljunk itt pl. a drónháborúra.

Felhasznált irodalom

- Africa Center for Strategic Studies (2024): Sudan Conflict Straining Fragility of Its Neighbors. 2023.05.02. Forrás: <https://africacenter.org/spotlight/sudan-conflict-straining-fragility-of-its-neighbors-displacement-refugees/> (2024.06.03.)
- Agroinform (2024): Hazánk Csád mezőgazdaságát is segíti – Nagy István vetőmagokat adott át a mezőgazdasági miniszternek. 2024.03.17. Forrás: https://www.agroinform.hu/szantofold/vetomagokkal-segiti-csad-mezogazdasagat-hazank71542001?utm_source=hirkereso&utm_medium=cpc&utm_campaign=HIRpromo&utm_content=71542 (2024.06.03.)
- Baptist (2024): Megújult két oktatóterem Csádban, megtörtént az átadás. Forrás: <https://www.baptist.hu/megujult-ket-oktatoterem-csadb-megtortent-az-atadas/> (2024.06.03.)
- Besenyő János (2013): *Magyar békefenntartók Afrikában*. Budapest, KNBSZ.
- Besenyő János – Törke András István – Wagner Péter (2016): *Magyarország és a CSDP*. Budapest, Zrínyi Kiadó.
- EEAS (2011): Strategy for Security and Development in the Sahel, 2011. Forrás: https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/sahel_strategy_en_1.pdf (2024.06.03.)
- Europa.eu (2021): The European Union's Integrated Strategy in the Sahel - Council Conclusions (16 April 2021). Forrás: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-7723-2021-INIT/en/pdf> (2024.06.03.)
- EUTM Mali (2024): EUTM Mali: European Union Training Mission in Mali - Military Mission. 2024. Forrás: https://www.eeas.europa.eu/eutm-mali/eutm-mali-european-union-training-mission-mali-military-mission-und_en?s=341 (2024.05.28.)
- France24 (2022): Junta in Mali gives French ambassador 72 hours to leave the country. 2022.01.31. Forrás: <https://www.france24.com/en/live-news/20220131-mali-authorities-give-french-ambassador-72-hours-to-leave-the-country> (2024.06.03.)
- France24 (2023): Last French troops leave Niger, ending decade of Sahel missions. 2023.12.22. Forrás: <https://www.france24.com/en/live-news/20231222-%F0%9F%94%B4-last-french-troops-leave-niger-ending-decade-long-operation-in-the-sahel> (2024.05.31.)
- HVG (2023): Új miniszteri biztos figyel oda Afrika déli részére. 2023.07.01. Forrás: https://hvg.hu/itthon/20230701_Uj_miniszteri_biztos_figyel_oda_Afrika_deli_reszere (2024.06.03.)
- HVG (2024): Szíjjártó: Nagykövetséget nyitunk Csádban, lesz 200 millió eurós segélyhitel-program, csádi diákok jönnek magyar egyetemekre tanulni. 2024.09.09. Forrás: https://hvg.hu/itthon/20240909_nagykovetseg-Csad-Szijjarto-segelyhitel-program-diakok (2024.09.25.)
- Index (2023): Hivatalos: a magyar kormány katonákat küld Afrikába. 2023.10.18. Forrás: <https://index.hu/belfold/2023/10/18/honvedelem-katonai-misszio-honvedelmi-miniszter-csad-szalay-bobroviczky-kristof-honvedelmi-miniszterium/> (2024.06.03.)
- Index (2024a): „A NATO-val együtt készülünk Magyarország minden négyzetcentiméterének a megvédésére”. 2024.05.16. Forrás: <https://index.hu/belfold/2024/05/16/szalay-bobroviczky-kristof-borondi-gabor-magyar-honvedseg-hadero-honvedelem-katonak-beszerzesek-vedelmiipar/> (2024.06.03.)

- Index (2024b): Magyarországra látogatott Csád elnöke. 2024.09.08. Forrás: <https://index.hu/belfold/2024/09/08/nagy-istvan-agrarminiszter-csad-koztarsasagi-elnok-egyuttmukodes-megallapodas/?token=6a91f5f0088e7ffb963ce8f66ffccd4> (2024.09.15.)
- Kiss, Judit (2024): A Száhel társadalmi-gazdasági helyzete pusztító viharban. *Afrika Tanulmányok*, 18(2), 33–48.
- Kormany.hu (2019): A magyar érdek az, hogy a törökök Szíria irányába oldják meg a bevándorlási kérdést. 2019.10.15. Forrás: <https://2015-2019.kormany.hu/hu/kulgasztasi-es-kulugyminiszterium/hirek/a-magyar-erdek-az-hogy-a-torokok-sziria-iranyaba-oldjak-meg-a-bevandorlasi-kerdest> (2024.05.31.)
- Kormany.hu (2023): Védelmi együttműködés a Nigeri Köztársasággal. 2023.06.26. Forrás: <https://kormany.hu/hirek/vedelmi-egyuttmukodes-a-nigeri-koztarsasaggal> (2024.05.31.)
- Külügyminisztérium (KÜM) (2011): *Magyar külpolitika az uniós elnökség után*. Budapest.
- M1 (2024): Csádban működik a Hungary Helps Ügynökség első afrikai kirendeltsége. 2024.02.26. Forrás: <https://www.youtube.com/watch?v=UXsPBLXIZWQ> (2024.06.03.)
- Magyar Közlöny (2019): A Kormány 1177/2019. (IV. 2.) Korm. határozata az Afrika stratégiáról. 2019.04.02. Forrás: <https://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/MK19056.pdf> (2024.07.03.)
- Magyar Közlöny (2024a): Az Országgyűlés 23/2023. (XI. 6.) OGY határozata a Magyar Honvédség csádi katonai szerepvállalásáról. 2023.11.06. Forrás: <https://magyarkozlony.hu/dokumentumok/94a1d47e5cde2b6523b50cd00ae3f1fb4795f84/megtekintes> (2024.06.03.)
- Magyar Közlöny (2024b): A Kormány 1264/2024. (IX. 9.) Korm. határozata a Magyarország Kormánya és a Csádi Köztársaság Kormánya között létrejött védelmi együttműködési megállapodás, valamint a Magyarország Kormánya és a Csádi Köztársaság Kormánya között a Csádi Köztársaság területén állomásozó magyar kontingens jogállásáról, a katonai együttműködésről és segítségnyújtásról szóló megállapodás szövegeinek végleges megállapítására adott felhatalmazásról. 2024.09.09. Forrás: <https://magyarkozlony.hu/hivatalos-lapok/oUke6ml88YImLHMj6l8U66ce0ae34dfe6/dokumentumok/aecdd62a2bd7f6a874d5bdadc7245efd330d972e/letoltes> (2024.09.18.)
- Magyar Nemzet (2023): A csádi elnök üdvözölte az afrikai magyar szerepvállalást. 2023.12.09. Forrás: <https://magyarnemzet.hu/kulfold/2023/12/a-csadi-elnok-udvozolte-az-afrikai-magyar-szerepvallalast> (2024.06.03.)
- Marsai Viktor (2012): A NATO szerepvállalása Afrikában. *Nemzet és Biztonság*, 2012/4., 72–82.
- Marsai Viktor (2021): Rejtő nyomában – magyar szerepvállalás a Task Force Takubába. 2021.11.15. SVKK Elemzések 2021/21 Forrás: https://svkk.uni-nke.hu/document/svkk-uni-nke-hu-1506332684763/SVKI_Elemzesek_2021_21.pdf (2024.02.29.)
- Marsai Viktor (2024): Rejtő nyomában III. – Magyarország és a Magyar Honvédség csádi szerepvállalása. 2024.05.30. SVKK Elemzések 2024/8. Forrás: https://www.uni-nke.hu/document/jli-uni-nke-hu/JLI_SVKP_Elemz%C3%A9sek_2024_8.pdf (2024.11.10.)
- Migrációkutató Intézet (2024): Magyarország folytatja komplex projektjét a csádi menekült- és élelmezési válság enyhítésére. MKI Fókuszpont 2024/17, 2024.03.04. Forrás: <https://migraciokutato.hu/2024/03/04/fokuszpont-2024-17-magyarorszag-folytatja-komplex-projekt-et-a-csadi-menekult-es-elelmezési-valsag-enyhítésére/> (2024.06.03.)
- Országgyűlés Külügyi Bizottsága (OGY KÜB) (2015): Jegyzőkönyv, 2015. május 20. Ikt. sz.: KUB-40/72-2/2015. <http://www.parlament.hu/documents/static/biz40/bizjv40/KUB/1505201.pdf>, (2024.09.15.)
- Pásztor Szabolcs (2020): Versenyfutás(ok) Afrikáért – Világgazdasági integráció és marginalizáció? *Külgazdaság*, 64(9-10), 35–61
- Pásztor Szabolcs (2024): Terrorist Financing from North Africa to the Sahel Region: Exhaustible or Inexhaustible Stream? In: Korotayev, Andrey – Issaev, Leonid – Besenyő János

(eds.): *Terrorism and Political Contention: New Perspectives on North Africa and the Sahel Region*. Cham, Springer Nature Switzerland, 43–61.

- Polonyi Gábor Gyula (2018): Medálparádé Maliba. 2018.10.03. Forrás: <https://honvedelem.hu/missziok/mali/medalparade-maliban.html> (2024.02.26.)
- Reuters (2022): Niger accepts foreign forces from Mali to combat jihadist threat. 2022.02.18. Forrás: <https://www.reuters.com/world/africa/niger-accepts-foreign-special-forces-secure-mali-border-area-president-says-2022-02-18/> (2024.05.31.)
- Tarrósy István (2017): *Magyar-afrikai kapcsolatok és a pragmatikus külpolitika*. In: Biedermann Zsuzsánna – Kiss Judit (szerk.): *Szubszaharai Afrika gazdasága a 21. században*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 372–391.
- Tarrósy István (2020): *Magyarország Afrika-politikája a kommunista korszakban és a poszt-szovjet érában*. In: Marsai Viktor – Nagyné Rózsa Erzsébet (szerk.): *Magyarország és Afrika 2018–2025*. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 19–30.
- Tarrósy István – Marsai Viktor (2024): *Szubszaharai Afrika és az új világrend: Perspektívák, kihívások és feladatok*. In: Vörös Zoltán – Tarrósy István (szerk.): *Átalakuló világrend – Az unipoláris pillanat vége?* Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 281–303.
- USIP (2024): Defense, Development and Diplomatic (“3D”) Learning from Complex Crisis. Forrás: <https://www.usip.org/3dlessons> (2024.06.03.)
- Vecsey Mariann (2015): Az Európai Unió Mali Kiképző Művelete és a magyar részvétel tapasztalatai. *Szakmai Szemle*, 2015/3., 97–106.
- Vörös Zoltán (2022): Kínai geopolitika a 21. században: a globális világrend megkérdőjelezése? *Eurázsia Szemle* 2(1), 8–28.
- Vörös, Zoltán (2024): A Száhel-övezet politikai földrajza. *Afrika Tanulmányok*, 18(2), 49-70.

English Abstract

Hungary and the Sahel Region in the 21st century

The increased importance of the Sahel for Hungary is not a coincidence, but an organic consequence of the evolution of Hungarian foreign and security policy in recent years. It has also been part of a Europe-wide trend in which the previously fragmented and ad hoc EU and member state engagement has increasingly focused on the Sahel. The shift in geographical focus has also involved a conceptual shift from one-dimensional tasks to more complex plans involving both governmental and non-governmental actors and commitments. Both the general and specific Hungarian knowledge of the Sahel needs to be further broadened and deepened, for which the government's cooperation with international and African actors, as well as with national and international academia, is essential. The paper reviews the development of Hungarian Africa policy chronologically, focusing on the place and role of the Sahel in Hungarian foreign and security policy. The paper analyses a number of documents and media reports, complemented by interviews with relevant actors.

A szerzőkről

Marsai Viktor

Dr. habil, egyetemi docens, Nemzeti
Köszolgálati Egyetem

A Migrációkutató Intézet igazgatója

Tarrósy István

Dr. habil, egyetemi tanár, Pécsi Tu-
dományegyetem

Az Afrika Kutatóközpont vezetője

About the Authors

Viktor Marsai

Dr. habil, associate professor, Ludovika
University of Public Service

Director, Migration Research Institute

István Tarrósy

Dr. habil, full professor, University of
Pécs

Director, Africa Research Centre

@

marsai.viktor@migraciokutato.hu

tarrasy.istvan@pte.hu

NYELVEK ÉS NYELVPOLITIKÁK A SOKSZÍNŰ SZÁHELZEN

CÚTI ERIKA – T. HORVÁTH ATTILA

1. Bevezetés

A Száhel-övezet a Szahara déli peremén húzódó, az Atlanti-óceántól a Vörös-tengerig terjedő földrajzi és ökológiai zóna, amelynek országai biztonsági és humanitárius szempontokat, valamint fejlesztési célokat figyelembe véve kiemelt figyelmet érdemelnek. Számos afrikai szervezet programjai és kezdeményezései irányulnak a környezeti és biztonsági kihívások kezelésére, a fenntartható fejlődés előmozdítására, ilyen például az AU (Afrikai Unió), az ECOWAS (Nyugat-afrikai Államok Gazdasági Közössége) vagy a CEN-SAD (Száhel-szaharai Államok Közössége) – utóbbi szervezet kiszélesíti az övezetbe sorolandó államok számát Észak-Afrika egyes részeivel.

A szélesebb – földrajzi – megközelítés minden olyan államot ide sorol, amelyet érint ez a zóna: így nyugatról kelet felé haladva Szenegál, Mauritánia, Mali, Burkina Faso, Niger, Nigéria, Csád, Szudán, Dél-Szudán, Eritrea és Etiópia is a Száhel-országok közé tartozik. A szűkebb, főként politikai értelemben használt Száhel-fogalom általában hat frankofón nyugat-afrikai országot foglal magában: Szenegált, Mauritániát, Malit, Burkina Fasót, Nigert és Csádot. E tanulmányban főként ezeknek az országoknak a nyelvi- és nyelvpolitikai kérdéseivel foglalkozunk – nem elfelejtve, hogy a szudáni, dél-szudáni, etiópiai és eritreai konfliktusoknak nyelvi-nyelvpolitikai vonatkozásai is vannak.

Tanulmányunk a Száhel-övezet sokszínű nyelvi/nyelvpolitikai helyzetével foglalkozik, és azokkal a kontinentális törekvésekkel, stratégiákkal, amelyek a nyelvi és kulturális örökség megőrzésére irányulnak, amelyek célja a nyelvi és kulturális ökológia fenntartása révén az általános társadalmi jóllét és társadalmi biztonság növelésének elősegítése.

2.1. Birodalmak és nyelvek

A Száhel-övezet földrajzi-ökológiai sajátosságai nagymértékben befolyásolták a helyi társadalmak és államformák kialakulását. A historiográfiai hagyomány kiemeli a több évezredes transzszaharai kereskedelmi hálózatok, valamint a gabonatermelés (főként köles) és az állattartás szerepét az első államok, birodalmak kialakulásában. A kereskedelem jórészt a nagy folyók, pl. a Volta vagy a Niger forrásvidékéről

származó arannyal, rézzel, valamint sóval és egyéb luxuscikkekkel történt, melyek szállítását a tevék és a lovak biztosították.

A piacokat, valamint a környező földműveseket és pásztorokat uraló és megadóztatni képes politikai formációk közül az első jelentős szereplő a 3. században megerősödő Ghána volt, mely a mai Mauritánia délkeleti és a mai Mali északnyugati részén terült el. Mellette számos másik kisebb állam is létrejött, mint Gao vagy a hagyományok szerint az iszlámot elsőként meghonosító Tekrur. E birodalmak az Európában ismeretes hűbéri rendszerekhez hasonló felépítésűek voltak és sok kisebb, saját nyelvvel rendelkező népet fogtak össze. Elitjük jelentős része muszlimmá vált, amely a Maghreb vallási-kulturális központjaival is kapcsolatot ápolt.

A Ghána Birodalom a 8. században élte virágkorát, az 1200-as évek közepétől azonban az egyik kis királyság, Mali – a hagyományok szerint egy legendás képes-gű uralkodó, Szundjata Keita vezetésével – átvette a birodalom irányítását. Az elkövetkező évtizedek során Mali egész Nyugat-Afrika legnagyobb kiterjedésű és legvirágzóbb birodalmává fejlődött, az 1600-as évek közepétől azonban több kisebb politikai egységre esett szét.

Mali hanyatlása – Ghánához hasonlóan – együtt járt egy korábban perifériális jelentőségű politikai egysége, a Songhai Királyság felemelkedésével, amely újraforgatotta a birodalom gazdasági és kulturális alapjait.

E birodalmaktól keletre, a Csád-tavat környező területeken helyezkedett el a Kanem-Bornu Birodalom (14–19. század), melynek szintén muszlim uralkodói voltak és gazdasága jórészt Észak-Afrika, a Nílus-völgy, valamint a szubszaharai Afrika közötti kereskedelmen nyugodott (Murray, 2003: 49–52).

E birodalmak politikai öröksége – sok egykor jelentős másik állammal együtt, mint a hausza királyságok, vagy a szokotói szultanátus –, mára jobbra jelképpé vált, kulturális hatásuk azonban igen jelentős. Nemcsak az iszlám terjedésének alapjait biztosították, hanem a birodalom működtetéséhez szükséges nyelvek elterjedésében is kulcsszerepük volt. Márpedig e nyelvek mind a mai napig a kommunikáció legfontosabb eszközei az egész Száhel-övezetben. A hausza, szongáj, volof, bamana, mooré stb. nyelvek megléte és fejlődése mind a mai napig e birodalmak olyan öröksége, amelyre a modern nyelvtervező törvénykezés is épít.

Történelmi léptékben azonban nemcsak e nagy kiterjedésű afrikai birodalmaknak, hanem egy európai hatalomnak, Franciaországnak is óriási szerepe volt a Nyugat-Száhel nyelvi állapotának kialakulásában.

2.2. A francia nyelv Nyugat-Afrikában

Francia telepesek már a 17. században éltek a mai Szenegál területén. 1819-ben nyílt az első franciául oktató iskola Saint-Louisban, majd Gorée-ben. A misszióknak nagy szerepük volt itt is az oktatás megszervezésében, amelynek a Korán-iskolákkal is versenyezniük kellett.

A francia jelenlét ideológiai alapja az a civilizációs misszió volt, amelyet gyakran „három c”-nek is neveznek, azaz kereszténység plusz kereskedelem, egyenlő civilizáció (civilisation = commerce + christianisme). E misszió eszköze idővel a

francia nyelv lett, amely újabb idiómát kínált az egyébként is széles közvetítőnyelvi palettára.

A Szenegálba 1852-ben kormányzónak kinevezett Louis Faidherbe (1818–1889) mérnök és katonatiszt munkásságának igen jelentős szerepe volt Szenegál és a szomszédos területek további fejlődésében. Egyfelől háborúk révén pacifikálta a belső régiókat, másrészt oktatásszervezési reformokat hajtott végre. A helyi nyelveket megismerő kormányzó ugyan szótárakat és nyelvtanokat publikált a volof, a ful (peul, fulfulde) és a szoninke nyelvekről, de az afrikaiak jövőjét a francia nyelv lévén megvalósuló asszimilációként látta kívánatosnak.

Faidherbe, 1855-ben Saint-Louisban alapította meg az első „Főnökök fiainak iskoláját” (École des fils des chefs), amelyet a köznyelv általában a „Túszok iskolájának” (École des otages) nevezett. Ezekben az intézményekben a főnökök és más befolyásos személyiségek gyermekeit oktatták, nemcsak a gyarmati adminisztrációnak, de a francia nyelvnek is támogatókat kinevelve. (Nem várt előjelű társadalmi dinamikát eredményezett a későbbiekben, hogy egyes bizalmatlan főnökök a rabszolgáikat küldték el ezekbe az iskolákba.) Francia-Szudán kormányzója, Joseph Gallieni (1849–1916) 1886-ban alapított meg egy hasonló iskolát, amelyet 1908-ban Bamakóba költöztettek. Ő volt az, aki egyes katonai állomásokon is megszervezte az oktatást, ahol alapfokú képzést kaptak a gyerekek és a franciával is megismerkedtek (Calvet, 2010: 42–44).

Habár a rabszolgakereskedelmet megszüntetni, valamint az Afrikában egyre intenzívebb európai törekvéseket szabályozni kívánó, 1885-ben lezárult berlini konferenciának konkrét oktatási és nyelvpolitikai döntései nem voltak, megszülettek azok az államszervezési keretek, amelyeknek jelentős hatása volt a Száhél-övezetben a nyelvek használatának területén is. Létrejött a hatalmas kiterjedésű Francia Nyugat-Afrika gyarmat, amely az elkövetkező évtizedekben az anyaországi mintára szervezte meg az oktatást. Sajátos regionális és színvonalbeli hierarchia volt megfigyelhető a falusi, a körzeti és a nagyvárosi intézmények között. Az állami (laikus) és a missziós oktatás között sok esetben feszültségek voltak a francia használata tekintetében, mivel az evangéliumot hirdető misszionáriusok gyakran a helyi nyelveken oktattak.

A francia nyelv külföldi (gyarmati) oktatásának egyik legfontosabb eszköze az 1883-ban megalapított Alliance Française volt. Lényeges megjegyezni, hogy a szervezet tanárai a nyelv oktatási metódusában különbséget tettek aszerint, hogy külföldinek (azaz európainak, tehát kulturálisan egyenrangú személynek) vagy gyarmatosítottoknak (bármilyen „bennszülöttnek”) tanították a franciát. Utóbbi eset-

E birodalmak politikai öröksége – sok egykor jelentős másikkal együtt, mint a hausza királyságok, vagy a szokotói szultánátus –, mára jobbra jelképpé vált, kulturális hatásuk azonban igen jelentős.

ben – ahogyan az egyik kiadványuk fogalmaz – „a bennszülött iskolákban vagy az előretolt posztokon, a felnőtt órákon, ahol csak a gyakorlati nyelvtudás a hasznos, ott a gyorsított módszerhez (méthode expéditive) folyamodunk. Megelégszünk azzal, hogy a diákokat megtaníttuk a szokásos szavakra, beszélgetünk velük, nagyon egyszerű mondatokat ismételtetünk velük, ügyelve arra, hogy pontosan megértsék őket. Nincs szükségünk íróeszközökre vagy papírokra sem.” (Spaeth, 2001: 82)

Mindenesetre a tanítóképzés is megindult Gorée-ben 1903-ban. Az azt követő évtizedekben a bővülő iskolarendszer próbálta kielégíteni a számos területen növekvő oktatási igényeket. Az oktatás nyelve pedig, ezen a szinten mindenhol a francia volt.

Összességében elmondható, hogy a francia nyelv oktatása a gyarmati időszakban a legtöbb állampolgár számára egyfajta „hasznos francia” elsajátítását eredményezte, amely a mindennapi, jobbára szóbeli kommunikációban segítette a lakosságot (Spaeth, 2001: 82). Mindezzel együtt kialakult az ún. „évoluék” rétege, azaz az európai kultúrát az iskolázottságuk révén elsajátított személyeké, akik jól beszéltek a normatív franciát. Legfelsőbb rétegét azok az értelmiségiek képezték, akik a pánafrikai és a függetlenségi mozgalmak idején aktív politikai tevékenységet folytattak: nem véletlen, hogy az afrikai öntudatot és kulturális büszkeséget kifejező „négritude” szó francia nyelven született meg.

A francia nyelv ápolásának és normatív szabályai egységesítésének igénye márkánsan kíséri a nyelv modern kori történetét. A mindenkori állam számos eszközzel – szótárak, folyóiratok, egyesületek, törvények – támogatja a purista „bon usage” (helyes nyelvhasználat) eszményét. Mindazonáltal a nyelv a használat során minden akadály ellenére a körülmények hatására formálódhat: ennek eredményeként a francia számos nyugat-afrikai változata született meg a gyarmati és posztkoloniális időszakban. E változatokkal szemben a kortárs nyelvészek jóval elfogadóbbak, figyelembe véve a nyelvi változatosságot és a lokális kontextusok jelentőségét.

A francia nyelvnek nagy szerepe volt a függetlenségüket az 1960-as évektől elnyert afrikai államok életében is. A soknyelvű és szegény országokban csak korlátozott források álltak az oktatás finanszírozására, ezért legtöbbjük maradt a franciánál mint közös, általában az alkotmányban hivatalosnak tekintett nyelvnél. Ugyan gyarmati örökség volt, előnyére vált, hogy nem kötődött helyi népekhez, ezért etnikailag semlegesnek tekintették.

Franciaország a hidegháború idején igyekezett nagyhatalmi helyzetét stabilizálni, ezért törekedett a volt gyarmataival történő jó kapcsolatok fenntartására, valamint befolyása maradékának megőrzésére. A hivatalos francia politika állandó törekvésévé vált, hogy megtartsa a francia nyelv és kultúra kisugárzását, amelyben különféle szervezetek segítettek. A legjelentősebb a Frankofónia Nemzetközi Szervezete (Organisation internationale de la Francophonie, OIF), amelyet 1970-ben alapítottak.

Franciaország kapcsolata azonban a nyelvi-kulturális szálak mellett a politika és a gazdaság révén is megvalósult. A francia és az afrikai politikai elit közötti, kormányokon átívelő, gyakran korrupcióra alapozott kapcsolat azonban sok esetben

kiszolgáltatottá tette ezen országokat az egykori gyarmattartónak. Ezt a sajátos neokolonialista politikát egy belga újságíró és aktivista, François Xavier Verschave a „Françafrique” néven illette. Ez az aszimmetrikus függőségi viszony rossz emlékeket ébreszt az egyre fiatalabb és változásokat akaró népességben és táptalaja az utóbbi időben kiújult franciaellenességnek a Száhel országában is.

3. Nyelvi sokszínűség, a Száhel-övezet nyelvökológiája

3.1. Nyelvtörzsek, nyelvcsaládok

A Száhel-övezet nyelvileg sokszínű. Az övezetben négy afrikai nyelvtörzsből három nyelvtörzs is képviselteti magát.¹ Ezek betűrendben a következők: afroázsiai (sémi-hámi), nílusi-szaharai és a kongó-kordofáni nyelvtörzs niger-kongói nyelvcsaládjá (J. H. Greenberg felosztását lásd Fodor, 2003: 214–215).

A teljesség igénye nélkül néhány fontosabb nyelv a Száhel-övezetben: az afroázsiai nyelvcsalád két nagyobb ágából a sémi ág délnyugati alcsoportjába tartozó arab (Szudánban és Csádban beszélt változatai, ahol az arab a hivatalos nyelv) és a hámi ágba tartozó berber alcsoport nyelvei pl. a tuareg vagy tamasek (Mauritániában és Maliban beszélt nyelvek). A nép félnomád életmódot folytat, arab írást vagy az ősi ún. tifinek írást használják (Fodor, 2003: 150), muzulmánok. Greenberg a csádi nyelveket is ebbe a nyelvcsaládba sorolja, míg mások a szudáni nyelvek között tárgyalják (Fodor is) – ilyen például a hausza, amely a régió egyik legnagyobb lingua francája.

A nílus-szaharai nyelvek közül a szongai Nigerben, Maliban és Burkina Fasóban beszélt nyelv, a középkori Szongai Birodalom nyelve volt. Megemlítjük még a kanurit, korábbi neve bornu, amely Észak-Nigéria Borno tartományának hivatalos nyelve, továbbá Nigerben, valamint Csád főként Kanem tartományában (a nyelv elnevezése ott kanembu) használt nyelv, jelentős kulturális és történelmi hagyományokkal.

A kongó-kordofáni nyelvtörzs niger-kongói nyelvcsaládjából ehelyütt (témánk szempontjából) a nyugati nyelvek csoportját és a mande nyelvcsalád nyelvei közül említünk meg néhányat, valamint a gur (voltai) nyelvek közül a mooré vagy moszi nyelvet. Utóbbi elnevezés a 14–19. század között létező Moszi államra vonatkozik, amelynek népét a mooré nyelvű beszélők alkották (ma gyakran a more elnevezés használatos). Többségük főként a korábbi Felső-Volta államban, mai nevén Burkina Fasóban él, ennek jelentése 'Igazak, becsületes emberek országa'. Írásbeliséggel rendelkező, az oktatásban és a közigazgatásban is használt nyelv (Fodor, 2003: 230–231). A nyugatatlanti nyelvcsaládba tartozó volof Szenegál nemzeti nyelve, valamint ugyancsak nemzeti nyelvi státuszt tölt be a ful, saját nevén fulfulde, míg a népnév fulbe. A ful széles körben elterjedt a Száhel-övezet országaiban Nigerben, Nigériában, Maliban és Csádban is. A bambara (más néven bamanankan) a mande nyelvcsaládba tartozó manding nyelv egy változata, a malinke és a dyula (jula, dioula, nem azonos a diola nyelvvel) mellett. A bambara Mali legfőbb nyelve, oktatási nyelv, helyesírása 1960-tól kodifikált, jelentősége a közelmúltban felértékelődött (ld. később).

3.2. Hivatalos nyelvek, közvetítő nyelvek, vernakuláris nyelvek

A Száhel-övezetben az egyéni és a társadalmi többnyelvűség előfordulása meglehetősen gyakori. A száheliek összetett nyelvi repertoárral rendelkeznek (Lüpke–Storch, 2013; Laughlin, 2021), ennek okai az oktatás, a házasság vagy a mobilitás (pásztorokodás, migráció – szezonális vagy belső vándorlás, vidékről városba vagy akár a kitelepítés). A beszélők nyelvi repertoárjába tartozó nyelvek többsége valamely helyi, afrikai nyelv, az elsődleges szocializációs közegben elsajátított vernakuláris változat. Gyakorta megjelenik valamely más, a közvetlen társadalmi közegben, régióban elsajátított közvetítő nyelv is, az ún. regionális lingua franca pl. hausza, amely helyi anyanyelv is, Nigériában és Nigerben ugyanakkor a regionális lingua franca szerepét is betölti; vagy a fent említett szongai, amely Közép-Afrika egyes részein használt, főként a Niger folyó környékén, valamint a formális kontextusokban az arab vagy francia (Mali, Niger, Burkina Faso, Szenegál, míg Csádban társhivatalos nyelv). (1. táblázat).

A nyelvi repertoárok nemcsak különböző nyelvekből állnak, de regionális és társadalmi változatokból, regiszterekből is, amelyek a nyelv szimbolikus funkciójánál fogva a beszélők társadalmi identitását, hovatartozását is jelzik, egyúttal a társadalmi különbségeket is.

A többnyelvűségre és a (közvetítő) nyelvek státuszviszonyaira Claude Caitucolinak a nyolcvanas években készült kutatását hozhatjuk például, amely nagyban jellemzi nemcsak a Száhel-övezet nyelvi világát, de a kontinens nagy részén is általános érvényű helyzetet vázol (Caitucoli, 1996: 84–86).

Burkina Fasóban mintegy hatvan lokális nyelvet beszélnek, miközben az említett időszakban a francia volt a hivatalos nyelv. Utóbbit használták a közigazgatásban, az oktatásban, a sajtóban stb., hasonlóan más európai nyelvekhez, melyeket az egykori gyarmatokon használnak. A lokális kötődésű – pontatlan szóhasználattal „törzsi” – nyelveket a családban, a piacon, a hagyományos jogi esetek tárgyalásánál, a helyi politikában és a vallási ceremóniák során használták. A közösség legmagasabb társadalmi státuszú és legnagyobb hitelű személyei általában (legalább) kétnyelvűek voltak, és meglehetősen jól ismerték a hivatalos nyelvet is. Ez a modell Afrikában (és a legtöbb egykori gyarmaton) hasonlóan működik.

	Mali	Niger	Csád (társhivatalos az arabbal)	Burkina Faso	Szenegál
nagy lingua franca	bamanankan	hausza	arab (csádi változat)	mooré	volof
regionális lingua franca	szoninke, ful, zama, tamasheg ³	ful, zama, tamasheg	szara-ngambaj, sanga, bagimi/ bagirni	ful, diola	ful, manding, szoninke, diola

^ 1. táblázat. A Száhel-övezet francia nyelvű államainak nagy közvetítő nyelvei és regionális lingua francái (Forrás: Laughlin, 2021: 657)

Burkina Fasóban a két legfontosabb helyi közvetítő nyelv, a dioula (jula) és a mooré a hivatalos közbeszédben és a helyi nyelvészek munkáiban egyenrangú státuszúként szerepelt. A nyelveket egymást kölcsönösen és harmonikusan kiegészítő eszközökként írták le: lokális szinten az etnikus kötődésű vernakuláris és a regionális közvetítő nyelvek, valamint az utóbbiak és a francia közötti zökkenőmentes kapcsolódás biztosítja a társadalom működését.

A városi nyelvhasználatban azonban egy olyan dinamika volt megfigyelhető, amely árnyalta a nyelvhasználatról kialakult idilli képet. Az országban két fontos adminisztrációs és kulturális centrum van: Ouagadougou, a főváros, az egykori Moszi Birodalom központja, amely lakossága főként moszi etnikai hátterű és a mooré nyelvet használja. A másik centrum, a 330 km-re lévő Bobo-Dioulasso, amely több népnek és nyelvnek ad otthont, akik közös nyelvként főleg a – gyenge etnikai beágyazottságú – dioula (más néven jula) nyelvet használják.

A nyelvészeti kutatások kimutatták, hogy a nyelvhasználati stratégiák az etnikai háttér függvényében változnak. Ouagadougouban a mooré az anyanyelve a lakosság többségét kitevő mosziknak, ami közvetítő nyelvként egyszerre előny és hátrány. Mivel a lakosok egy része a julát beszéli első nyelvként, számukra a mooré használatának etnikai konnotációja van, ezért, ha tehetik (azaz beszélnek), a franciát használják, mint magas státuszú közvetítő nyelvet. Mindezzel semlegesítik az esetleges nyelvi konfliktusokat, emellett olyan csoport részeként demonstrálják magukat, amelynek a moorét beszélő tagjai is vannak. A francia a legmagasabb státuszú közvetítő nyelv, Ouagadougou azonban frankofónabb, mint Bobo-Dioulasso, ahol a julát a fentebb vázoltak miatt gyakrabban használják, mint a moorét.

Megfigyelték azt is, hogy a francia és a helyi közvetítő nyelvek használatának nemcsak etnikai csoportképző szerepe lehet: a fővárosban az üzletelések során – az etnikai háttértől függetlenül – a franciát jobbra a műveltebb férfiak használták, míg a dioula használói inkább az informális szektorban dolgozó, alacsonyabban iskolázott nők voltak. E nyelv tehát egyértelműen alárendelt szerepet játszott a közvetítő nyelvi hierarchiában. Hasonló megfigyelést tettek a piaci árusok nyelvhasználati stratégiájában, ahol a potenciális vevők külső megjelenése alapján választottak nyelvet: a moorét a „hétköznapi,” átlagos külsejű személyekhez; a franciát az európai öltözködésű; míg a dioulát az afrikai öltözetű személyekhez, jobbra nőkhöz szólva.

Többnyelvű közegben a trifokális vagy háromnyelvű modell tehát inkább szabály, mint kivétel. A háromnyelvű mintázat a következőképpen modellezhető (Brann, 1981):

- nemzeti szint – korábbi gyarmattartó nyelve
- közösségi, regionális szint – lingua franca
- lokális, helyi szint – vernakuláris nyelv

Ez a konfiguráció terjedt el a legtöbb afrikai államban – amely lehetővé teszi a különböző nyelvi közösségek közötti kommunikációt –, de más szubkontinensen is, például Indiában. Funkció szempontjából a volt gyarmatosító nyelv(ek) a leghatékonyabbak egy-egy államban, a formális kontextusok többségében ezt használják, a közigazgatásban, az oktatásban, a médiában stb.; míg általában a nemzeti nyelvek összefognak,

mint pl. a volof is Szenegálban, a hatalomgyakorlás bizonyos formáival (pl. a rendőrök, a vasúti dolgozók nyelve), de ez nem az (állam) hatalom nyelve, mert azt a volt gyarmattartó nyelv, a francia tölti be (Swann, 2004).

A Száhel-övezet országai szinte minden esetben a volt gyarmatosító nyelvet, a franciát örökölték az arab mellett hivatalos nyelvként vagy társhivatalos nyelvként, mint Csádban. Kivéve Mauritániát, amely a Maghreb-államokat követte, és az 1990-es években a francia rovására fokozatosan az arab nyelvet tette meg egyedüli hivatalos nyelvvé, és bár a francia továbbra is széles körben elterjedt, elsősorban a közigazgatásban használják.

A francia nyelv hivatalos nyelvként való fenntartását ideológiailag a nyelv semleges nyelvként való felfogása indokolja, amely a különböző etnikai csoportok közötti kompromisszumos megoldásnak tekinthető, megelőzve, hogy bármelyik csoport előnyöket szerezhesen vagy uralja a többi csoportot. Ezzel azonban a helyi etnikai csoportok nacionalizmusának fenntartását is táplálják (Laughlin, 2021: 651–654). Technokrata szempontokat figyelembe véve pedig, a függetlenségkor könnyebb átmenetet jelentett, politikailag és társadalmilag kevésbé volt terhes, mint egy afrikai, honi nyelvre való áttérés, másrészt biztosította a művelt elit számára a hatalom megőrzését (Laughlin, 2021). A francia tehát megmaradt a politika, a közigazgatás, a média és az oktatás nyelvének, utóbbi esetben alsóbb szinteken a kodifikált afrikai nyelvek is megjelennek, mint az oktatás nyelvei, hídként funkcionálva a francia nyelv tanulásához, amely utat nyit a frankofón országok, a frankofón kultúra felé is.

A francia versenytársa a régióban az arab nyelv, amely egyedüli hivatalos nyelv Mauritániában, társhivatalos nyelv a franciával együtt Csádban. Az arab számos dialektusát beszélik a régióban, amelyek közönséges kódként funkcionálnak a vele diglossziás kapcsolatban álló magas presztízsű emelkedett változatokkal: a klasszikus arabbal, amely a Korán nyelve, és a modern, standard arabbal (MSA), amelyet a Száhel-övezetben gyakorta arabe littéraire-nak, azaz irodalmi arabnak is neveznek. Az emelkedett változatot az oktatásban használják, de voltaképpen ennek a dinamikának az arab nyelvterületen van jelentősége. Ugyanakkor Csádban széles körben támogatják a csádi arabot, főként a frankofón elit, a nyelv vallástól való függetlenítése miatt; míg az iszlám elit az arab ábécét támogatja, és hevesen tiltakozik a népnyelv státuszba emelése ellen (Seesemann, 2021: 533–549).

4. Kontinentális törekvések, nyelvökológiai paradigma – nyelvpolitika, intézményesülés

Aspirációk, célok a kontinensen

Afrikában társadalmi, gazdasági, politikai és nyelvi szempontból is nagyfokú az egyenlőtlenség. A kontinensen egészen az 1980-as évek végéig és az 1990-es évek

A Száhel-övezet országai szinte minden esetben a volt gyarmatosító nyelvet, a franciát örökölték az arab mellett hivatalos nyelvként vagy társhivatalos nyelvként, mint Csádban.

elejéig nem voltak törvényhozási, alkotmányos törekvések az egyenlőtlenségek feloldására. A legtöbb alkotmány legitimálta a társadalmi és nyelvi előítéleteket. A kontinens nyelvi imperializmusára reagálni hivatott jogi dokumentumok csak az 1980-as években tartalmazták először a nyelv ökológiájának paradigmáját, ennek elemei a következők: emberi jogok szem előtt tartása; kommunikációs egyenlőség; többnyelvűség, nyelvek és kultúrák támogatása; nemzeti szuverenitás védelme; idegen nyelvek tanulása (Tsuda, 1994: 58–59). A nyelv ökológiája tehát a nagyobb egyenlőség eszméjét támogatja, e cél elérése érdekében tisztázni kell/kellett a helyi nyelvek jogi státuszát.

OAU (Afrikai Egységszervezet)

Az AU elődje, az OAU (Afrikai Egységszervezet) 1976-ban fogadta el az Afrikai Kulturális Chartát, de kontinentális szinten mindeddig nem hajtották végre. A szerződés 6. cikkének 2.b pontja kimondja, hogy a tagállamoknak elő kell mozdítaniuk a nemzeti nyelvek oktatásának bevezetését és intenzívebbé tételét Afrika gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális fejlődésének felgyorsítása érdekében, a 18. cikk pedig, az afrikai nyelvek oktatásba való bevezetéséhez szükséges reformok végrehajtására ösztönöz (Cultural Charter for Africa, 1976: 7; 10).

1997-ben, az afrikai nyelvpolitikáról szóló kormányközi miniszteri konferencián (Hararéban, Zimbabweban, március 17–19. között, az UNESCO szervezésében) a résztvevők megállapodtak abban, hogy minden országnak pontos és következetes nyelvpolitikai dokumentumot kell készítenie, amelyben minden, az országban használt nyelv megtalálhatja a helyét. A feladatokat a) pánafrikai; b) regionális és c) kormányzati szinteken határozták meg. (a) Pánafrikai szinten az Afrikai nyelvi cselekvési tervben (1986) hozott határozat végrehajtását hangsúlyozták, azaz, hogy a szuahéli váljon az OAU egyik munkanyelvévé az angol, a francia, a portugál és az arab mellett – ezt azonban idáig nem hajtották végre; (b) Regionális szinten a résztvevők együttműködésre szólították fel az államokat a határon átnyúló nyelvekkel kapcsolatos szakpolitikai kérdésekben, felhívták a figyelmet a regionális és szubregionális nyelvek fejlesztésére, valamint az afrikai nyelvi kutatóintézetek, például a *Pan-Africa Association of Linguists* (Pánafrikai Nyelvészek Szervezetének) újraélesztésére. (c) Kormányzati szinten pedig, az intézményesítés szükségességét hangsúlyozták, mint például nyelvi bankok létrehozását nemzeti és regionális szinten, valamint egy központi nyelvi szolgáltató intézet létrehozására tettek javaslatot. Továbbá a résztvevők arra ösztönözték az intézményeket, a kutatókat, kutatási részteleket, hogy fokozzák tevékenységüket annak érdekében, hogy katalizátor szerepet játszanak az Afrika fejlődését célzó erőfeszítésekben, a pénzügyi szervezeteket pedig, hogy támogassák ezeket (Intergovernmental Conference of Ministers on Language Policies in Africa, 1997: 76–77).

Ebben az értelemben a nyelvpolitika kialakítása és megvalósítása a demokratizálódási folyamat részévé vált, azonban mind a mai napig csak néhány afrikai állam rendelkezik következetes és átfogó nyelvpolitikával, és amelyeknek van nyelvpolitikája, az esetek többségében ezek a politikák is csak implicit módon, az olyan

ágazatokban támasztott követelményekből indulnak ki, mint az oktatás (vagy az igazságszolgáltatás, a képzés stb.).

AGENDA 2063 – Az az Afrika, amit akarunk

Az AGENDA 2063-at az AU 2015 januárjában fogadta el Addisz-Abeában, amelyben a hét afrikai törekvés egyikeként a nemzeti kultúra és kulturális identitás, az értékek megőrzése is szerepel (lásd alább). Az AGENDA alulról felfelé irányuló megközelítés, jellege eredményorientált, és az első olyan politikailag koherens stratégia, amely az összes kontinentális és regionális kezdeményezést egy ernyő alá vonja. Az AGENDA 2063 hét afrikai törekvést és 18 célt fogalmazott meg. (2. táblázat)

A törekvések egy része regionális és szubregionális integráción alapul, amely az afrikai újjáéledés kulcsa. A jó kormányzás, a demokrácia, az emberi jogok és a jogállamiság a kontinens számára kulcsfontosságú törekvések. Többnyelvű környezetben fontos az emberi nyelvi jogok megjelenése és elismerése. Az ENSZ védnökségével

Aspirációk	Célok
Politikailag egységes és integrált kontinens	- politikailag egységes Afrika - gazdaságilag integrált kontinens - személyek, áruk és szolgáltatások szabad mozgása
Békés és biztonságos Afrika	- biztonság és stabilitás - önmagával és szomszédaival békében élő nemzetek
Erős kulturális identitás, értékrend és erkölcs	- a nemzeti kultúrák elismerése és tisztelete - pánafricanizmus
Erős és befolyásos globális szereplő és partner	- egységes álláspont képviselése globális kérdésekben - jelentős befolyás, partnerség a globális gazdasági jólét folyamatában és eredményeinek elősegítésében
Emberközpontú fejlesztés	- a nők és a fiatalok esélyegyenlőségének elősegítése - helyi kormányzás a fenntartható fejlődésért - a civil társadalom bevonása a fejlesztési folyamatokba
Jó kormányzás, demokrácia, emberi jogok, igazságosság és jogállamiság	- az emberi jogok, az igazságosság és a jogállamiság egyetemes elveinek tiszteletben tartása - fejlődésre képes állam
Jóléti Afrika	- fenntartható környezet és az éghajlatváltozással szembeni ellenálló képesség növelése - inkluzív gazdasági növekedés elősegítése - magas életszínvonal (jövedelem, munkahelyek, egészségügy, oktatás) biztosítása - gazdaság és munkahelyek átalakítása

▲ 2. táblázat. Aspirációk és célok. (Forrás: Agenda 2063, 2014: 53)

az afrikai államok többsége 1986 óta ratifikálta az Emberi és Népi Jogok Afrikai Chartáját és ajánlásait. Számos cikkely - pl. a 20. és a 29. cikk – említi az őshonos kulturális értékek megőrzésének fontosságát; ugyanez igaz az AGENDA 2063-ra is.

Az afrikai kultúrák és nyelvek megőrzése a fejlesztési folyamatok és politikák szerves részévé vált, ami magában foglalja (a) az oktatás fejlesztését, amely a modernizáció paradigmájába ágyazva a gazdasági növekedés előfeltétele; (b) a nemzetépítő politikát és (c) az afrikai identitás építését, elsősorban a saját nyelv és kultúra megbecsülésén, valamint az oktatáson keresztül.

A kontinensen a nyelvi imperializmus paradigmája azonban, továbbra is nagyon erősen szemben áll a nyelvi ökológiai paradigmával, ami azt jelenti, hogy az egykori gyarmatosítók domináns nyelvei továbbra is meghatározó kommunikációs eszköznek számítanak mind a politikában és a gazdaságban, mind a nemzetközi piacok felé, vagyis kifelé.-

ACALAN (African Academy of Languages /Afrikai Nyelvek Akadémiája)

Alpha Oumar Konaré, a Mali Köztársaság egykori elnöke, 2000 decemberében rendelettel hozta létre az ACALAN-t, akkor még MACALAN néven. A pánafrikai tudományos intézmény 2006-ban az Afrikai Unió égisze alatt az AU szakosított intézményévé vált, immár ACALAN névvel (székhelye: Bamakó, Mali), amelynek kiemelt feladata az afrikai nyelvek fejlesztése és népszerűsítése, az afrikai alkalmazott nyelvpolitikák, a meglévő oktatáspolitikák harmonizálása, a kétszintű oktatási program bevezetése, a tananyag tartalmak afrikai nyelvek használatára vonatkozó kidolgozása, adatbázis-építés, archiválás.

Az ACALAN alapszabályát 2006-ban az AU állam- és kormányfőinek kartúmi csúcstalálkozóján fogadták el. Az alapértékek között a következők szerepeltek: az afrikai nyelvek és kultúrák tiszteletben tartása, az integráció elősegítése, a nyelvi és kulturális sokszínűség támogatása. Célkitűzései között (a) az afrikai nyelvek és különösen a határon átnyúló közvetítő nyelvek szerepének erősítése – partnerségben a gyarmatosító örökölt nyelvekkel; (b) a funkcionális többnyelvűség előmozdítása – különösen az oktatásban; valamint (c) az afrikai nyelvek mint az afrikai integráció és fejlődés, az értékek tiszteletben tartása, a kölcsönös megértés és a békés együttélés támogatása szerepeltek.

További célként határozták meg az őshonos nyelvek szerepének újraértékelését, vitalitásának növelését, amelyek használata a gyarmatosítás következményeként funkcionálisan visszaszorult, a nyelvek leértékelődtek, marginalizálódtak.

Felmerült a nyelvek jogi státuszának problémája is, hiszen a nyelvek fejlődését leginkább az segíti, ha a helyi/honi nyelvek a volt gyarmatosító nyelvével legalább jogi szempontból egyenlőséget élveznek, ha már aktuális egyenlőséget nem is; tehát a helyi beszélőközösség nyelve – amennyiben az a beszélők száma alapján indokolt – kapjon nemzeti vagy hivatalos nyelvi státuszt. A többnyelvűség megvalósulását ugyanakkor, vagyis azt, hogy a politikai, gazdasági életben, a nemzetközi kommunikációs szinten a helyi nyelvek megjelenjenek, egyrészt a korpusztervezés elmaradása, másrészt az intézményesülés hiánya akadályozta.

További problémát jelent a térségben, hogy az afrikai államok felosztását követően gyakran azonos kultúrák, népek más-más államba kerültek, a határmegvonások nem vették figyelembe a helyi népek, törzsek szokásait, kultúráját és történelmét, társadalmi rendjét – amiből a konfliktusok legtöbbje származtatható. A törzsi tudat értékrendjében a csoportsszolidaritás, a törzshöz való tartozás, a saját néphez való lojalitás sokkal fontosabb, mint az absztrakt állam ideájához való kötődés, mivel a szolidaritás képes tompítani a csoport tagjai közötti különbségeket, a csoporton belüli egyenlőtlenségeket; ezen túlmutatóan védőhálót is jelenthet a rasszizmussal szemben. A határok gyakran egységes etnikai területeket vágtak ketté. Ennek eredménye az lett, hogy az állam/nemzet egységét a többnemzetiségű és többkultúrájú államokban a különféle etnikai csoportok különbözőképpen értékelik és élik meg, amiben a különféle politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális tényezőknek döntő szerepük van. Nyelvi következménye pedig, az állami változatok kialakulása (pl. csádi arab nyelv).

Az ACALAN tevékenységének egyik kiemelt területe a határon átnyúló közvetítő nyelvek azonosítása: terminológiafejlesztés, korpusztervezés, -építés, helyesírásellenőrző program fejlesztése, ezeken a nyelveken tanárképzés megvalósítása, médiaszakemberek képzése – ugyanis a közvetítő nyelvek használata hozzájárulhat a régió stabilitásához, a különböző nyelveket beszélő közösségek közötti kommunikáció eszközeként.

Az ACALAN negyvenegy határon átnyúló közvetítő nyelvre fókuszál jelenleg, ebből tizenötöt² választott ki első körben a fent nevezett területeken a határokon átnyúló nyelvi bizottságok számára feladatként. Nyugat-Afrikában ezek a következők: ful, hausza, manding, joruba és a volof (Afrikai Nyelvi Akadémia (ACALAN) (acalan-au.org)).

Az ACALAN prioritásai közé tartozik az Afrikai Nyelvi Atlasz (LAA) elkészítése, hogy pontos ismereteket szerezzen az afrikai nyelvek számáról, dialektális változatairól. Munkájának megkönnyítése végett a nyelveket hat típusba rendszerezi: (a) *széles körben beszélt, határokon átnyúló nyelvek*, mint pl. a hausza, amely mint afrikai szubrégiót képviselő munkanyelv adatolható; (b) *korlátozott, határokon átnyúló nyelvek*. Típusai a szimmetrikus és az aszimmetrikus, előbbi csoportba sorolhatók azok a nyelvek, amelyeket a határ mindkét oldalán kisebb lélekszámú beszélőközösség használ, a nyelv szerepet a gazdasági integrációban kaphat; amíg az aszimmetrikus típus esetében a nyelvet a határ egyik oldalán nagyobb, a másik oldalán pedig kisebb lélekszámú beszélőközösség birtokolja; (c) *széles körben beszélt, nem határokon átnyúló nyelvek* azok a nyelvek, amelyek nemzeti szinten lingua francák; míg a (d) *korlátozott, nem határokon átnyúló nyelvek* az olyan nem domináns nyelvek, amelyeket kisebb lélekszámú beszélőközösség használ; (e) a *veszélyeztetett nyelvek* pedig, amelyek esetében fennáll a kihalás veszélye, nem történik meg a generációról generációra történő nyelvátadás, beszélői egyre kevesebb nyelvhasználati területen használják, a beszélők abszolút száma kevés. Veszélyeztetett nyelvekkel a CIPL (Nyelvészek Állandó Nemzetközi Bizottsága), a WOCAL (Afrikai Nyelvészeti Világkonferencia) és az UNESCO is foglalkozik, nevezetesen a

nyelvek dokumentálásával, archiválásával vagy éppen a revitalizáció lehetőségével. Végül, de nem utolsósorban az (f) *importált, partner nyelvek* a volt gyarmatosító nyelvek, amelyek a képzett afrikaiak nyelvi repertoárjának aktív részei (Bamgbose vö. Document sans titre (acalan.org)).

Az ACALAN továbbá honi, saját nyelven készült, saját kultúrát bemutató történet-antológiák készítését kezdeményezte SAA, azaz Stories Across Afrika c. projektje keretében; African Languages and the Cyberspace (ALC) címmel projektet indított az afrikai nyelvek népszerűsítésére a kibertérben; TLP projektje keretében a terminológia és lexikográfia területén terminológusokat és lexikográfusokat képez, sor került a mandinka–bambara szótár elkészítésére, online hausza helyesírás-ellenőrző program fejlesztésére; továbbá az ACALAN aktívan támogatja olyan alkalmazott nyelvészek képzését, akik a mester és doktori képzésben az afrikai nyelvek szakértőivé válhatnak (Afrikai Nyelvi Akadémia (ACALAN) | Afrikai Unió (au.int)).

Összegezve: célja az afrikai nyelvek használatának előmozdítása, az afrikai nyelvek újraértékelése, a nyelvek használata a tanulás és tanítás nyelveként, a nyelvek használata a politikai folyamatokban alulról szerveződően, további célja innovatív kulturális fejlesztési programok kidolgozása és a hálózatépítés. Ezek egyike az ALN (The African Linguist Network), amely az afrikai nyelvészek és fordítók hálózatosodását segíti.

Az UNESCO és az OAU támogatásával létrejövő szervezetek

Az afrikai nyelvek fejlődésének és szerepének újraértékelése különösen az UNESCO és OAU tevékenységén keresztül nemzetközi konferenciákon – az 1986-os afrikai nyelvi tervben, az 1997-es Hararei nyilatkozatban, továbbá az afrikai nyelvi ökológiát támogató 2000-es Asmarai deklarációban is megfogalmazódtak. Ezek elemei, hogy az új évezredben Afrikának vissza kell térnie a gyökerekhez, és le kell győznie a kolonializmus árnyát, ami még mindig kísérti és blokkolja a kontinens lakóinak gondolkodását; az afrikai nyelvek fontosak az afrikai tudat dekolonizációjához; minden afrikai gyermeknek elidegeníthetetlen joga, hogy iskolába járjon és anyanyelvén tanuljon, lehetőleg az oktatás bármely szintjén, de ehhez szükséges az afrikai nyelvek használata és dokumentálása; lényeges az afrikai nyelvek által kifejezésre jutó afrikai identitás, az emberi méltóság és értékek megőrzése, az afrikai nyelvek vitalitásának és egyenlőségének elismerése, amely az afrikai emberek jövőjének záloga. Az afrikai nyelvek diverzitása a gazdag afrikai kulturális örökségre utal, ezt az afrikai egység megteremtésének eszközeként kell használni. Fontos a kommunikáció a helyi nyelveken, ezeket a nyelveket eszközként kell használni a fordításban, az emberek közötti kommunikáció elősegítése érdekében, beleértve a fogyatékkal élőket is. A demokrácia lényeges feltétel az afrikai nyelvek egyenlőségéhez, egyenlő mértékű fejlődéséhez, a kontinensen beszélt nyelvek vitalitásához, a társadalmi igazságossághoz és a fejlődéshez (Asmarai nyilatkozat az afrikai nyelvekről és irodalomról, 2000; Blommaert, 2001: 112–113). Voltaképpen ezek azok az elemek, amelyeket az UNESCO az Egyetemes deklaráció a kulturális diverzitásért című nyilatkozatában 2001-ben megfogalmazott (Universal Declaration On Cultural

Diversity, 2001), és amelyet az EU-tagországok ratifikáltak. Az EU, illetve az Európai Tanács által 2005-ben elfogadott Afrika-stratégiában (European Union Strategy For Africa: Towards An Euro–African Pact To Accelerate Africa’s Development, 2005) szintén megfogalmazódott az afrikai kultúrák és nyelvek megőrzésének fontossága, ami felveti a nyelvi és a kulturális dimenzió integrálását a fejlesztési folyamatokba és fejlesztéspolitikába (Fodor, 2006: 136).

Ezeket az állásfoglalásokat megelőzve, korábban már elkezdődött az intézményesülés is. Az intézmények egyike a CELTHO (The Centre for Linguistic and Historical Studies, vagyis a Nyelvészeti és Történelmi Tanulmányok Központja) Nigerben, Niameyben, amely az afrikai örökség védelmét felügyeli, a szóbeli hagyományok gyűjtését és dokumentálását végzi, támogatja az AU tagállamainak a kultúra megőrzésének területén végzett tevékenységét. A szervezet eredetileg az 1968-ban UNESCO ajánlásra létrejött CRDTO (Szóbeli Hagyomány Kutatási és Dokumentációs Központ) jogutódja, amelyet 1974-ben az Afrikai Egységsszervezetbe (OAU) integráltak. A szervezet egyébiránt elemzéseket is készít a Pánafrikai Parlament, a Gazdasági, Szociális és Kulturális Tanács számára, valamint támogatja az afrikai kulturális iparágakat. A CERDOTOLA (Centre International de Recherche et de Documentation sur les Traditions et les Langues Africaines vagyis az Afrikai Hagyományok és Nyelvek Nemzetközi Kutatási és Dokumentációs Központja) hasonló célokat képvisel.

Az UNESCO elsősorban az afrikai nyelvek oktatásban való használatának elősegítésére és az írni-olvasni tudás népszerűsítésére, ill. az írástudatlanság felszámolására koncentrál a honi nyelvek segítségével (különösen fontos téma ez az övezetben, a gyermekkatonák visszatérítése végett az oktatásba, illetve a nők szerepének újraértékelése miatt). Az UNESCO támogatásával valósult meg Afrika történelmének szuahéli, hausza, valamint joruba nyelvekre történő fordítása is.

5. A Száhel-válság és a nyelvek:

új távlatok a francia és a nemzeti nyelvek számára?

Az előző fejezetben bemutatott kontinentális stratégiákat új optikán keresztül vizsgálhatjuk, ha a Száhel elmúlt évtizedének turbulens politikai eseménytörténetére tekintünk. Milyen nyelvpolitikai és nyelvhasználati hozadéka lehet a közelmúltban végbement puccsoknak és államszervezési kísérleteknek? Némileg talán önkényesen két, a jövőben is fontossá váló kérdést szeretnénk felvillantani: a francia nyelv terjesztését, valamint a nemzeti nyelveken történő oktatás kihívásait.

A Száhel strukturális humanitárius problémái – a túlnépesedés, az ennek terhét súlyosbító aszály és az e faktorokhoz szorosan kapcsolódó etnikai konfliktusok – a 2012-ben kezdődött felkelés során mutatkoztak meg ismét a nemzetközi nyilvánosság előtt. Ekkor a Mali északi területén élő muszlim tuaregek – kihasználva a fővárosban, Bamakóban februárban véghezvitt puccsot – Azawad néven kikiáltották független államukat. A rövid ideig fennálló, lényegében senki által el nem ismert formáció középtávú eredménye a nemzetközi iszlám terrorszervezetek megerősödése, valamint a vallási-etnikai feszültségek továbbterjedése lett Mali határain kívülre is.

A problémák kezelésére öt állam – Burkina Faso, Csád, Mali, Mauritánia és Niger – egy regionális együttműködési keretrendszerrel hozott létre G5 néven, mely mottója „biztonság és fejlődés” (Securité et developpement) volt. A stabilitás katonai eszközökkel való fenntartásához, valamint az iszlamista terrrorszervezetek elleni fellépéshez Franciaország több ezer fős katonai kontingenssel járult hozzá, amely rendszeres akciókat vezetett a térség több régiójában.

A fennálló rezsimek azonban nem tudtak megbirkózni az összetett háttérű társadalmi, gazdasági és humanitárius problémákkal, így katonai puccsok és puccskísérletek történtek Szudánban (2019, 2023), Maliban (2020), Guineában (2021), Burkina Fasóban (2022-ben) és Nigerben (2023).

E hatalomra kerülő puccsista rezsimek azonnal erős Franciaország-ellenes retorikát követtek, amely a híradások szerint jó táptalajra hullott a főként városi, fiatal lakosság körében. Ezekben az országokban a diplomáciai, kulturális és gazdasági kapcsolatok az egykori anyaországgal részben vagy egészben megszűntek, egyes francia intézményeket, üzleteket támadások érték. Franciaország kivonta csapatait a térségből, helyüket orosz, török és iráni katonai és gazdasági szereplők igyekeznek betölteni. A puccsot elszenvedett országok közül három, Burkina Faso, Mali és Niger vezetői 2023 szeptemberében államszövetséget hoztak létre Száheli Államok Szövetsége (Alliance des États du Sahel) néven, főként azért, hogy az Nyugat-Afrikai Államok Gazdasági Közössége (Economic Community of West African States, ECOWAS) esetleges beavatkozását megakadályozzák.

A franciaellenesség nem új keletű és több forrásból fakad: gerincét a gyarmati időszak alatt elkövetett bűnök, a posztkoloniális Françafrique bizalmat erodáló tevékenysége alkotja. Azonban ezen országok fiatal népességének már nincsenek tapasztalatai a gyarmatosításról vagy a függetlenséget követő évtizedek nagy politikai botrányairól. A fiatalok által követett modern médiafogyasztási szokások, a közösségi hálón megszerzett információk is nagyban befolyásolhatták a franciaellenes érzéseket: nemcsak az intellektuális gyarmatosításkritika szűrődött le hozzájuk, de – vélhetően – külföldi (orosz) dezinformációs tevékenység is érte őket (Guiffard, 2024). A fiatal generáció változást akar: számukra a frankofónia és a Françafrique határai össze-mosódnak, és az egykori anyaország bármilyen tevékenysége nem más, mint a régi, antidemokratikus rezsimek fenntartására tett kísérlet (Abrahamsen – Bado, 2022).

Az UNESCO elsősorban az afrikai nyelvek oktatásban való használatának elősegítésére és az írni-olvasni tudás népszerűsítésére, ill. az írástudatlanság felszámolására koncentrál a honi nyelvek segítségével (különösen fontos téma ez az övezetben, a gyermekkatonák visszatérítése végett az oktatásba, illetve a nők szerepének újraértékelése miatt).

Mindezek mellett különösen csenghet Emmanuel Macronnak a 2022 novemberében, a frankofón országok tunéziai csúcstalálkozóján tett meglehetősen optimista kijelentése, miszerint a francia az afrikai kontinens számára „az igazi univerzális nyelv (...) a frankofónia a pánafrikanizmus nyelve.” Ekkor beszélt az elnök arról is, hogy vissza kel állítani a nyelv presztízsét, hogy „vendégszeretővé” váljon, kiemelve, hogy nem feltétlenül az akadémikus értékeire kell támaszkodni, hanem arra, hogy milliók mindennapi érintkezését segíti (Courrier Internationale, 2022).

Mindenesetre a puccsista rezsimek a franciaellenes érzületre populista módon reagálva fontos nyelvpolitikai döntéseket is hoztak. A Maliban 2020 óta hatalmon lévő kormány a 2023 januárjában kihirdetett új alkotmányában a franciát az 1992 óta meglévő hivatalos nyelv státuszától megfosztotta és munkanyelvvé tette. A francia „lefokozásának” főként szimbolikus jelentősége volt, ugyanakkor sok fiatal és értelmiségi gondolatát fejezi ki.

A mali rezsim ugyanekkor tizenhárom nyelvet hivatalossá tett, ezek a bambara (bamana, bamanankan), amelyet a lakosság több mint fele beszél, a bomu, a bozo, a dogon, a peul (ful), a szoninke, a szongáj, a szenoufó-mamara, a szenara, a tuareg, a hassanya, a khassonké, valamint a malinke. Maliban emellett még kb. hetven nyelvet beszélnek. Egy 2015-ös felmérés szerint a lakosság 17%-a beszélt a franciát (Laurent, 2023).

Hasonló lépést tett Burkina Faso vezetése 2023 decemberében. A három nemzeti nyelv a lakosság több mint fele által beszélt mooré vagy moszi, valamint a dioula és a fulfulde (ful, fulani) lett. „A nemzeti nyelvek hivatalossá tétele eleve jó dolog, mert ez egy olyan harc, amelyet már régóta vívunk. Célunk az volt, hogy a nemzeti nyelvek részt vehessenek Burkina Faso valódi fejlődésében. Ha a hivatalossá tétel iránya ez lesz, akkor csak gratulálni tudunk a döntéshez. De ha csak azért tettük hivatalossá, mert harcolni akarunk valaki ellen, akkor úgy gondolom, hogy nem ez a célunk, mindenesetre tény, hogy ezt az intézkedést a nemzeti nyelvek népszerűsítésére igazán tudjuk értékelni” – nyilatkozta a neves burkinai nyelvész, Mamadou Lamine Sanogo, az Institut des sciences et sociétés kutatója (Lefaso.net. 2024).

Megjegyzendő, hogy ekkor Burkina Fasóban az angolt is munkanyelvvé tették, ami a francia térvésztesével együtt járó másik nyelvi, politikai és kulturális tendenciát is jelez: az elmúlt évtizedekben több frankofón ország keresi a kapcsolatokat az angol nyelvű világgal és lett tagja a Brit Nemzetközösségnek, ami az angol globális felértékelődését jelzi. Ruandában az 1994-es válság után anglofón elit került hatalomra, az ország így a Franciaországgal ápolta hektikus kapcsolatokat eredményeképpen 2009-ben lett tagja a nemzetközösségnek, Togo és Gabon pedig, 2022-ben. Fontos megjegyezni, hogy az oktatási rendszerek forráshiánya és alacsony színvonala miatt az angolra való áttérést a kormányok csak névleg tudják deklarálni: Mivel csak az elit nagyon kis része beszél jól angolul, ezért a médiában és a mindennapi kommunikációban a francia használatának elterjedtsége lényegében változatlan.

Az új, hivatalos státuszt kapott nemzeti nyelvek azonban általában nem alkalmasak arra, hogy betöltsék elvárt funkciójukat – pl. az oktatás terén sem. Hiába deklarálták egyes kormányzatok az elmúlt évtizedekben az anyanyelven való okta-

tás fontosság, a valóságban keveset tettek/tehettek a nagy erőforrásokat felemészítő strukturális változásokért.

Ezért érdekes egy RobotsMali nevű startup kísérlete: a mesterséges intelligencia segítségével alkotott történetekhez illusztrációkat generáltak a számítógép segítségével, és lefordították ezeket bambara és más helyi nyelvekre. Ezzel a módszerrel az elmúlt évben mintegy 140 olvasókönyvet készítettek, amelyek az első felmérések alapján igen sikeresen segítik az anyanyelvi oktatást és az írástudatlanság csökkentését. Még ha manuális eszközökkel gyakran kell javítani az elkészült fordításokat, e módszerrel egy nyelv- és írásoktató kézikönyv megszületésének ideje és költsége a töredékére csökken (Chason, 2024).

E biztató kezdeményezés jövőjét egyelőre még nem látni tisztán, mindenesetre úgy tűnik, a kontinens lakóinak nagy része nyitott a Gutenberg-galaxist követő digitális korszak újításaira is, amely nemcsak a globális jelentőségű nyelveket segítheti.

6. Összegzés

A Száhel-övezetben, de általában az afrikai kontinensen is rendkívül fontos a társadalmi biztonság és a stabilitás megteremtése. Mindez magában foglalja a nyelvek és kultúrák fenntartását, a vallás szabad gyakorlását is.

A tanulmányban bemutattuk, hogy azok a kontinentális nyelvi-kultúrpolitikai stratégiák és a velük összefüggő jogi intézményrendszer és szakértői hálózat, amelyek a társadalmi biztonság és stabilitás nyelvi-nyelvpolitikai hátterét biztosíthatják, már régóta készen állnak. Gyakorlati megvalósulásuk azonban zökkenőkel teli, amelynek hátterében – a Száhel esetében is – általánosabb politikai-gazdasági válságjelenségek állnak.

Mindezek megnehezítik az olyan típusú nemzeti politikák megvalósítását – ilyen az oktatás- vagy nyelvpolitika –, ahol hosszú távú tervezésnek kellene biztosítania az alapokat, de megnehezítik az esetleges jövőbeli tendenciák megrajzolását is.

Mindenesetre két megállapítást megkockáztathatunk: az egyik, hogy a francia nyelv – nyelvpolitikai jellegű – visszaszorulása és az angol előretörése a jövőben sem fog lelassulni a Száhel országaiban. A francia legtöbb beszélője már most az afrikai országokban él – egyes becslések szerint 2050-ig a világ frankofón lakosságának 70%-a Afrikában fog élni (Abrahamsen – Bado, 2022). E nyelv pozíciója vélhetően meg fog változni: ha használata nem kapcsolódik össze az egykori gyarmattartóval és az őt kiszolgáló rezsimekkel, a franciát pragmatikus módon, valóban munkanyelvként használó tömegek új dinamikát adhatnak neki.

„A frankofóniát sok éven át a francia nyelv óvatos védelmének tekintették az angol hegemoniája ellen. Ma a kulcsszó a nyelvi pluralizmus. Ezt a pluralizmust a francia nyelvterületen több nyelv létezésének elismerése jellemzi. Ezeket a helyi nyelveket érdemes figyelembe venni és megerősíteni. (...) Ezért a franciának csak akkor van jövője a francia nyelvű Afrikában, ha elismeri a helyi nyelveket és együttműködik velük” – nyilatkozta a Souleymane Bachir Diagne szenegáli filozófus, a Columbia Egyetem professzora a Jeune Afrique-nak, aki hozzátette azt is, mindehhez megfelelő iskolarendszer is szükséges (Diallo, 2019).

A helyi nyelveknek az iskolarendszerbe történő integrálása lehet az a másik terület, ahol új távlatok rajzolódhatnak ki. A hivatalos nemzetpolitikák sokszor hektikus (nyelv) törvényalkotásától függetlenül megjelenhetnek olyan nem állami aktorok, amelyek a modern, könnyen kezelhető és viszonylag olcsó digitális eszközök használatával új és hatékony oktatási programokat szervezhetnek, amelyek nagyságrendekkel csökkentenék az analfabetizmust. Mindez hosszú távon nagymértékben növelheti a térség jólétét és biztonságát. *

Jegyzetek

- 1 J.H. Greenberg felosztását követjük a tanulmányban.
- 2 Dél-Afrikában: cvana és a chichewa; Kelet-Afrikában: szuahéli, szomáli, madagaszkári, kinyarvanda, luganda; Közép-Afrikában: beti-fang, lingala, kikujju
- 3 Tamaseg, tamasekh: a tuareg nép által beszélt nyelv.

Felhasznált irodalom

- Abrahamsen, Rita – Bado, Arsene Brice: *L'ironie de la Francophonie*. Centre d'étude de la politique internationale (CÉPI) 2022. 11. 21. <https://www.cepi-cips.ca/2022/11/21/lironie-de-la-francophonie/> (Letöltés: 2024. 08. 07.)
- *African Charter on Human and Peoples' Rights (1979)*. Adopted in Nairobi, 1981. African Charter on Human and Peoples' Rights | African Union (au.int) (Letöltés: 2024. 07. 10.)
- *Agenda 2063 (2015)*. Addis Abeba, African Union Commission. www.un.org/en/africa/osaa/pdf/au/agenda2063.pdf (Letöltés: 2023. 08. 07.)
- *Asmarai nyilatkozat az afrikai nyelvekről és irodalomról (2000)*. www.africa.upenn.edu/Govern_Political/asmrlit.html (Letöltés: 2024. 06. 25.)
- Bamgbose, Ayo szövege elérhető: Document sans titre (acalan.org) (Letöltés: 2024. 07. 30.)
- Afrikai Nyelvi Akadémia (ACALAN) (acalan-au.org) (Letöltés: 2024. 07. 10.)
- Blommaert, Jan (2001): The Asmara Declaration as a Sociolinguistic Problem: Reflections on Scholarship and Linguistic Rights. *Journal of Sociolinguistics* 5(1). 131–155.
- Brann, C.M.B. (1981): *Trilingualism in language planning for education in sub-saharan Africa. Division of structures, content, methods and techniques of education*. Unesco. Paris.
- Buergenthal, Thomas (2001): *Nemzetközi emberi jogok*. Helikon. Budapest.
- Caitucoli, Claude (1996): La dynamique du français au Burkina Faso: représentations de la langue et pratiques linguistiques. *Les politiques linguistiques, mythes et réalités*. AUPELF UREF. 83–88.
- Calvet, Louis-Jean (2010): *Histoire du français en Afrique. Une langue en copropriété?* Organisation internationale de la francophonie, Éditions Écriture.
- Chason, Rachel (2024): With French under fire, Mali uses AI to bring local language to students. *Washington Post*. 2024. 04. 13. <https://www.washingtonpost.com/world/2024/04/13/mali-books-artificial-intelligence-ai/>
- *Courrier Internationale* (2022): Macron à la “reconquête” de l’Afrique: “La francophonie est la langue du panafricanisme”. 2022. 11. 22. <https://www.courrierinternational.com/article/influence-macron-a-la-reconquete-de-l-afrique-la-francophonie-est-la-langue-du-panafricanisme> (Letöltés: 2024. 08. 10.)
- *Cultural Charter for Africa (1976)*. Cultural Charter for Africa | African Union (au.int) (Letöltés: 2024. 07. 10.)

- Diallo, Fatoumata: „Le français n’a d’avenir en Afrique que s’il reconnaît les langues locales” *Jeune Afrique*. 2019. 03. 20. <https://www.jeuneafrique.com/751704/societe/le-francais-na-davenir-en-afrique-que-sil-reconnait-les-langues-locales/> (Letöltés: 2024. 08. 07.)
- *European Union Strategy For Africa: Towards An Euro–African Pact To Accelerate Africa’s Development* (2005). Brussels, 2005. 10. 12. Microsoft Word - en 489 -4 com u 5 DEV ORIGINAL.doc (europa.eu) (Letöltés: 2024. 06. 20.)
- Fodor Erika (2006): Kultúra és fejlesztés – az Európai Unió fejlesztéspolitikájában és az új Afrika Stratégiában. In: Sebestyén Éva – Szombathy Zoltán – Tarrósy István (szerk.): *Harambee*. Publikon. Pécs. 134–141.
- Fodor István (2003): *A világ nyelvei és nyelvcsaládjai*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Guiffard, Jonathan (2024): Le sentiment anti-français en Afrique de l’Ouest, reflet de la confrontation autoritair recontre „l’Occident collectif” Institut Montaigne. 2024. 01. 04. <https://www.institutmontaigne.org/expressions/le-sentiment-anti-francais-en-afrique-de-louest-reflet-de-la-confrontation-autoritaire-contre> (Letöltés: 2024. 08. 09.)
- *Harare Declaration. Intergovernmental Conference of Ministers on Language Policies in Africa*. (1997). www.unesdoc.unesco.org/images/0014/001457/145746e.pdf (Letöltés: 2024. 05. 02.)
- Intergovernmental Conference on language policies in Africa: final report - UNESCO Digital Library
- Laurent, Benjamin: La nouvelle Constitution du Mali retire le français des langues officielles. *GEO* 04/08/2023. <https://www.geo.fr/geopolitique/la-nouvelle-constitution-du-mali-retire-le-francais-des-langues-officielles-travail-rejet-afrique-niger-216061> (Letöltés: 2024. 08. 10.)
- Lefaso.net (2024): Burkina /Officialisation des langues nationales : Des chercheurs saluent la décision. Lefaso.net 2024. 01. 22. <https://lefaso.net/spip.php?article127434> (Letöltés: 2024. 08. 11.)
- Lüpke, Friederike – Storch, Anne (2013): *Repertoires and Choices in African Languages*. De Gruyter Mouton. Berlin.
- De Kadt, Elisabeth (1998): McWorld Versus Local Cultures: English in South Africa at the Turn of the Millenium. In: Forman, M. – Smith, L. (eds.): *Literary Studies: East and West*. University of Hawaii Press. vol. 14. (xerox).
- Laughlin MC, Fiona (2021): The Linguistic Ecology of the Sahel. In: Leonardo A. Villalón (eds.): *The Oxford Handbook of the African Sahel*. Oxford University Press. Oxford. 649–665.
- Marsai Viktor (2024): Válságra ítélve? Humanitárius katasztrófa a Száhelben. *Máltai Tanulmányok* 6(2). 76–87.
- Murray, Jocelyn (2003): *Az afrikai világ atlasza*. Helikon. Budapest.
- Seesemann Rüdiger (2021): Islamic Intellectual Traditions in the Sahel. In: Leonardo A. Villalón (eds.): *The Oxford Handbook of the African Sahel*. Oxford University Press. Oxford. 533–549.
- Spaëth, Valérie (2001): L’enseignement du français en AOF. *Le Français Aujourd’hui* 132(1). 78–86.
- De Swaan, Abram (2004). *A nyelvek társadalma. A globális nyelvrendszer*. Typotex Kiadó. Budapest.
- Tsuda, Yukio (1994). The diffusion of English: Its impact on culture and communication. *Keio Communication Review* 16. 48–64.

A szerzőkről

Gúti Erika

Ph.D., dr. habil. egyetemi docens, nyelvész, szakterülete: alkalmazott szociolingvisztika. Munkahely: Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Nyelvtudományi Tanszék.

T. Horváth Attila

Ph.D., történész, könyvtáros, levéltáros, szakterülete: nyelvpolitika és nyelvhasználat történeti vonatkozásai, Afrika társadalomtörténeti kérdései. A PTE Afrika Kutatóközpont külső munkatársa

About the Authors

Gúti, Erika

Ph.D., dr. habil. associate professor, linguist, research area: applied sociolinguistics. Employment: University of Pécs, Faculty of Humanities and Social Sciences. Institute of Hungarian Language and Literature, Department of Linguistics.

T. Horváth, Attila

Ph.D., historian, librarian, archivist, research area: language policy and historical aspects of language use, social history in Africa. External research fellow, Africa Research Center, University of Pécs

@

guti.erika@pte.hu

hattilalevente@gmail.com

English Abstract

Languages and language policies in the diverse Sahel

This paper examines the intricate dynamics of language and language policy in the Sahel region. It analyzes the role of major and regional lingua francas of the French-speaking countries of the region in social interaction, and explores continental language policies aimed at promoting social stability and security through the preservation of linguistic and cultural ecologies. Finally, the implications of recent coups and attempts at state reorganization for language policy are discussed.

CIVIL TEREPI BESZÁMOLÓ A SZÁHEL-ÖVEZETBŐL

MORRIS ANDREA – VIRÁG CRÉTA

1. Bevezetés

Az elmúlt években a Száhel-övezet a globális térben értelmezett humanitárius és fejlesztési cselekvések egyik hangsúlyos csapásirányává vált. A hosszú listát adó, egymást tovább erősítő ökológiai, gazdasági, szociális, demográfiai, biztonsági, politikai kihívások és feszültségek tükrében a száheli lakosság mindennapjainak nyomon követése különösen fontosnak bizonyul. A Száhel-régióba sorolt országok, Mauritánia, Mali, Niger, Burkina Faso, Csád, Szudán és Szenegál össznépessége megközelítőleg 163 millió fő, az átlagos természetes szaporodás +2,87 ezrelék (a Word Bank Open Data 2023. évi adatai alapján, az összes országra és gazdaságra vonatkozó medián természetes szaporodás körülbelül 1 ezrelék)¹. Ezek a demográfiai adatok arra következtetnek, hogy egy jelentékeny létszámú, rohamosan növekvő népességnek kell a fenti problémákra válaszolnia, amelyre *ipso facto* egyedül aligha vállalkozhat. A Száhel szociológiai állapotának, életkörülményeinek előmozdításában a nemzeti mellett a külföldi – így a magyar – és a nemzetközi civil szektor is aktívan részt vállal. Az alábbiakban a száheli civil szerepvállalást részletezzük, a Közel Afrikához Alapítvány munkáján keresztül szerzett saját és a térségben jelen lévő egyéb civil aktorok terepi tapasztalataival alátámasztva. A tanulmány szükségképpen elsőként magáról a civil társadalomról nyújt áttekintést: annak fogalmát, az állam-magánszféra-civil szektor viszonyrendszerben elfoglalt helyét, az általa betöltött funkciókat és a jelentőségét, valamint az intézményesülését taglalja röviden. Ezt követi a száheli civil szektor leíró, majd magyarázó ismertetése, amelyekben az egyes projekteken túl többek között a civil szervezetek politikai környezetéről, finanszírozási kérdésekről, működési nehézségekről is szó esik. Ezek mentén – abból a lent hosszabban kifejtett alapvetésből kiindulva, miszerint a civil szektor sajátos képessége, hogy gyorsan, pontosan, releváns szűrővel közvetíti a társadalomban keletkező szükségleteket, igényeket, várakozásokat, konfliktusokat – a tanulmány összegzőként kísérletet tesz egyfajta „látélet” levonására. Azaz a civil szektor középpontba állításával szeretnénk helyzetjelentést és konklúziót kínálni a Száhel-övezet társadalmáról.

2. Civil társadalom, civil szektor, harmadik szektor?

Értelmezés és intézményesülés

Az emberi társadalmak makroméretű szerveződési formái mind politikai, mind közgazdaságtani nézőpontból általánosságban egy háromszögrendszerben határozhatók meg, amelynek csúcsai az állami (köz-), a magán- (privát) szféra és az ún. civil társadalom. Tágabb, viszonylagos tudományági összehasonlításban kiolvasható, hogy az állam mindenekelőtt a jog- és politológia, míg a privát szféra a közgazdaságtan kulcsfontosságú tárgya, a civil társadalom pedig nagy mértékben szociológiai gyökerű. Efelől közelítve is igazolódik, hogy bár a három szektor mindegyike társadalmi képződmény, a fenti felosztásban a maga számára szerzett politikai, gazdasági, jogi erőre, valamint a funkcionálisan kialakított intézményeire támaszkodva a civil szféra maradt meg az egyszerű értelemben vett társadalomhoz legszerveesebben, legközvetlenebbül kötődő és a többihez képest kevésbé absztrakt entitásként. Másfelől indítva, jól mutatja ezt a fogalom etimológiája is: a civil társadalmat csupán a *civil* jelző különbözteti meg a társadalomtól. Ennek kapcsán érdemes a fogalmat történeti kontextusba helyezni. Kezdetben, az antik morálközpontú és a természetjogi felfogásokkal összhangban a civil társadalmat a politikai-közéleti tevékenységet gyakorlókkal azonosították. Később a társadalmi szerződés és a szuverenitás gondolatának megszületésével civil társadalomnak az állatiasnak vélt természeti állapotából kontraktus révén kiemelkedő és államot létrehozó közösséget gondolták. (Laudani, 2012) Ugyanakkor a történelmi eszmék és ideológiák vonulatában a „civil” jelző nem mindig a békés konszolidációval, illetve a „civilizáltsággal, társadalmi kohézióval és erkölcsösséggel” (Islamoglu, 2015: 1891) konnotálódott. Rousseau vagy Marx például úgy látták, hogy a civil társadalom az egyéni érdekek, különbözőségek, egyenlőtlenségek színhelye. (Laudani, 2012) Az etimológiát tekintve szintén megemlíthető Bayer József azon megállapítása, miszerint a civil társadalom „Tartalma eltér a »polgári társadalom« korábbi fogalmától”. (Bayer, 2000: 242)

A politikai viták körében a civil és közszféra viszonyát ma sem övezi konszenzus. Jóllehet, ahogyan az megítélésének történeti alakulásából is kitűnik, a civil társadalom meghatározásában, határainak kijelölésében elkerülhetetlen fogalmi elem az állam. Egy, a civil szektor felépítését vizsgáló kutatásból (Meyer *et al.*, 2021) például öt nemzetközi szervezet definíciója olvasható ki, amelyek közül három – az EESC, ADB, WSIS² definíciójában – tartalmazza az államot. Sőt, 2003-ban a WSIS a magánszektor figyelmén kívül hagyva úgy fogalmazott, hogy a civil társadalom „az Államtól független mozgalmak, entitások, intézmények”. A magyar politológiai szakirodalomban hasonlóan vélekedik Bayer, aki szerint „A civil társadalom az állammal szembeni társadalmi önszerveződés elvét és [...] a polgárok életéhez kötődő nem állami öntevékeny szervezetek sokaságát, hálózatát jelenti.” (Bayer, 2000: 242) Ezzel szemben számos kutató a civil és az állami szektor aktív kölcsönhatásokon nyugvó viszonyára mutat rá, és nem az államtól teljesen elválasztódó vagy önmagát célzatosan annak ellenpólusaként pozicionáló szereplőként, hanem egyfajta közvetítő aktorként jellemzi a civil szférát. Sudha Mohan szerint a civil

társadalmat „rendszerint annak a helyszínnek tartják, ahol a legtöbb interakció történik az állam és a társadalom között.” (Mohan, 2002: 194) Másképp fogalmazva: „A civil társadalom a piacok, közhatóságok és a magánélet közötti térben létezik”, „a főáramú koncepcionálásban elsősorban a modern demokráciákban a piacok és államok között kialakuló »szakadék« megvitatásának helyeként jelenik meg”. (Meyer, *et al.*, 2021: 2) A továbbiakban a civil társadalom funkcióját az állami és civil szféra kapcsolatáról kialakított utóbbi meglátás szerint tárgyaljuk.

A *közvetítő* mellett a civil szektor *átmeneti* jellegére enged utalni, hogy a „harmadik vagy »nonprofit« szektorba [...] a nem üzletszerű, közfunkciókat ellátó magánjellegű szervezetek tartoznak”. (Bayer, 2000: 243) A civil társadalom és az állam tehát egyaránt közfunkciókat szolgál, bár e feladat megvalósításában több ponton eltérnek. A harmadik szektor olyan kollektív, közösségi képviselőként felel, „amely túlmutat a közhatóságoknak tulajdonított közérdeken”. (Meyer *et al.*, 2021: 3) Mindez összefüggésbe hozható a strukturális különbségekkel, hiszen ellentétben az egyetlen szuverénben kicsúcsosodó állammal, a nonprofit szektor horizontálisan és sok(féle) autonóm egységre tagolódik. Ennélfogva az egyes kisebb, speciális, partikuláris érdekekre élesebben, jól irányzottabban, illetve könnyebben, gyorsabban reagál. Ezt erősíti két további sajátosság. Egyfelől a történelmi-politikai fejlődésből adódik, hogy az állami és magánszféra kereteit hosszabb időtávon mért folyamatok szabják meg, ami merevebbé teszi őket. Másrészt meghatározó a civil szektor említett társadalomközelisége is: „Mivel (a nonprofit szervezetek - *a szerz.*) inkább cselekvés orientáltak, az adott problémákat empirikusan értik meg, ami dicséretes, mert ez a fajta megértés az, ami a politikai döntéshozó szervezetnek hiányzik.” (Mohan, 2002: 204) A civil társadalomnak ilyenformán a hatalmi döntéseket legitimáló felelőssége is lehet. (Meyer – Shanin – Tjahja, 2021: 2) A terepi jelenlét előnyéből fakadóan, és így „információ és alternatív eljárások biztosításával” (Mohan, 2002: 204) a harmadik szektor politikai erővel bír, amin keresztül képes az állami politika- és jogszabályalkotást befolyásolni. Innen azonban felvetődik a kérdés – ahogyan arra Laudani is utal (Laudani, 2012) –, hogy miben több a harmadik szektor, mint egy egyszerű politikai nyomásgyakorlási eszköz. A civil szektort bizonyára főként a politika világtól függetlenül is jelentkező – például humanitárius – gyakorlati jelentősége és hatékonysága miatt nem lehet a politikai lobbifogalmával azonosítani. Szervezetei „nem a »saját«, hanem a közösség

1. ábra. A civil társadalom pozíciójáról alkotott különböző elképzelések. Forrás: saját ábra.

érdekeiket képviselik; a közvetítő szerepét játsszák.” (Meyer *et al.*, 2021: 3) Ez pedig egyedi ismérv a köz- és magánszférához képest, hiszen e kettőről nem mondható el, hogy tisztán önérdékmentesek. A humanitárius és fejlesztési befektetések során a privát szektor elsődlegesen a profitorientációt hirdető törvényekhez ragaszkodik, a donor- és fogadó államot pedig a saját kül- és belpolitikai megfontolásai vezérlik. Ráadásul afrikai jellemző, hogy a fogadó állam politikai eliteje sokszor a költség-haszon és megvalósíthatóság kritériuma elé önkényes célokat emel. (Goran, 2018: 16)

Az eddigieket összegezve rögzíthető, hogy az állam–magánszektor–civil társadalom viszonyrendszerében a harmadik, jellemzően rugalmasabb, dinamikusabb, frissebb és empirikusabb tényező. A civil társadalom ekképpen magában hordozza azt a képességet, hogy azonnali módon, akkurátusan, releváns szűréssel találjon rá a társadalomban aktívan keletkező igényekre, szükségletekre, várakozásokra, problémákra, konfliktusokra, majd a közvetítő és katalizátor szerepét is vállalva megindítsa az efféle inputokra válaszoló outputfolyamatokat.

A civil társadalom az ún. civil szervezetek (*civil society organization, CSO*), illetve a nem-kormányzati (*non-governmental organization, NGO*) vagy nonprofit szervezetek³ formájában intézményesül. A adott szervezet megítélésére ugyan hatással lehet, hogy melyik kifejezéssel illetik, azonban az ENSZ nem tesz különbséget a CSO és NGO fogalma között, mindkettő „nonprofit, önkéntes állampolgári csoport, amely helyi, nemzeti vagy nemzetközi szinten szerveződik”.⁴ Ugyanakkor a United Nations Development Programme (UNDP), azaz az ENSZ Fejlesztési Programjának egy 2013-as publikációja leszögezi, hogy „az NGO-k helyesen a CSO-k fejlesztési együttműködésben részt vevő alhalmazaként értelmezendők” (Tomlinson, 2013: 124). A civil szervezetek működéséről szóló magyar törvény szerint civil szervezet a civil társaság, az egyesület és az alapítvány.⁵ (2011. évi CLXXV. törvény az egyesülési jogról, a közhasznú jogállásról, valamint a civil szervezetek működéséről és támogatásáról.) A civil szervezetek további csoportosítása tevékenységi körük alapján is lehetséges. Ennek megfelelően leginkább két nagy típusra bontják őket: az operatív (*operational*) és képviseleti (*advocacy*), másképp: kampányoló (*campaigning*) (University of the People, 2024) NGO-kra. (Devaney, 2022) Ez a kategorizálás viszont nem abszolút érvényű, a Magyar Helsinki Bizottság például jótékonyági, szolgáltató, részvételi, és megerősítő-önsegítő NGO-kat tart számon. (HHC, 2023) (1. táblázat)

Rövid megnevezés	Teljes elnevezés	Példa
NGDO	Non Governmental Development Organization (Nem Kormányzati Fejlesztési Szervezet)	Oxfam International
ENGO	Environmental NGO (Környezeti NGO)	Greenpeace, World Wildlife Fund
BINGO	Business and Industry NGO (Üzleti és Ipari NGO)	Global Climate Coalition

▲ 1. táblázat. Példák az NGO-k tevékenységi kör szerinti csoportosítására.⁶

Rövid megnevezés	Teljes elnevezés	Példa
INGO	International NGO (Nemzetközi NGO)	Amnesty International, Terre des Hommes International Federation, World Vision International, Save the Children International
GONGO ⁷	Government-organized NGO (Kormányzat által szervezett NGO)	National Endowment for Democracy
QUANGO ⁸	Quasi-autonomous NGO (Kvázi autonóm NGO)	National Center for Missing and Exploited Children
DONGO	Donor Organized NGO (Donor által szervezett NGO)	Healthy Tomorrow
CBO	Community Based NGO (Közösségi alapú NGO)	OPEN Mali
NNGO	Northern NGO (Északi NGO)	Közel Afrikához Alapítvány
SNGO	Southern NGO (Déli NGO)	Sini Sanuman

2. táblázat. Példák különböző lokalitású és szervezeti háttérű NGO-kra.⁹

Ezenkívül a civil szervezetek szervezeti háttérük és lokalitásuk szerint is megkülönböztethetők. (2. táblázat)

A tanulmány további részében az NGO kifejezést az ENSZ által megadott fogalomhoz igazodva használjuk.

3. A száheli civil szektor leíró ismertetése.

Kik vannak jelen, milyen projektekkel?

A Száhelben nagy számú, különféle természetű válságot vagy katasztrófát gerjesztő faktorok sűrűsödnek és kapcsolódnak össze, így az előbbieken taglalt funkcióinál fogva törvényszerű a harmadik szektor erős aktivitása a régióban. Az elmúlt években a magyar civil társadalom, szervezetek fókuszában is egyre látványosabbá vált Afrika. (Marsai, 2022: 563) Ezt a folyamatot a közelmúltban megvalósult, valamint jelenleg futó magyar vonatkozású száheli civil projektek is bizonyítják. A Száhelben operáló magyarországi székhelyű, a magyar jog szerint bejegyzett civil szervezetek közül kiemelhető az *Afrika Másként Alapítvány* és a *Közel Afrikához Alapítvány*. Mindkét szervezet elsősorban az oktatási szektorban igyekszik hatni fejlesztési segélyezésen keresztül, alaptervékenységük egy-egy folyamatos gyermek-támogatási program. Az oktatáshoz való jog érvényesülésének céljával a programok koncepciója, hogy magánszemélyektől vagy a privátszektortól bevont pénzbeni támogatásokat oktatási lehetőségekké transzformálva juttat Afrikába.¹⁰ Jól megmutatkozik az alapítványok közvetítő szerepe. Az egyes szubszaharai közösségeknek módot adnak arra, hogy artikulálják – a további negatív demográfiai, gazdasági strukturális következményekkel¹¹ járó – alapfokú oktatáshoz való hozzáférés hiányát és gondkörét. Ezután a szervezetek felhívják erre a nagyobb anyagi-szociális jólétben lévő (elsősorban) hazai népesség figyelmét, hogy megfelelően kidolgozott úton szolidáris segítségvállalásra ösztönözzék. A modell lényege, hogy magánszemélyek,

családok, esetleg kisebb közösségek vagy jogi személyek (pl. cégek) vállalják, hogy finanszírozzák egy, az alapítvány által megismertetett gyermek oktatási költségeit: a tandíjat, tankönyveket és -eszközöket vagy egyéb oktatáshoz kötődő szükségleteket. Az alapítványok munkája nem merül ki az „összekötő” feladatában. Vállalják a támogatások csatornázását, célba érésük szavatolását, emellett helyi kapcsolati és egyéb infrastruktúrájukra, terepi ismereteikre és tapasztalataikra támaszkodva állandó igény-, állapot- és kockázatfelmérést végeznek, monitorozzák és javítják a program hatékonyságát. Az *Afrika Másként* és a *Közel Afrikához Alapítvány* is jelen van Maliban és a fővárosi Sansfil (jelentése: „vezeték nélkül”) nyomornegyedben lévő Chérifoula Iskolában, ahol az iskoláztatási program néhány átalakulással már 2014 óta működik. Ezenkívül a *Közel Afrikához Alapítvány* a Bamako peremén elterülő bozótosban, a hasonlóan szegény, áramot és vezetékes vizet nélkülöző környezetben üzemelő Győztesek Iskolájában, az *Afrika Másként* az ettől északra és délre fekvő vidéki Katiban és Koursaléban is dolgozik. Az érintett iskolák közösségi szerveződésű magánintézmények, amit a mali közoktatás csödközelési helyzete magyaráz. Az állami iskolák humán erőforrás- és tőkeszűkösségéből eredően komoly kapacitásgyengeséggel küzdenek. Szemléltetésül: gyakoriak a 150-200 fős osztályok és periodikusak a tanársztrájkok. A probléma széles hatósugarát jelzi, hogy a 2022/23-as tanévben például 1546 iskola volt működésképtelen az országban.¹² (UNICEF, 2023) Ráadásul elegendő magántőke sem áll rendelkezésre, a lakosságot mindenekelőtt megélhetési kihívások terhelik (az alapítvány tapasztalataival korrelál a UNDP 2024-es, 703 mali település multidimenzionális szegénységét vizsgáló jelentése, amely szerint a népesség 39%-a „nagyon rossz életkörülmények, élelmiszer-szegénység, akut alultápláltság”; 21%-a „nagyon rossz életkörülmények,

▲ Győztesek Iskolája 2022, Mali. Fotó: Morris Emese

monetáris szegénység, magas krónikus alultápláltság”; további 18%-a „monetáris szegénység magas krónikus alultápláltsággal” kategóriába esett). (Missinhoun, 2024) Az oktatáshoz való jog érvényesülését vidéken tovább gátolja az instabil biztonsági helyzet. Mindezen okok miatt Maliban több mint 3,3 millió gyermek marad ki az oktatásból (UNICEF Mali Annual Report, 2023), az írni-olvasni tudók aránya csupán 30% körül alakul (World Bank Open Data, 2020).¹³ Az *Afrika Másként* a bázistevékenységet a Száhel-övben egy dakari, Yeumbeul negyedi iskolába is exportálta, miután az oktatás fejlesztésének indokoltságáról itt is meggyőződött. A UNICEF beszámolója alapján Szenegálban 2016-ban több mint 1,5 millió iskolakerülő gyermek nem fért oktatáshoz.¹⁴ A beiskolázottsági arány növelésén túl az egyenlőtlenségek csökkentése és a minőségi oktatás fellendítése a szektor legfőbb prioritásai. (Pacte de Partenariat pour le Secteur de l'Éducation et de la Formation du Sénégal, 2023. 05. 26.) A magyar gyermektámogatási programok az elmúlt tíz évben fenntarthatónak, sikeresnek bizonyultak, és a gyerekek előrehaladásával organikusan már a közép- és felsőfokú oktatásra is kiterjednek. Jelenleg az *Afrika Másként* programja a Száhelben körülbelül 120 általános iskolást és középiskolásokat is számol, a *Közel Afrikához Alapítvány* megközelítőleg 150 diáknak (köztük 2023/24-ben 13 gimnazistának és 1 magántámogatók által segített egyetemistának) biztosít iskolába járást. A *Közel Afrikához Alapítvány* a *Hungary Helps* Ügynökség szülőföldön történő tanulást segítő ösztöndíjprogramjában részesülő mali egyetemisták tanulmányainak végigkövetéséért, személyes és szakmai mentorálásáért, az ösztöndíj közvetlen koordinálásáért is felel.

A gyermektámogatási programmal szoros összefüggésben a két alapítvány iskola- és közösségfejlesztési, valamint egyéb oktatási és képzési projekteket is folytat. Az oktatási minőség és hasznosság növelésének szándékával az *Afrika Másként* fejlesztési stratégiájának a formális tantervi kereteken kívül megvalósuló tanítás (például menstruációs, környezeti, informatikai), foglalkozások (sport, kézművesség), tanulmányi kirándulások szervezése, ill. egyéb, az oktatáshoz való hozzáféréshez fűződő projektek (például könyvtárprogram, fejlesztő játékok gyűjtése) is részét képezik. Emellett a tanárokat és a helyi közösség egészét targetáló egészségi, felvilágosító, környezeti vagy például megélhetésszerű szappanok készítő, varró képzéseket bonyolítanak le. (www.africaanotherway.com) A szervezet Maliban és Dakarban is folytat infrastrukturális iskolafejlesztési és – pl. épület-, berendezés- vagy eszköz – bővítési projekteket. Ezenfelül 2023-ban Szenegálban napelemes gabonamalom projektet hívott életre, amely fenntartható munkahely- és jövedelemteremtő jelentőséggel bír.¹⁵ Az *Afrika Másként* közvetlen társadalmi hatásában érintettek létszáma a fejlesztési projektekből kb. ötezer fő, az oktatási projektekből mintegy ezer fő, a szakmai képzésekben nagyjából négyszáz fő.¹⁶ A *Közel Afrikához Alapítvány* legutóbbi iskolafejlesztési projektjei közé sorolható a Győztesek Iskolája számára megvalósított kútfúrás, valamint számítógép- és osztályteremépítés.

Szintén a fejlesztési segélyezés fogalmába illeszkednek a *Közel Afrikához Alapítvány* lányokat és nőket célzó *Girls Connection* (Lányok ügye) és *House of Hope* (Remény Háza) projektjei. A nemzetközi szervezetek statisztikái is rávilágí-

▲ FGM elleni érzékenyítő kampány. Fotó: Közel Afrikához Alapítvány

tanak arra, hogy a lányok oktatása a Száhelben különösen fontos. A UNDP 2021. évi mérései alapján pl. Mali a 155. volt a 170 országból a nemek közötti egyenlőséget rangsoroló listán, az IMF elemzése szerint országos szinten a nők mind az oktatásban, mind a munkaerőpiacon súlyosan alulreprezentáltak. (Tucker, 2023) A *Plan International* INGO egy 2023-as jelentése azt találta, hogy „A Közép-Száhel régióban élő lányoknak lehetetlen, az oktatás, személyi biztonság és élelmiszerhez jutás közötti döntésekkel kell szembesülniük”¹⁷ (*Plan International*, 2023) A magyar gyermektámogatási programban részt vevő lányok közül sokan gyermekházasság, leányanyaság vagy az otthoni munka kényszere okán kiestek az oktatásból. A fokozatosan mélyülő együttműködés során a *Közel Afrikához Alapítvány* azzal is szembesült, hogy a támogatott lányok 100%-a az FGM (Female genital mutilation), azaz női nemiszerv-csonkítás¹⁸ áldozata, és többségük a hétköznapiakban is viseli a beavatkozás fizikai és pszichológiai súlyait. Ezeket a korábban rendre szigorú tabuként kezelt nehézségeket – a helyszíni jelenlétnek köszönhetően – felmérve alakította ki az alapítvány 2021-ben a *Girls Connection* programot, amely által olyan fiatal lányoknak szóló klubot hozott létre, ahol az egyenlő oktatáshoz való jogról és a tanulás értékéről informálódhatnak, hozzáférést kapnak egészségügyi-higiéniai szükségletekhez, és biztonságos, bizalmas, szabad környezetben beszélhetnek őket foglalkoztató női társadalmi ügyekről. Mivel az FGM végrehajtása egy sor emberi jog megsértését jelenti, és közhiedelmeket cáfolva kizárólag ártalommal jár, az alapítvány a helyi *Sini Sanuman* és az amerikai *Healthy Tomorrow* civil szervezettel partnerségre lépve, a „képviseleti NGO” típusnak is eleget téve, a *Lányok ügye* projekttel 2022-ben felvilágosító, szemléletformáló kampányba kezdett a beavatkozás visszaszorításáért. Egyrészt Magyarországon és az Amerikai Egyesült Államokban folytatott, a tabuk feloldását szolgáló információs és fundraising kampányt, másrészt bamakói helyszínén az összegyűjtött bevételből háttéregyüttműködéssel támogatta a *Sini Sanumant*, hogy egyszerre egy közösségre¹⁹ fókuszálva, felülről, azaz a politikai vezetéstől lefelé haladva az FGM-t végrehajtó helyi asszonyokig

végeznek felvilágosító gyűléseket, személyes beszélgetéseket, workshopokat, rádió- és plakátreklámokat. A projekt második ütemében a férfiakat és a helyi vallási vezetőket szólították meg. A program hozzávetőleg 1500 személyt érintett a Sansfil negyedben, a beavatkozást végző excizorok és excizorsegédék közül sokakat sikerült rábírni a tevékenység felhagyására. A *Sini Sanuman/Healthy Tomorrow 2023.* augusztusban arról számolt be, hogy „Mára a környék az FGM-ellenes érzelmek erős központja”. A mali-amerikai-magyar civil kooperáció 2023-ban a *House of Hope* projekt elindításával folytatódott, amely egy bamakói nőközpont létrehozását tűzte ki célul. A nőközpont a nemi alapú erőszak vagy gyermekházasság elől menekülő nők számára menedékházként, valamint női képzési központként fog funkcionálni. A *Remény Háza* egészségügyi, jogi, pszichológiai segítséget, és a nagyobb női felelősségvállalás és önálló boldogulás perspektívájával írás-olvasástanítást, varró és szappankészítő szakképzéseket, a volt excizorok számára átképzéseket kínál majd.

A *Béatitude Nyolc Boldogság Katolikus Közösség* és a közhasznú *Nyolc Boldogság Alapítvány* szintén a nők helyzetének jobbításával foglalkozó, magyar vonatkozású civil társadalmi kezdeményezés a Száhelben. A *Béatitude* egy francia gyökerű szemlélődő és missziós vallási közösség, amely világszerte – Afrikában 11

▲ *House of Hope nőközpont. Fotó: Bourema Dolo*

házzal – képviselteti magát. A rend afrikai provinciájának elöljárója 2016 óta Dr. Balog Márta magyar szerzetes nővér, aki aktívan közbenjár magyar privát és állami támogatások bevonásáért misszióik számára. A *Közösség* bamakói háza 1996-ban létesült, női befogadóközpontként. A nőotthon kiszolgáltató, sérülékeny és veszélyben lévő – köztük nemi alapú erőszak áldozatává vált, otthontalan, várandós vagy AIDS-fertőzött – fiatal lányok és leányanyák előtt áll nyitva. Lelki, egészségügyi segílyt nyújt, és magyar köztámogatással leánykollégiummá bővülten elszállásolásra is alkalmas. Emellett a központban a lányok francia nyelvű alfabetizációs oktatásban és szakképzésekben részesülnek, amelyeknek célja a sikeres társadalmi reintegrációjuknak megalapozása. A magyar szerepvállalást jól láttatja annak a nőotthonban lakó két lánynak az esete, akik magyarországi magánadományok révén teljesíthettek egy helyi cukrász-szakácsképzést, miközben csecsemőik bölcsődei felügyelete is finanszírozásra került. Egyéb illusztrációként: a leánykollégiumban több anya és gyermekeik ellátására, valamint az ágymatracok cseréjére is fedezetet adtak a *Nyolc Boldogság Alapítvány*hoz beérkezett összegek. A *Közösség* a Száhelen belül a Burkina Faso délnyugati részén elhelyezkedő Diébougou településen is jelen van, itt evangelizációs missziót tart fenn 1996 óta. (<https://beatitudes.org/hu/>)

A vízi, környezeti, hulladékkezelési infrastruktúra- és városfejlesztési segélyezés és oktatás területén dolgozik Szenegálban a magyar *IMRO Alapítvány*. Ahogyan honlapjukon is olvasható: „az IMRO Alapítvány létfontosságú együttműködést alakított ki a Szenegáli Ifjúsági Szövetséggel (GNO FAR), melynek célja a környezettudatos életmód előmozdítása Zigiunchor-ban, a közel 340 000 lakosú településen. Legnagyobb törekvésünk a zöld megoldások biztosítása ezeken a városi területeken, hogy ez által is megkönnyítsük a környezetvédelmi és humanitárius kihívások terheit”. Az alapítvány a globális (környezeti) fenntarthatóság és intelligens tervezés elveit követi és foganatosítja, a vonatkozó szaktudás átadásán keresztül. (www.imrofoundation.org/hu/) Mindez különösen lényegi, hiszen egy ENSZ-tanácsadót idézve a Száhel „vitathatatlanul az egyik legsebezhetőbb terület az éghajlatváltozással szemben, ahol a globális felmelegedés valószínűleg a legnagyobb számú embert érinti aránytalanul nagy mértékben.” (Climate Centre, 2018) A *Közel Afrikához Alapítvánnyal* kontaktban álló száheli lakosok egyre gyakrabban számolnak be komoly egészségi vagy egzisztenciális veszélyeket, károkat indukáló fokozódó szárazságról, extrém meleg időjárásról, heves árvizekről.

A magyar *Kultúrafrika Alapítvány* Szenegálban, Mbourban a Ballet Camara Nyitott Művészeti és Szociális Központ megépülésének befejezésében való részvételre nyert pályázati támogatást 2022-ben. A nonprofit szervezet a nemzetközi fejlesztés mellett az afrikai-magyar kapcsolatok szorosabbra fűzésére, kultúrafejlesztésre és szellemi kulturális hagyományörzésre specializálódik. A Ballet Camara Táncsoport a központ számára azt a rendeltetést ambicionálta, hogy helyszínt biztosítson fiatal művészek tehetséggondozására, és egyúttal hozzájáruljon a mélyszegénységben élő, a legmarginálisabb helyzetben lévő helyi gyerekek integrációjához és megsegítéséhez (pl. ételosztás formájában). (<https://www.utazzafrikaba.hu/>)

▲ Iskola Maliban. Fotó: Morris Emese

A Száhel nemcsak magyar, hanem egyéb külföldi NGO-k munkaterepe is. A *Healthy Tomorrow* mellett USA-bázisú NGO-kra példaként hozható a vidéki középfokú oktatás kiterjesztésén és prosperálóbba tételén dolgozó *Mali Rising Foundation* vagy a Mali-szerte ezidáig harmincegy iskolaépítési projektet kivitelezett *Build a School in Africa*. Ugyanakkor az európai civil jelenlét sem hanyagolható el, egy INGO-kat és európai NGO-kat tömörítő szenegáli platform (*Plateforme des ONG européennes au Sénégal*) 75 tagja között például francia, spanyol, olasz, belga, egyesült királysági szervezetek is szerepelnek.

A humanitárius és fejlesztési segélyezés létjogosultságát, sőt létfontosságát a Száhel-övezetben az INGO-k is felismerték. A legnagyobb nemzetközi civil szervezetek – többek között: *OXFAM International*, *Amnesty International*, *Save the Children International*, *World Vision International*, *Médecins Sans Frontières*, *Plan International* – jellemzően egyenként is több száheli országában cselekednek egyszerre.

Mintául véve az 1947-ben alapított keresztény segély-, fejlesztési és érdekvédelmi *World Vision International* szervezetet: az INGO Szenegálban, Maliban, Mauritániában, Burkina Fasóban, Nigerben és Csádban is jelen van. Az érintett országok mindegyikében hangsúlyos figyelmet fordít a közösségfejlesztésre, a közösségi részvételű és alapú módszerekre, a közösségek alkalmazkodóképességének megszilárdítására. Tevékenységi profiljában az egyes helyszínek közt felfedezhetők hasonlóságok: az oktatás területén Szenegálban, Maliban, Mauritániában, Nigerben és Csádban; a gyermekbiztonság területén Szenegálban, Maliban, Burkina Fasóban, Nigerben, Csádban; az egészség és WASH (nemzetközi mozaikszó, jelentése „water, sanitation, hygiene”, azaz „víz, szanitáció, higiénia”), ill. az élelmiszerbiztonság területén valamennyi fenti államban intenzív erőfeszítéseket fejt ki. A hosszú távon

gondolkodó programok mellett a *World Vision* gyakran kényszerül vészhelyzeti felépésre. Mauritániában pl. a 2023-as árvizek következményeire reagálva rendkívüli élelmiszersegélyt nyújtott. Közép-Maliban a súlyosan megromlott, interetnikus és szélsőséges támadásoktól destabilizálódó biztonsági helyzet miatt állandó vészhelyzeti oktatási és humanitárius segélyt, valamint védelmet szolgáltat. A Burkina Fasóban is feltörő biztonsági krízis okán speciális élelmezési, élelmiszerbiztonsági és megélhetéstámogató – pl. napelemekkel felszerelt kutak építése, szakképzések – projekteket indított. Nigerben a belső népességmozgás és a fokozódó környezeti anomáliák idézik elő a *World Vision* vészhelyzeti programjait, amelyek keretében az INGO egyebek mellett többdimenziós oktatási programra teremtett lehetőséget. Csádban a szomszédos országokból átgűrűző menekültügyi válságra, és a Csád-medencében 2015 óta húzódó, a Boko Haram terrorszervezet támadásai által kiváltott biztonsági, szociális, humanitárius krízisre próbál azonnali segélyt kínálni, pl. ivóvíz és szanitációs állomások konstruálásával. (<https://www.wvi.org/>)

A Száhel-övezet szociológiai, demográfiai állapotának feltérképezéséhez érdemes a *Médecins Sans Frontières (MSF, Orvosok Határok Nélkül)* munkáját is szemlézni. A nagy múltú nemzetközi alapítvány Mauritániában, Burkina Fasóban és Nigerben is menekültek számára, Csádban a katonaság és a Boko Haram között kibontakozó küzdelem áldozatainak biztosít orvosi segélyt. Ezenkívül a szervezet a közegészségügyi infrastruktúra hiatusait kitöltve Délkelet-Maliban és Dél-Nigerben gyermekorvosi feladatokat lát el, Bamakóban rákos megbetegedésben szenvedőkkel foglalkozik. (<https://www.msf.fr/>)

A környezetvédelmi szektorba sorolható INGO-k is tevékenyek a Száhel-övben. Például a *Climate Action Accelerator* nemzetközi nonprofit alapítvány 2023-tól kezdve öt száheli partner civil szervezettel – egy Burkina Fasó-i gyermekvédelmi (*KEOOGO*) egy csádi (*Alerte Santé*) és egy Burkina Fasó-i (*SOS Médecins*) orvosi-humanitárius, egy mali orvosi (*AMCP-SP*), egy nigeri gyermek- és nőegészséggel foglalkozó (*BEFEN*) NGO-val – dolgozik együtt környezeti szempontból fenntartható működési modellek megalkotásán, a globális felmelegedés és a klímaváltozás fékezése érdekében. (<https://climateactionaccelerator.org/>)

Mindemellett vannak olyan nemzetközi civil szervezetek és projektek, amelyek kifejezetten a Száhel-régióra szabva fogantak meg. Példaként, az *SOS Sahel International* egy elsősorban élelmiszer- és táplálékbiztonság-orientált INGO, amelyet 1976-ban Léopold Sédar Senghor hozott létre. Az *SOS Sahel* kartájának aláírásával a vidéki közösségek és civil társadalom, valamint az agráriumban dolgozó családok és vállalkozók támogatására, fejlesztésére szerveződött meg az *SOS Sahel International* francia, Burkina Fasó-i, nigeri, csádi és szenegáli leányszervezete. Projektjei a szociális-gazdasági-környezeti megközelítést alkalmazzák. (<https://sossahel.org/>) Emellett megjegyezhető a *RAISE 4 Sahel* sajátos multilaterális kooperáció is. Ez utóbbi egy széleskörű vakcinációs kampány, amely „zéró-dózisú” gyermekek immunizálását célozza Maliban, Burkina Fasóban, Nigerben, Csádban (valamint Nigériában, a Közép-afrikai Köztársaságban, Etiópiában, Szomáliában, Dél-Szudánban és Szudánban). A kampány célja, hogy hozzájáruljon annak a több mint

négymillió Száhelben és az Afrika szarvát képező térségben élő gyermek gondoskodásához, akik eddig sosem fértek hozzá az egészségbiztonsághoz szükséges elemi oltásokhoz (ők teszik ki a világ összes „zéró-dózisú” gyermekének egyharmadát, és az öt év alatti vakcinával megelőzhető halálozások közel felét). A programot a *Gavi*, *The Vaccine Alliance* finanszírozza, és lokális infrastruktúrával, lokális szakértelemmel rendelkező INGO-k (pl. a már említett *World Vision International*), ill. helyi NGO-k közreműködésével hajtja végre. (<https://www.gavi.org/>)

A fenti felsorolás jól példázza az INGO-k többek között David Lewis fejlődéskutató által is kifejtett humanitárius segélyezési szerepét (Lewis, 1998: 502), és az általa kirajzolódó trend azt veti fel, hogy a közösségi alapú vagy nemzeti NGO-khoz képest az INGO-k esetében gyakrabban előfordul, hogy humanitárius segélyezést végeznek.

4. A száheli civil szektor kontextusban: kooperáció, politika, kihívások

4.1. Együttműködés és megosztás

A civil szervezetek megkülönböztető erőssége, hogy közvetlen kommunikációs, információs vagy segélycsatornákat tudnak nyitni. Érzékeltetésképpen: az NGO-k léte egyfajta „kályhacsőhöz” hasonlítható, aminek az egyik – a *Közel Afrikához* esetében a (globális) északi – végéről belenézve rögtön láthatóvá válik a Száhelbe ütköző másik – a (globális) déli – kis körterülete. A relatív bürokráciamentesség

▲ Sansfil negyed, Bamako. Fotó: Morris Andrea

tehát szabadabb áramlást és működést biztosít a civil szervezetek számára, ami által könnyebben tudnak naprakész, optimális hatást kifejteni. Másfelől viszont a *túlzott* manőverezési tér az optimális hatást kockáztathatja. Ennek kiküszöbölésére a legtöbb NGO a kuratórium „fékjének” beiktatásával önszabályozza a működését. A kulcsdöntéseket a több tagból álló kuratórium vitatja meg és hagyja jóvá. A többsze-replős együttműködés az NGO-k belső szervezetében is megmutatkozik.

A belső kooperáció szintén rendezőelv a száheli helyi civil társadalom vastag szövetében. A régió államaiban elterjedt jelenség – talán a közösségesedés egyik indikátoraként –, hogy az NGO-k különböző ernyőszervezeteket alakítanak, platformokba tömörülnek, fórumokat szerveznek, formális vagy informális módokon. Utóbbinak példája a 2020-ban létrehozott *People’s Coalition for the Sahel*, amely nyugat-afrikai és száheli helyi és regionális civil szervezeteket foglal össze INGO-k támogatásával, és a térségre szabott, hatékonyabb civil megközelítésről gondolkodik. Arra is van példa, hogy a kormányzatok hívnak össze tematikus bizottságokat, fórumokat a civil szervezetek számára. A *Sini Sanuman/Healthy Tomorrow* pl. rendszeresen részt vesz a mali *Nemi Alapú Erőszak Elleni Küzdelem Nemzeti Programja* (*Programme National de Lutte contre les Violence Basées sur le Genre*) egy évben többször ülésező nemzeti bizottságában. A kormányzati nyitás a civil társadalom felé visszavezethető az 1970-es, 80-as évek tapasztalataira, amikor a központi, állami irányítású fejlesztési stratégiák rendszerint kudarcot vallottak.²⁰ (Lewis, 1998: 502) A helyi harmadik szektor felvértezése pedig kifejezetten produktívnak bizonyulhat. Erre utal David Lewis megállapítása is, miszerint „az NGO-k közötti Dél-Dél tanulás fontos prioritás, mert az összehasonlítható kontextusokból származó tudás- és tapasztalatcsere relevánsabb lehet, mint az Északkal folytatott”. (Lewis, 1998: 505) Az NGO-k jelentőségét például a *Globális Partnerség a Hatékony Fejlesztési Együttműködésért* (*Global Partnership for Effective Development Cooperation*, *GPEDC*) is kiemelte azáltal, hogy független fejlesztési aktorokként, partnerekként ismerte el őket a nemzetközi fejlesztés egyéb alanyai mellett. (Tomlinson, 2013: 123)

A „többszereplős rendszer” a civil szervezetek finanszírozási struktúráját is jellemzi. A nonprofit NGO-k működésüket többféle finanszírozási forma szerint garantálhatják. Tőkéjük eredhet nemzetközi vagy integrációs szervezetektől (például ENSZ-, EU-források); bevonhatnak állami támogatási vagy pályázati összegeket; támaszkodhatnak a privát szektor forrásaira, vagy önfinanszírozó módon is működhetnek (pl. társadalmi vállalkozás vezetésével, termékértékesítéssel, tagdíj vagy különböző szolgáltatási díjak szedésével²¹). Az Afrikában operáló magyar alapítványok gyakorlatában a *Közel Afrikához Alapítvány* ismeretei szerint az utóbbi három (állami, privát, önfinanszírozó) finanszírozási forma az uralkodó. Közülük többen nyertek például pályázati összegeket a *Hungary Helps Ügynökségtől* (HHÜ) projektjeik kivitelezéséhez. Az elsősorban az üldözött keresztények támogatására létrehozott kormányzati ügynökség feladatkörébe a humanitárius és fejlesztési segélyezés is beletartozik, és kitüntetett régióként kezeli a Száheld. A magyar NGO-k és a HHÜ közös projektjei megsokszorozódtak az elmúlt időszakban, ami összefügg a HHÜ módszerváltásával. Marsai Viktort idézve, a HHÜ mostanában „a korábbi

nagyobb projektek helyett kisebb vállalkozásokat is támogat, különösen, ha azok kapcsán magyar szereplők bevonására is lehetőség nyílik”. (Marsai, 2022: 564)

Egy-egy nagyobb projekten belül előfordul, hogy az NGO az államtól (HHÜ) és a magánszektortól egyaránt fogad finanszírozást, a támogatók ilyenkor jellemzően egymástól függetlenül lesznek aktorai a projektnek. Ami újdonságnak számít, az az a fajta multilaterális együttműködés, ahol a privát szektor (pl. a Richter Gedeon Nyrt.) is szignifikáns szereplőként lép be az együttműködésbe. Erre a „public-private-civil partnership” bélyege is ráhúzható. Példa erre a *Közel Afrikához Alapítvány House of Hope* nőközpont építési projektje, ahol a projekt finanszírozását a privát szektor (Richter Gedeon Nyrt., Xeless Kft.), az állam (HHÜ), az alapítvány társadalmi vállalkozása (Hint of Africa) és magánadományok egyaránt biztosítják.

4.2. Politikai környezet

A harmadik szektor működése a Száhelben nem vehető ki a politikai kontextusból. A szektoron belül például éles választóvonalat jelöl ki a politikai részvétel (politikai-jogi „advocacy”) vagy kimaradás, semlegesség kérdése. Míg például a *Közel Afrikához Alapítvány* – a *Lányok ügye* kapcsán – és az INGO-k többsége jogpolitikai kampányolást is végez, az *Afrika Másként Alapítvány* vagy az *SOS Sahel International* deklaráltan távol marad a politika világától.

Az érem másik oldaláról tekintve: a politika is előszeretettel használja eszközként a civil szektort a Száhelben. Egy Malit középpontba állító tanulmányból (Roy, 2010) megtudható, hogy nemcsak a politikai, az állami szféra és a donorok próbálják instrumentalizálni és klientizálni a helyi civil társadalmat, hanem a katonai, rendfenntartó szereplők is érdemeinek kisajátítására törekszenek. A politikai és civil összefonódás egyébként Mali esetében különösen szemléletes: a civil társadalom a politikai pluralitás és többpártrendszer gátoltsága miatt szerveződött meg, sok formációja a kezdeti szakasz után politikai párttá alakult. (Roy, 2010)

A Száhel-övezetben a gyors politikai változások és az újonnan kibontakozó politikai dinamikák az NGO-k tevékenységére is hatással vannak. Például az *Afrika Másként* és a *Közel Afrikához Alapítvány* számára a vízumszerzés az elmúlt három évben egyre bizonytalanabb a mali katonai kormány és a nemzetközi diplomáciai aréna kölcsönös bizalmatlansága miatt. Ennélfogva a kitűzött működési elvek követése, a projektkontroll is egyre körülményesebbé válik. Ezekhez a változásokhoz a *Közel Afrikához Alapítvány* óvatos, körültekintő szervezéssel, a biztonsági helyzetet illetően a helyi képviselőivel, partnereivel való folyamatos kapcsolattartással, a helyzet állandó mérlegelésével, a terv módosítására való készenléttel igyekszik alkalmazkodni. Azt is fontosnak tartjuk kiemelni, hogy Bamakón belül azonban az alapítvány nem érzékel politikai feszültséget, nehézséget. Az NGO az eddigiekben stabilan jó megítéléssel bírt a helyi és kormányzati szinteken is.

4.3. Kihívások, nehézségek

A Száhel-övben uralkodó egyedi kihívások illusztrálására a *Közel Afrikához Alapítvány* saját észrevételeit regisztráljuk. A Mali romló reputációjából adódó fenti

akadályok mellett az alapítvány az ország rosszabbodó gazdasági és biztonsági állapotát is megtapasztalja. Ennek következményeként a forrásteremtés is akadozóbb, mivel sokan az „ügyse tudunk segíteni” attitűdöt gyakorolva lemondanak róla. A gazdasági dekonjunktúra pedig az oktatásban elért hatást is visszaveti, hiszen csökkennek azok a gazdasági tevékenységek, amelyek iskolázott réteget igényelnének.

5. Összegzés

Az eddig írtak szintéziseként megállapítható, hogy a civil társadalom jelenléte a Száhel-övezetben mind volumen, mind minőségi szempontból egyre fontosabbnak látszik. A harmadik szektor legitimitása abban az egyedi ismervben keresendő, hogy a legnagyobb aktorok, azaz a donorok és a kis helyi célcsoportok között táguló teret töltik ki egyfajta „zselés kötőanyagként” –, még képletesebben: a civil társadalom egy olyan félig áteresztő hártaként funkcionál, amely folyamatos információ- és érdekozmozgást valósít meg.

A Száhelben az operatív és kampányoló típust is számtalan NGO megtestesíti. Előbbiek főként a humanitárius és fejlesztési segélyezés területét, utóbbiak nagyrészt a kulturális és szellemi megőrzés, illetve a jogérvényesítés területét merítik ki. A Száhelben dolgozó civil szervezetek „piackutatásából” továbbá kitűnt, hogy a magyarországi székhelyű és helyi NGO-k többnyire a fejlesztési szektorban érintettek, előnyük a hosszú távú stratégiai tervezésben, a kis közösségekre szabott speciális módszerekben, a közvetlen kommunikációs és cselekvési csatornáknak rejlik. Ugyanakkor szembeötlő Tarrósy István azon meglátásának Száhelben való igazolódása is, miszerint „Afrika-szerte (...) számos államban a fejlődés az alapvető javakhoz – így az elegendő élelmiszerhez, tiszta vízhez, megfelelő otthonhoz stb. – való hozzáférést, a legalapvetőbb szükségletek kielégítését jelenti.” (Tarrósy, 2016: 45) A nagy nemzetközi civil szervezetek, az INGO-k a fejlesztési mellett elsősorban a humanitárius segélyezés és katasztrófakezelés terén lépnek fel élénken a Száhel-régióban. A katasztrófahelyzetek háttérben túlnyomóan biztonsági és migrációs válságok, ill. szélsőséges időjárási és klimatikus események állnak. A civil szervezetek efféle szektoriális tagolódása azonban integráns adottságoktól is függ: a kisebb NGO-k magas jelenléte az oktatási szférában például azzal is magyarázható, hogy a szektorban kevés tőkeberuházással vagy kis infrastruktúrával is látványos eredmények érhetők el.

Fontos rögzíteni, hogy a harmadik szektor szerepét tovább erősíti a száheli viszonyok bonyolult, multifaktoriális kihívásképletével megküzdni igyekvő kormányzatok rendre elégtelenségbe fulladó kapacitása. Ennek ellenére a helyi civil társadalom nagy fokú aktivitása, az élénk intra- és interszektoriális együttműködések arra következtetnek, hogy a Száhel-öv társadalma szükséglet és képességet érez arra, hogy – a helyzetfelmérésre és megoldáskeresésre leginkább alkalmas rétegeként – ön maga is részt vállaljon az ökológiai-gazdasági-szociális-biztonsági-jogi problémarendszer leszerelésében. ☼

Jegyzetek

- 1 Szudán nem képezi a jelen írás tárgyát.
- 2 EESC: European Economic and Social Committee (Európai Gazdasági és Szociális Bizottság), ADB: African Development Bank (Afrikai Fejlesztési Bank), WSIS: World Summit on the Information Society (Világforum az Információs Társadalomról).
- 3 Érdemes megjegyezni, hogy nem minden nonprofit szervezet minősül civil szervezetnek.
- 4 L.: <https://www.un.org/en/civil-society/page/about-us>
- 5 Néhány kivétellel: pl. a párt, szakszervezet, köz- és pártalapítvány nem civil szervezetek.
- 6 Felhasznált forrás: Deavney, 2022.
- 7 „A GONGO-k a kormány kezdeményezésére létrejött és/vagy az állam, a kormánypárt vagy egy másik GONGO által indirekt vagy rejtett módon támogatott nem kormányzati szervezetek. [...] Van egy olyan felfogás is, amely szerint a GONGO-k átmenetet képeznek az NGO-k és a kormányzati ügynökségek között. Más megközelítésben a GONGO-k a civil társadalom átalakulásának egyik irányát, az állammal való kooperáció viszonylag új formáját jelentik meg.” (Deák, 2022: 146)
- 8 „Az adófizetők által finanszírozott, de a központi kormányzat által közvetlenül nem irányított NGO.” (Deavney, 2022)
- 9 Felhasznált források: UNDP, 2013: 124, Deák, 2022: 152., Deavney, 2022., Lewis, 1998.
- 10 L.: „A program lényege, hogy nem pénzt oszt, hanem tandíjat fizet.” <https://kozelafrikához.hu/mit-csinalunk/gyermektamogatas/>
- 11 Az oktatás egyfelől olyan további, a Száhelben tömeges jelenséggé váló sérült alapjogok garantálásában játszhat meghatározó szerepet, mint az Ember és Népek Jogainak Afrikai Kartájában (1986) is rögzített gazdasági, társadalmi, kulturális fejlődéshez való jog, az emberi méltósághoz, a személyi integritáshoz és biztonsághoz való jog. A *Közel Afrikához Alapítvány* helyszíni tapasztalatai egyértelműen azt mutatják, hogy egyéni szinten már az írás-olvasás és a francia nyelv elsajátítása is nagyban növeli az életben való önálló és kielégítő helytállás, valamint a munkaerőpiacra és a társadalomba való integrálódás esélyét. Az oktatás elengedhetetlen ahhoz, hogy a száheli államok társadalmi megerősödjének, kohéziójuk és jóléti-szociális teljesítőképességük fenntartható előmozdulással tendáljon, és a jelen tanulmányban is feltüntetett tömeges akut mélyszegénységgel összefüggő problémák mérséklődjének. Tarrósy István is leszögezi, hogy „A nemzetközi donorközösségeknek és az afrikaiakkal együttműködő államoknak is kitüntetett célterületet jelöl ki a(z oktatási – a szerz.) szektor” (Tarrósy, 2016: 180), illetve „Az oktatás súlyos gazdasági kérdés minden kormányzat számára. Ha a (...) fenntartható fejlődésre gondolunk, az oktatás nélkül elképzelhetetlen, hogy az adott társadalmak megértsék a mindennapokat meghatározó folyamatokat, és képesek legyenek megtervezni saját jövőjüket”. (Tarrósy, 2016: 186) A hatékony, inkluzív oktatás a regionális fejlődésnek is fontos feltétele. Mindemellett jelentősége geopolitikai szempontból (Tarrósy, 2016: 173) sem elhanyagolható.
- 12 Megjegyzendő, hogy sok esetben a bizonytalan biztonsági helyzet okozza az iskolák bezárását.
- 13 L. A World Bank Open Data oldalán: <https://data.worldbank.org/indicator/SE.ADT.LITR.ZS?locations=ML> (Utolsó elérés ideje: 2024.08.29.)
- 14 L.: <https://www.unicef.org/reports/global-annual-results-2020-goal-area-2>
- 15 L. bővebben: <https://afrikasztorik.hu/dijkioszto2023/>
- 16 Az adatok a tanulmányhoz készült előzetes kérdőívből származnak.
- 17 A *Plan International* riportról készült online cikkösszefoglalóját l.: <https://plan-international.org/news/2023/07/11/girls-rights-in-the-sahel-under-profound-threat/> (Utolsó elérés ideje: 2024.08.31.)

- 18 Az FGM a női nemi szerv teljes vagy részleges eltávolítását, kivágását, csonkítását jelenti. Globálisan több mint 200 millió nőt érint a világ több mint 90 országában. A témáról bővebben l.: <https://www.fgmcri.org/>
- 19 Malira, a Száhelre, és a Szubszahara egészére jellemző a közösség(ek) fokozott szerepe, jelentősége. Az itt élő társadalmakban nagy fokú a közösségesedés, nagy számban alakítanak önszerveződő, önszervező (ún. tontine, azaz microfinance) csoportokat a társadalom különböző szintjein. Illusztrációként: Bamakóban a *Közel Afrikához Alapítvány* ikerszülők tontine csoportjával is találkozott.
- 20 Ugyanakkor érdemes kitérni arra, hogy a kormányzati nyitások a civil társadalom irányába a kezdetek óta veszítettek is erejükből, sőt azóta elnyomásuk sem eset nélküli. (Hyden, 2018: 16)
- 21 L. pl. Hetesi Erzsébet, Veres Zoltán (2016): „Nonbusiness marketing.” Budapest: Akadémiai Kiadó.

Felhasznált irodalom

- Bayer József (1999): „A politikatudomány alapjai.” Budapest: Napvilág Kiadó. 224-245.
- Climate Center (2018.11.14.): „UN: Sahel region one of the most vulnerable to climate change.” Elérhető: <https://www.climatecentre.org/981/un-sahel-region-one-of-the-most-vulnerable-to-climate-change/> (Utolsó elérés ideje: 2024.09.04.)
- Cole, Lawalley (2018): „Creating and enhancing capacity in Africa for efficient economic and social development.” *Hungarian Journal of African Studies* 12(4), 36–53.
- Devaney, Cassandra (2022.09.20.): „What is an NGO: Definition, Duties, Types, Role in Civil Society.” Letölthető a [liberties.eu](https://www.liberties.eu) oldaláról: <https://www.liberties.eu/en/stories/what-is-an-ngo/44392> (Utolsó elérés ideje: 2024.09.04.)
- FECONG – AFAD (2024): „Case study 4 – Mali civil society in the firing line – the consequences of conflict.” In: Forus: *Dealing with Disasters. Capacity Building Toolkit for National Civil Society Organisation Platforms.*
- Gavi, the Vaccine Alliance (2022.06.21.): „ZIP: a new way to get vaccines to zero-dose children in some of the world’s toughest regions.” Elérhető: <https://www.gavi.org/vaccineswork/zip-new-way-get-vaccines-zero-dose-children-some-worlds-toughest-regions> (Utolsó elérés ideje: 2024.09.04.)
- Hetesi Erzsébet – Veres Zoltán (2016): „Nonbusiness marketing.” Budapest: Akadémiai Kiadó.
- <https://www.utazzafrikaba.hu>: „Művészeti és szociális központ épül Mbourban, Szenegálban, a Hungary Helps Program támogatásával.” Elérhető: <https://www.utazzafrikaba.hu/muveszeti-es-szocialis-kozpont-epul-mbourban-szenegalban-a-hungary-helps-program-tamogatásával-6.html> (Utolsó elérés ideje: 2024.09.04.)
- Hyden, Goran (2018): „Beyond Foreign Aid in Africa.” *Hungarian Journal of African Studies* 12(4), 10–22.
- Islamoglu, Huricihan (2001): „Civil Society, Concept and History of.” In: *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. Oxford: Elsevier Science Ltd. 1862–1865.
- Laudani, Raffaele (2012): „Aux origines de la société civile.” *Le Monde Diplomatique* 2012(09). 6–7.
- Léonard, Abdel Kader – Ntonga Mvondo, Isselmou – Sidi, Mohamed Ahmed – Verdecchia, Stefano (2016): „Elaboration d’une cartographie fonctionnelle et dynamique (mapping) de la société civile en Mauritanie entre le 10ème et 11ème fed. Contrat cadre No. 2015/368831. Cartographie des OSC.” Bruxelles: International Consulting Expertise GEIE.
- Lewis, David (1998): „Development NGOs and the Challenge of Partnership: Changing Relations between North and South.” *Social Policy & Administration* 32(5), 453–604.

- Marsai Viktor (2022): „Csodás barátságok kezdete – frankofón Afrika és Magyarország kapcsolatai a globalizált világban.” In: Brucker Balázs – Kruzslic Péter (szerk.): *Frankofón Afrika*. Szeged: SZTE Frankofón Egyetemi Központ. 555-568.
- Missinhoun, Ademonkoun Rodolphe (2024): „Localizing Multidimensional Poverty Assessments for Inclusive Public Policies: The Case for a Communal Poverty Profile in Mali.” *UNDP Global Policy Network Brief*, 2024(02).
- Mohan, Sudha (2002): „Role and Relevance of Civil Society Organisations.” *The Indian Journal of Political Science* 63(2/3), 193–211.
- République du Sénégal (2023.05.26.): „Pacte de Partenariat pour le Secteur de l'Éducation et de la Formation du Sénégal.”
- Roy, Alexis (2010): „Mali: instrumentalisation de la »société civile«.” *Alternatives Sud* 17, 111–118.
- Shahin, Jamal – Tjahja, Nadia – Meyer, Trisha (2021): „What is civil society and who represents civil society at the IGF? An analysis of civil society typologies in internet governance.” *Telecommunications Policy* 45(6), 1-16.
- Solymár Dániel (2018): „Development Policies in Africa.” *Hungarian Journal of African Studies* 12(4), 23–35.
- Tarrósy István (2016): „Afro-ázsiai dinamikák. Tanulmányok ázsiai államok afrikai szerepvállalásáról.” Pécs: Publikon Kiadó.
- Tomlinson, Brian (2013): „Working with civil society in foreign aid. Possibilities for south-south cooperation?” Beijing: United Nations Development Programme.
- Tóth Klaudia (2023): „Helyi problémákra helyi válasz – a Hungary Helps Program afrikai tevékenysége.” In: Dr. Dezső Tamás – Pócza István (szerk.): *BLA Doktori Ösztöndíjprogram Tanulmánykötet 2022/2023*. Batthyány Lajos Alapítvány – BLA Tudástár. 100–112.
- Tucker, Luc (2023): „Fragility, Demographics, Gender Inequality: Mali.” *IMF Selected Issues Papers* 2023(055).
- UNICEF Mali (2023): „Annual Report 2023.” Letölthető: <https://www.unicef.org/mali/en/reports/unicef-mali-annual-report-2023> (Utolsó elérés ideje: 2024.08.29.)
- UNICEF Mali (2023.10.02.): „Au Mali, les élèves ont repris ce matin le chemin de l'école pour la nouvelle année scolaire 2023–2024.” Elérhető: <https://www.unicef.org/mali/communiqu%C3%A9s-de-presse/au-mali-les-%C3%A9l%C3%A8ves-ont-repris-ce-matin-le-chemin-de-l%C3%A9cole-pour-la-nouvelle> (Utolsó elérés ideje: 2024.09.04.)
- <https://beatitudes.org/hu/>
- <https://climateactionaccelerator.org/>
- <https://kozelafrikahoz.hu/>
- <https://sossahel.org/>
- <https://www.africaanotherway.com/hu>
- <https://www.build-africa.org/build-a-school>
- <https://www.imrofoundation.org/hu/>
- <https://www.malirisingfdn.org/>
- <https://www.msf.fr/>
- <https://www.pfongue.org/>
- <https://www.sahelpoplescoalition.org/home>
- <https://www.stopexcision.net/>
- <https://www.utazzafrikaba.hu/gyakornoki-es-onkentes-program-2022.html>
- <https://www.wvi.org/>

A szerzőkről

Morris Andrea

Morris Andrea (MBA, University of Exeter) a Közel Afrikához Alapítvány elnöke. Multinacionális cégeknél töltött pénzügyi karriert hátrahagyva költözött Afrikába (Dél-Afrika, Mali, Tanzánia) 2010-ben, majd onnan 4 év múlva hazatérve elindította a bamakói gyermektámogatási programot és később a Közel Afrikához Alapítványt.

Virág Créta

Virág Créta Nemzetközi tanulmányok (BA) szakos hallgató, Állam- és Jogtudományi Kar, Szegedi Tudományegyetem. Frankofón Afrika Kutatócsoport tag, SZTE Frankofón Egyetemi Központ. Önkéntes, Mali projektékért felelős koordinátor, Lányok ügye program nagykövet, Közel Afrikához Alapítvány.

A Közel Afrikához Alapítvány

Az alapítvány Maliban és Ruandában juttatja oktatáshoz a legszegényebb rétegek gyermekeit, valamint építi a Remény Házát, a bamakói nőközpontot a nemi alapú erőszak elől menekülő nőknek.

About the Authors

Andrea Morris

MBA, University of Exeter, is the Founder and President of the Close to Africa Foundation. Following an international career in finance, Andrea lived in South Africa, Mali, and Tanzania between 2010 and 2014. After returning to Hungary, Andrea founded the child support programme in 2014 and the Close to Africa Foundation in 2019.

Greta Virag, BA student, Faculty of Law, University of Szeged. Francophone Africa Research Group member, SZTE Francophone University Center. Volunteer, Mali Project Coordinator, FGM Zero tolerance programme ambassador, Close to Africa Foundation.

The Close to Africa Foundation

The Foundation works to facilitate the education of the most impoverished children in Mali and Rwanda and is working to build the House of Hope, a refuge and education centre for women fleeing gender based violence.

@

andreamorris@kozelafrikahoz.hu

gretavirag@kozelafrikahoz.hu

www.kozelafrikahoz.hu

English Abstract

In the Sahel region, the importance of the civil sector seems to have increased in recent times, undoubtedly linked to its specific capacity and importance to quickly and accurately communicate needs, expectations and conflicts in society, and to launch optimal responses to them, due to its proximity to society, its relative bureaucratic freedom and its lack of self-interest. Drawing on the field experiences of the Hungarian-based Close to Africa Foundation, based in Mali, the paper elaborates on the concept of the third sector, its (Sahelian) functions, its position in the state–private–civil sector relationship, its role as a ‘mediator’ and ‘gap-filler’, its forms and types of institutionalisation. It also provides an insight into development and humanitarian aid in the Sahel region by looking at Hungarian and international NGOs and projects. By synthesising academic and empirical knowledge and placing NGOs in their local operational context, including structural, political and funding contexts, the study will explore the role of NGOs in Burkina Faso, Chad, Mali, Mauritania and Niger. It attempts to draw a ‘vision’ of the situation of the Sahel region’s large and rapidly growing population, which is facing increasingly burdensome multifactorial challenges in its daily life.

A SZÁHEL-ÖVEZETI FUVOLATÍPUSOK EREDETÉNEK HANGSZERTÖRTÉNETI VIZSGÁLATA

BRAUER-BENKE JÓZSEF

1. A hangszertörténet kutatómódszertana

Az orgonológia (az ógörög ὄργανον (organon) ‚hangszer’ és λόγος (logosz) ‚a hangszer tanulmányozása’ szóból) a hangszerekkel és azok osztályozásával foglalkozó tudomány, amely magában foglalja a hangszerek történetének, a különböző kultúrákban használt hangszereknek, a hangszerek hangkeltésének technikai aspektusainak és a hangszerek osztályozásának tanulmányozását.¹ Habár van bizonyos fokú átfedés az orgonológia, az etnomuzikológia (amelyek a zenetudomány alcsoportjai) és az akusztika tudományának a hangszerekkel foglalkozó ága között, ezek a zenetudomány segédtudományaiként a későbbiekben önálló szaktudományként fejlődtek tovább. Az 1960-as évektől kezdve, amely időszak a gyarmati világ megszűnésével is egybeesik, a kulturális antropológia és a vele párhuzamosan fejlődő etnomuzikológia a korábbi, evolucionista, értékelő, kultúra közti komparatív módszerével szemben és attól elhatárolódva a kulturális relativizmus, hosszas terepmunkára alapozott ún. „kulturális mélyfúrás” módszertanát alkalmazták, amelynek lényege, hogy egy adott kultúra működését, „funkcióját” önmagában kell értelmezni. A kulturális relativizmus elmélete szerint az egyes kultúrák specifikus, egyedülálló megnyilvánulásai az őket hordozó társadalmi csoportoknak, ezért önmagukból magyarázandók és egyetemes értékrendbe nem illeszthetők.² Ezzel egyidőben azonban a tárgyi kultúra kutatói arra a jelenségre is felfigyeltek, hogy az anyagi kultúra termékei, a szellemi kultúra jóval tartósabb elemeitől eltérően, kevésbé konstans tényezők, mert sokkal jobban reagálnak a környezet változásaira.³ Ez a felismerés a hangszerek és a zene viszonylatában egy különálló kutatási módszertant eredményezett, mert a hangszerek sokkal gyorsabban és könnyebben lecserélődhetnek, mint a rajtuk játszott dallamok, hogy aztán az újonnan megjelent hangszereken továbbra is a megszokott dallamokat játsszák. Mivel a közhiedelemmel ellentétben a zenei szolgáltatásokat Afrikában is az erre specializálódott emberek nyújtották, vagyis nem mindenki zenélt, a hangszerek viszonylag gyorsan és nagy területen elterjedhettek. Mert az olyan ismeretek és kulturális javak, amelyeknek cselekvő részese egy-két személy vagy a közösség elenyésző kisebbsége, sokkal könnyebben terjednek, mint azok, amelyekhez a közösség egészének aktív elfogadása szükséges.⁴ Ezért, bár a hangszerek elsősorban zenei eszközök, az etnomuzikológiai kutatások összességében arra jutottak, hogy a zenei stílusok és a hangszerek elterjedése nem paralel jelenségek, és a hangszerek

elterjedése a zenei stílusoktól eltérő területi összefüggéseket mutathat.⁵ Mindebből kifolyólag a történeti anyagra fókuszáló organológiai kutatások, a sokkal inkább a jelenkutatásra hangsúlyt helyező etnomuzikológiai kutatásoktól eltérő módszertani metódusokat igényelnek. Ezek alapján az adott hangszertípus eredetének vizsgálatát nem elégséges pusztán a recens néprajzi analógiák vagy az ikonográfiai adatok vélt hasonlósága alapján vizsgálni, mert csak az írott források, az etimológiai és tárgymorfológiai vizsgálatok és nem utolsósorban a környező népek hangszerkultúrájáról összegyűjtött adatok összessége képes feltárni azokat az összefüggéseket, amelyek a komparatív hangszertörténeti vizsgálatokhoz szükségesek.

A hangszertörténeti kutatásokban az egymástól távol eső területek hasonló hangszereit történeti kapcsolatok szintjén is érdemes vizsgálni és akár több évszázaddal korábbi kapcsolatok igazolására felhasználni, mert egy megfelelő mélységű forráselemzés és tárgymorfológiai vizsgálat lehetővé teszi a hangszertípusok tér- és időbeli elterjedésének feltárását. Ezért egy komparatív tárgymorfológiai vizsgálat, amely jól dokumentálható történeti és kellő számú recens regionális adatra támaszkodik, és a történeti források által feltárt interetnikus érintkezéseket is figyelembe veszi, felvetheti a tárgymorfológiai egyezésekből adódó történeti kapcsolatok lehetőségét. Ez azonban semmiképp nem jelenti azt, hogy a fellelhető látszólagos hasonlóságok önmagukban is messzemenő következtetések levonására alkalmasak lennének. Az egymástól távol fekvő területeken észlelt hasonlóságok, analógiák létrejöttének első szisztematikus magyarázata Adolf Bastiantól származik, aki az *Elementargedanke* és a *Völkergedanke* fogalmakkal arra világ rá, hogy a jelenségazonosságok a történeti fejlődéstől függetlenül, a homo sapiens pszichikai tulajdonságaiból adódnak.⁶ Az elemi gondolat lényege szerint az azonos földrajzi és természeti környezet esetén, mindenfajta kulturális érintkezéstől függetlenül, hasonló produktumokat hozhat létre.

Viszont a hangszertípusok elterjedésének komparatív vizsgálata némely hangszertípus esetében adott helyről való eredeztetéssel és a nyelvészeti, régészeti és újabban a filogenetikai alapú őstörténeti vizsgálatokkal feltárt migrációs kapcsolatokkal is magyarázható. Ezért a hangszertörténeti kutatásoknál Friedrich Rätzl diffuzionista gondolatát is figyelembe kell venni, aki az egyezéseket a népek vándorlásával és érintkezésével magyarázta.⁷ Habár a 19. század közepén megfogalmazott „elemi gondolat” és főleg a „diffúzionizmus” elméletét a század végén az angolszász funkcionálizmus képviselői erősen támadták, mert a vizsgálati körükbe vont kulturális vonásokat összefüggésükből kiragadva, funkciójuktól elvonatkoztatva kezelték és azokat téves történeti rekonstrukciókra alkalmazták, de a tárgyi kultúra komparatív jellegű kultúrtörténeti kutatásaihoz továbbra is alkalmazták.⁸ Meglepő módon még egy olyan egyszerű felépítésű hangszertípus, mint a résdob vagy közkeletű elnevezéssel a tamtam esetében is kimutatható a diffúz jellegű elterjedés. Mert annak ellenére, hogy egyszerű felépítésénél fogva, ahol fás területek vannak, a résdob típusú hangszerek elvileg mindenhol kialakulhattak volna, de az eddigi adatok tükrében úgy tűnik, hogy a hangszertípus vagy annak ötletének átvétele és az egyenlítői övben való elterjedése az ausztronéz nyelvű csoportok migrációjához köthető.⁹

Az átvétel után azonban lokális funkciók és formák alakultak ki, ami az ún. stimulus diffúzió jelenségével magyarázható, amelynek lényege szerint nem feltétlenül az új termék, jelen esetben a résdob átvételéről van szó, csak a hangszertípus ötlete (egy farönkbe vájt rés) adja meg a stimulust a helyi invenció létrejöttéhez.¹⁰ Összességében a zenei és a hangszertörténeti kutatások között jellemző különbség, hogy amíg az etnomuzikológiai kutatások egy adott kultúrára összpontosítva leginkább, vagy szinte kizárólag a jelenkutatásra fókuszálnak, addig az organológiai, vagyis a hangszertörténeti kutatások fő célja a múltbéli történesek lehetséges feltárása.

2. Pánafrikai hangszerek

A múltra fókuszáló kutatásoknak köszönhetően olyan nem várt eredmények is születhetnek, amelyek feltárják azt a sokak által figyelmen kívül hagyott jelenséget, miszerint a társadalmi változások valamilyen mértékben hatnak a hangszeres kultúrára, amely, mint láthattuk, sokkal gyorsabban reagál a változásokra, mint a zenei struktúrák. Az egyik ilyen erőteljesen ható kulturális jelenségnek tekinthető a panafrikanizmus eszmerendszere. Mivel a rabszolga-kereskedelem jellemzői miatt egyetlen amerikai fekete sem tudhatja pontosan, honnan származtak az ősei, kialakult egyfajta panafrikai nosztalgia, és ezzel együtt Afrika egységének teljesen hamis elképzelése, illetve az afrikai kultúrával és történelemmel kapcsolatos csúsztatások.¹¹ A panafrikanizmus ideológiájának egyik eklatáns példája, a *dzsembe* dobok széleskörű elterjedése, ami egy alig ismert falusi hangszerből Guinea nemzeti hangszerévé vált, majd amikor az 1960-as évektől az USA-ban is a nyugat-afrikai balett és a fiktív panafrikai ünnep, a kwanza kíséző hangszereként használták, mint az afrikai nemzetek függetlenségének szimbóluma egyfajta „panafrikai dobtípus” jelentéstartalmat kapott.¹² (1. kép)

▲ 1. kép: Szuszu zenészek dzsembével és balafonnal. (Guinea, 1935.)
Forrás: https://www.wikiwand.com/en/Susu_people

Hasonló jelenség figyelhető meg a Száhel-övezet fuvolatípusait illetően, mert a világzene színpadi előadói körében szintén felbukkant egy olyan, korábban alig ismert hangszertípus, amely annak ellenére, hogy az 1980-as években íródott mérvadó szakirodalomban még egyáltalán nem szerepel, mégis a nyugat-afrikai *fulbe* nép nemzeti hangszerének tekintik.¹³ Ehhez kapcsolódóan a nagyon népszerű Marvel filmek sorába tartozó 2018-as Fekete Párduc „Killmonger” című betétszámában már mint jellegzetes „pánafrikai” hangszertípusként szintén kiemelt szerepet kaphatott. A *tambin* vagy *fulbe fuvola* a szakirodalomban tulajdonképpen csak a 2000-es években bukkan fel, mint a griók, a specializálódott zenészkaszt egyik hangszere.¹⁴ Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy bár a griók zenészkasztja már régóta felkeltette a zenekutatók figyelmét, azonban a hagyományos hangszereik között eddig nem szerepelt a *tambin* vagy más rokon nyugat-afrikai fuvalatípus.¹⁵ A dzsembével kapcsolatban szintén felvetődött, hogy a mandinka népcsoport körében a kasztszerűen elkülönülő zenészcsoporthoz kötődő egyéb hangszerektől (ngoni, balafon, kora) eltérően, nem volt a griók hangszere.¹⁶ Ennek ellentmondani látszik egy, az 1900-as évekből Guinea déli részén Kissidougou-ban tevékenykedő grió zenészcsoporthoz ábrázoló fotó, amelyen jól láthatóan *dzsembe* dobokkal és fuvolákkal játszó zenészek láthatóak.¹⁷ (2. kép)

▲ 2. kép: Griók dobokkal és fuvolákkal. (Guinea, 1900–1910 körül)
 Forrás: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Griots_du_Kissidougou_\(Guin%C3%A9\)_\(cropped\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Griots_du_Kissidougou_(Guin%C3%A9)_(cropped).jpg)

Errre magyarázatul szolgálhat, hogy bár arra már Frobenius is rámutatott, de a későbbi etnomuzikológusok figyelmét elkerülte az a tény, hogy nem ugyanazok a griók zenéltek a királyi udvarokban és a falusi környezetben.¹⁸ Mindebből következőleg úgy tűnik, hogy a falusi környezetben játszó griók hangszerei a *dzsembe* dobok és a *tambin fuvola* és rokon típusai lehettek, míg a nemesi udvarokban tevékenykedő griók jellemző hangszerei a *ngoni lant*, a *balafon* (xilofon) és a *kora hárfalant* volt. És míg ez utóbbiak régóta elhíresültek, a falusi griók hangszerei csak a világzenei színpadon való megjelenésüket követően, az 1990–2000-es években kezdenek szélesebb körben ismertté válni.

Mindebből következőleg a *tambin* vagy *fulbe fuvola* (és a rokon típusok) eredete a fulbe népcsoport származásához hasonlóan még nem teljesen feltárt. Viszont a két dolog együttes vizsgálata számos párhuzamot mutat és ily módon választ adhat mindkét kérdésre. A fulbék –vagy az angol szakirodalomban használatos névvel fulák vagy fulánik, a francia szakirodalomban pedig nevük után: peul (pöl) nép –, Nyugat-Afrika egy népcsoportja, akik a Közép-Szudán (régio) népeihez tartoznak.¹⁹ Saját nyelvükön a fulbék a többes számú fulbe alak mellett a pul vagy pullo szót használják, míg a fulani (vagy filani) a nigériai hausza nyelvben szokásos elnevezés. További, a szomszédos népcsoportok által használatos elnevezéseik még wolof pöl (peul), a mandinka fula, a kanuri, ill. a csádi és szudáni arab fellata, a szudáni arab takrúri vagy takárna, a saharai arab fullán és emellett még egy sor fulbe nyelvű alcsoport elnevezése, mint a fulakunda, futanke, fulanke, khasszonke, waszulunke, torodbe (vagy torobbe), toronkawa, wodábe, mbororo (vagy mbororoen) stb.²⁰

A fulbék megtalálhatók Nigéria, Szenegál, Guinea, Mali, Mauritánia, Csád, Niger, Kamerun, a Közép-afrikai Köztársaság, Sierra Leone, Gambia, Bissau-Guinea, Burkina Faso, Togo, Benin, Ghána területén, de egy csoportjuk Szudán Kasszala tagállamában is, ahol fellata néven ismertek. A bororo (fulbe nyelven: wodaabe), az aboro, és a torobe alcsoportok is a fulbék közé tartoznak, a tukulor pedig a fulbével közeli rokon nyelvű, de önálló népcsoport. A Szenegálban és Mauritániában élő fulbék általában halpulaar néven emlegetik magukat.²¹ A fulbék Guinea kivételével, ahol a lakosság 40%-át képviselik, minden országban kisebbségben élnek és jellemzően muszlimok.²² A fulbék eredetileg egy nomád pásztornép a Száhel-saharai térségben, akik szarvasmarha-, kecske- és juhnyájak legeltetésével foglalkoztak, de a Száhel-övezet elszivatagosodása egyre délebbre kényszerítette őket. A legtöbb fulbéval ellentétben a tukulor csoport már eredetileg is egy letelepedett, mezőgazdasági munkából élő nép.²³ Rajtuk kívül az 1983 és 1985 közötti szárazság miatt sok nomád fulbe telepedett le a nagyvárosok peremén, mivel akkoriban csak itt osztottak segítyt az államok és a nemzetközi szervezetek. Emiatt, ma már egyre több a letelepedett fulbe, aki az állattenyésztés mellett földművelést is végez.

A 19. és 20. századi korai európai etnológusok igen megosztottak voltak a fulbe népcsoport származását illetően és a ma már komolyan nem vehető, úgynevezett hamita elmélet szerint a fulbék Noé fiától, Hamtól származnak.²⁴ Míg mások zsidó-szíriai, egyiptomi, sőt néha európai eredetet tulajdonítottak nekik.²⁵ Az egymásnak ellentmondó megközelítések sokasága a fulbék környezetüktől eltérő, idegenszerű

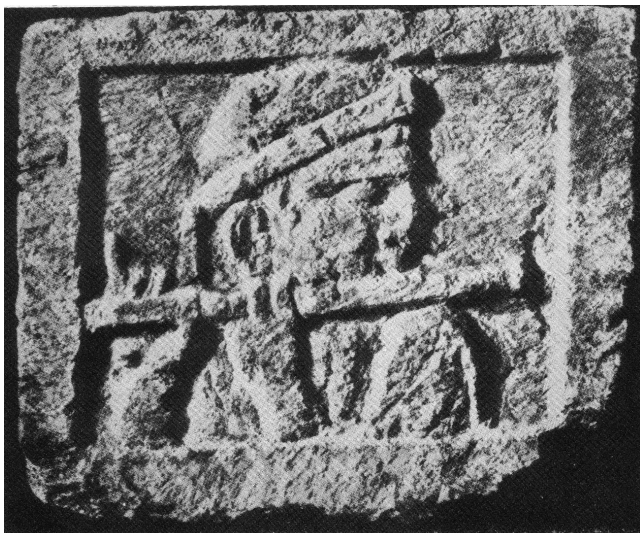
jellegével magyarázható. A fulbék lakta terület évszázadokon át az europid és a negrid nagyrassz találkozási helye volt, ezért ez a terület a rasszkeveredés klasszikus helyszíne volt. Ezért a fulbék némely tagjának fenotípusa jelentősen eltér a szomszédos népcsoportokétól és sokkal inkább az ÉK-Afrikában élő nílusi és kusita nyelvű pásztornépekre emlékeztetnek fizikai jegyeikben, és ezzel eltérnek a legelterjedtebb nyugat-afrikai típustól. Egyes fulbe csoportok azonban, amelyek a népcsoport ősi szálláshelyétől messzire szakadtak, testi jellegeik alapján már jóval erősebb negroid hatást mutathatnak.

Mivel a fulbék jellemzően muszlim vallásúak, ezért a Száhel-övezetben a fulbe (fulani) gyakran a muszlim szinonímája, különösen azokban a közép-nigériai és -kameruni térségekben, ahol először velük jelent meg az iszlám vallás.²⁶ Ennek köszönhetően a fulbe népcsoport önmagát a Mohamed prófétát kísérő mekkai arabok leszármazottainak tekinti. Ez a nézet azonban az iszlám hatásának köszönhető, és ellentmond a fulbék ősi többistenhitének. A fulbék szóbeli hagyományai egy mitikus földről, a „Héli e Yoyo”-ról beszélnek, amely a „Milia folyó” és az „Örömtenger” között terült el. Amíg ezen a földön éltek, huszonkét uralkodójuk fulbe volt, miután azonban vétkeztek, legfőbb istenük, „Geno, az Örökkévaló” száműzte őket „Héli e Yoyo”-ból.²⁷ Ez a történet lényegében megfelel számos nép eredetmítoszának, amely szerint a bűnbeesés miatt száműzték őket a földi paradicsomból. Mivel a fulbe nép hagyományosan szigorú endogámiát gyakorol, ami kiterjedt elszigeteltséghez vezet, és amit a hagyományos nomád életmódjuk tovább fokoz, gyakran alakultak ki a letelepedett mezőgazdasági termelőmunkát végző és az állattenyésztő (fulbe) népek között konfliktusok. Az ilyen konfliktusok általában akkor kezdődnek, amikor az állatok megművelt területekre tévednek és megsemmisítik a termést. Továbbá a népesség növekedésével egyre több korábbi legelőterületet alakítanak át mezőgazdasági területté, ami által a fulbék hagyományos megélhetése kerül veszélybe és szintén sűrűlődasokhoz vezet. Ezért a fulbék vándorlását valószínűleg az éghajlati változások és a legelőterület miatti elvándorlás okozhatta, de vannak kísérletek az ősi földjük (Héli e Yoyo) lokalizálására, amit a guineai regényíró Tierno Monénembo a „Peuls” című könyvében az afrocentrizmus ideológiavezérelt elgondolásait tükröző elmélete alapján Egyiptommal azonosít, de a fulbék egyiptomi eredetének gondolata még a szenegáli történész Aboubacry Moussa Lam munkáiban is felbukkan.²⁸ Ezzel szemben a nyelvi órkutatás összehasonlító módszereit felhasználó eredményei alapján a fulbe népcsoport etnogenezise egyértelműen Kelet-Afrikában lokalizálható.²⁹ Ezen elmélet alapján az etiópiai felföldről a szarvasmarha-tenyésztő harcos klánok Észak-Egyiptomba nyomultak előre, és onnan költözhettek a Kr. e. második században a növényzetben gazdag középső Szaharába. A Tasszili-hegységben található sziklarajzok, amelyek párhuzamot mutatnak a mai pásztorkodó fulbék életmódjával, ennek az időszaknak az öröksége lehet.

3. A fuvola típusú hangszerek eredetének kérdése

Ehhez kapcsolódóan a Száhel-övezet fuvola típusainak történeti és tipológiai vizsgálata szintén az ókori Líbia és Egyiptom irányába mutat. Ami az ábrázolásokat illeti, a

legkorábbi ikonográfiai adatok az etruszk kultúrából ismertek, ahol két halotti urna domborművén maradt fenn a fuvolaszerű hangszer ábrázolása. Egy Volterrából, a Kr. e. 3 századból és egy Perugiából, a Kr. e. 1. századból származó urnán látható a hangszertípus, amelyek közös tulajdonsága hogy a mai fuvolákkal ellentétben nem fuvónyílása, hanem egy kiemelkedő fúvókája van.³⁰ (3. kép) A római korból a főleg Dionüszoszt és Pánt ábrázoló márvány szarkofágokról szintén ismert egy hasonló hangszer, a *tibia obliqa* ábrázolása, amelynek szintén közös jellemzője a kiemelkedő fúvóka.³¹ Habár az etruszk és a római fuvolaábrázolások is görög hatást tükröznek, az ókori görögöknél a fuvola típusú hangszerek jelenlétét mindössze egyetlen márvány szatírábrázolás másolata bizonyítja, amelynek az eredetije csak öt-hatszáz évvel később, a 4. sz. végén készült.³² A hangszertípus elnevezése a (πλαγίαυλος) *plagiaulosz*, amely a *πᾶγιος* vagyis „oldali irányú alosz” etimológiával magyarázható. A görög *plagiaulosz* elnevezés először a siracusai Theokritosz (Kr. e. 310 ?–245 ? körül) 29. idylliumában szerepel. A 2. sz.-ban élt görög nyelvész, Júliusz Pollux az Onomasztikon 4:81-es részében azt írja, hogy a horizontálisan tartott *plagiaulosz* Líbiából származik, azonban leírásából nem derül ki egyértelműen, hogy valóban fuvola típusú hangszerről vagy esetleg valamilyen, napjainkban már nem ismert nyelvsíptípusról van-e szó.³³ Ehhez kapcsolódóan felvetődött annak a lehetősége is, hogy az ókori görögök nem ismertek fuvola típusú hangszereket, és a British Museumban található két bronz *plagiaulosz* fúvótoldalékának vizsgálata alapján úgy vélik, hogy a hangszer valójában nyelvsíp, és nem ajaksíp lehetett.³⁴ Ezt az is alátámaszthatja, hogy az ókori görög klasszikus kor Kr. e. 5. sz.-i vörösalakos amfora ábrázolásain nincs nyoma fuvola típusú hangszerek ábrázolásának.

▲ 3. kép: Etruszk zenész ábrázolása fuvolával. (Perugia, Kr.e. 2. sz.)
Forrás: Fleischhauer, 1964. nyomán

Az ókori Egyiptomban a hellenisztikus időszakban (Kr. e. 305–30) szintén ismertek a fuvótoldalékos fuvolatartással megszólaltatott hangszerek, amelyeken egy bombyx mechanizmusnak nevezett technikai megoldás is felbukkan, amelynek az a lényege, hogy a hangszertesten kialakított, elfordítható gyűrűk segítségével adott ujjnyílások lezárhatóak.³⁵ Az elnevezés a görög bombyx (selyemhernyó) szóra vezethető vissza, mert az elforgatható gyűrűk a selyemhernyó ízesült testére emlékeztetnek. Mivel az etruszk és a római kori ábrázolásokon nem látható a bombyx mechanizmus, ezért nem kizárt, hogy az egyiptomi fejlesztés lehetett. (4. kép)

Belső-Ázsiából az 1. sz.-i afrásziji szogd (Szamarkand) kultúrából maradtak fenn fuvótoldalékos, horizontálisan tartott hangszeren játszó terrakottafigurák. A 2–3. századi kelet-turkesztáni terrakottákon szintén látható ez a hangszertípus, ami egyértelműen rokonítható a szamarkandi szogd zenészek terrakottaábrázolásaival. A belső-ázsiai ábrázolásokon jól látható a római és az ókori egyiptomi hangszerábrázolásokra jellemző fúvóka, azonban a bombyx mechanizmus jelenléte nem igazolható.³⁶

Habár általánosan elterjedt nézet, hogy a fuvoláról már a Védákban (valószínűsíthetően a Számavédában, amelyben ősi dallamlejegyzések vannak) említést tesznek, mert oldal irányban tartott hangszerekről írnak. Ábrázolás hiányában azonban nem mindig lehet az oldalsó irányban tartott hangszereket a fuvolákkal azonosítani, mert a megfúvás módja miatt a peremfurulyákat is oldalirányban tartották. Indiában a fuvola legkorábbi ábrázolása Közép-Indiában Sanchiban maradt fenn, ahol a Kr. e. 1 sz.-ra datálható buddhista sztúpa keleti kapujának zenészábrázolásai között már fellelhető a hangszertípus. A fuvola elterjedtségét bizonyítja, hogy az 1–3. sz.-ból

4. kép: Ókori egyiptomi zenész ábrázolása fuvolával. (Egyiptom, Kr. e. 305–30.)
Forrás: Hickmann, 1961. nyomán

az északnyugat-indiai Gandhára, szintén az 1–3. sz.-ból a közép-indiai Mathurá és a 3–4. sz.-ból a délkelet-indiai Amarávati szoborábrázolásain egyaránt fellelhetők a fuvolás zenészábrázolások.³⁷ Az indiai fuvolás ábrázolásokon azonban nem látható a fúvótoldalékos megoldás, ezért valószínűsíthető, hogy a fúvótoldalékos fuvolaszerű hangszerek terjedhettek el a berberек által először Észak-Afrikában majd Nyugat-Afrikában is. (5. kép)

A berber népek származása, a sok elmélet ellenére, pontosan máig sem feltárt. A „berber” nevet a kívülállók alkalmazták rájuk, ennek eredete a latin „barbari” (barbár), amit az ókori rómaiak az Észak-Afrika partjain élő, latinul nem beszélő népekre és magára a területre is vonatkoztattak.³⁸ A berberек nem nevezték magukat sem berberекnek, sem amazighoknak, és a kabilok „leqbayel” kifejezése az al-qabáil (maghrebi kiejtéssel le-qbáil) közismert arab szó, jelentése: „a törzsek”. Ellenben a chaouik a berber/mazigh helyett *ishawiyen*ként azonosították magukat.³⁹ Egyes történeti és nyelvészeti kutatások alapján a berberек a neolitikum óta itt élt emberek leszármazottai.⁴⁰ Más elméletek szerint a Garamantiai Birodalom maradványát jelentik, amely Kr. e. 900 és Kr. e. 500 között virágzott a történelmi Fezzán régióban.⁴¹ Habár a genetikai vizsgálatok szerint a legtöbb berber északnyugat-afrikai származású (tehát nem arab), de a berberек többsége elsősorban arabnak tekinti magát, és csak kisebb részüknek van berber öntudata. Genetikai szempontból jelentős őseik Kelet-Afrikából, a Közel-Keletről, vagy esetleg mindkét helyről egyszerre vándoroltak Északnyugat-Afrikába a felső paleolitikum időszakában, 17 000 évvel ezelőtt.⁴²

▲ 5. kép: Ókori indiai zenész ábrázolása fuvolával. (Mathurá, 1. sz.)
Forrás: Kaufmann, 1981. nyomán

4. A fuvola típusú hangszerek nyugat-afrikai megjelenése

Az bizonyos, hogy a fuvolák észak- és nyugat-afrikai elterjedése nem köthető az arabokhoz, mert a 6–15. sz. közötti időszak muszlim ábrázolásaiban sincs nyoma fuvolák ábrázolásának és a hangszertípus elterjedése a jelenkori észak-afrikai zenei kultúrából sem adatolható. Kivételt képez a nagyrészt marokkói megszállás alatt levő Nyugat-Szahara, ahonnan a mórok köréből adatolható egy *gaszba* elnevezésű fuvolatípus.⁴³ Mauritánia őslakói a berberek imazighen alcsoportjának a tagjai voltak, akik a 3–4. sz. körül érkeztek a mai lakóhelyükre. Majd a 15–16. század környékén a jemei eredetű Bani Hasszán arab törzs jelent meg Mauritániában és a berber törzsekkel összeolvadva kialakult az ország névadójául szolgáló mór lakosság.⁴⁴ Ennek következtében a mór elnevezést később az arabokra is alkalmazták, de a mórok tk. észak-afrikai berber eredetűek voltak, ugyanis maga a mór kifejezés etimológiája is a berber nyelvből származik, mert az „amur” és a „tamurt” kifejezések berber nyelven földet és hazát jelentenek. A római-berber tartomány neve Mauritánia és a város neve Marrákes (Amur n Ákes úm. 'Isten földje') szintén erre a kifejezésre vezethető vissza.⁴⁵ Ezért nem kizárt, hogy a korai észak-afrikai fuvolák egy késői túlélője lehet ez a mórok körében fennmaradt hangszer, ami a mór uralom idején (8–15. sz.) Spanyolországba is átkerülhetett.⁴⁶ Nyugat-Szaharában a *gaszba* elnevezésű fuvolán kizárólag a férfiak játszanak, mert az felépítéséből és hangmagasságából adódóan férfi szimbólum.⁴⁷ (6. kép)

Ezzel szemben a nők csak dobokon játszanak, mert korábban a csatába induló férfiakat a nők a dobzenéjükkel bíztatták a harcra. A dob nagy és mély tompa hangjával női szimbólum, amely az anyai léttel van összefüggésben. Mint nemi

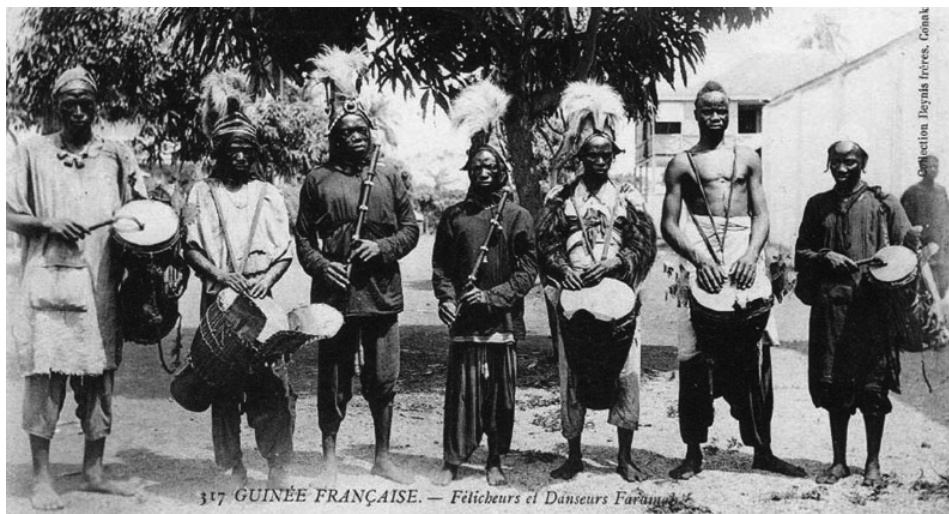

< 6. kép: Mór zenész *gaszba* fuvolával.
(Nyugat-Szahara)
Forrás: Collaer-Elsner, 1983. nyomán

szimbólumok, a két hangszer kapcsolata az életet jeleníti meg. A nyugat-szaharai tuaregek fuvolára használt *gaszba* elnevezése az arab qaszba (nád) kifejezésre utal, ami más területeken is tapasztalt szokás, miszerint sokszor nem tesznek különbséget a furulya és fuvola típusú ajaksípok elnevezésénél. Példának okáért a bambuszból készült *szuling* elnevezés a szundanéz nyelvű népek körében egyaránt jelenthet furulya típusú hangszereket és fuvolákat is.⁴⁸ De önmagukban az angol flute vagy a német Flöte kifejezések sem tesznek különbséget a furulya és a fuvola típusú ajaksípok között. Ami a játéktechnikát illeti, érdekesség, hogy a fúvás és az éneklés közötti játéktechnikával szólaltatják meg a *gaszba* fuvolákat, ami nem kizárt, hogy még a fuvótoldalékos típus jellegzetessége lehetett, és a nyugat-afrikai fuvolák megszólaltatásmódjára szintén jellemző. A másik jellemző hasonlatosság, hogy a fúvónyílás a hangszertest végéhez egész közel helyezkedik el, amely megoldás a nyugat-afrikai fuvolákon is fellelhető. Ennélfogva a Száhel-övezet népcsoportjai körében elterjedt fuvolák vagy a berberiek transzszaharai kereskedelme által jelenthettek meg a térségben, vagy amint arra a mandinka nyelvű népek körében használt *fula flute* elnevezés is utal, a fulbe népcsoportok hozták magukkal a hangszertípust.

5. A Száhel-övezet fuvalatípusai

A hangszertest vége közeli nagy fúvónyílás szintén morfológiai jellemzője Maliban a bambara és a szamo népcsoportok körében elterjedt 2-4 ujjnyílásos fuvalatípusoknak.⁴⁹ Ehhez a típushoz sorolhatók még Burkina Fasóban a bissza népcsoport négy ujjnyílásos *lontore*, Elefántcsontparton a szenufo népcsoport három ujjnyílásos *mana*, Sierra Leonében a fulbe népcsoport 3 ujjnyílásos *tuniru* és Guineában a mandinka népcsoport *tami fle* elnevezésű fuvola típusai.⁵⁰ (7. kép)

▲ 7. kép: Malinke zenészek dobokkal és fuvolákkal. (Guinea, 1900–1910 körül)
 Forrás: https://nqo.m.wikipedia.org/wiki/%DF%9E%DF%90%DF%95%DF%90%DF%AE:Conakry-F%C3%A9ticheurs_et_danseurs_de_Farannah.jpg

Guineában a fulbe népcsoportnál elterjedt *tambin* felépítését tekintve rokonítható a mandingo *tami fle* fuvalával, ami szintén három ujjnyílásos, egy-másfél oktávnyi diatonikus hangterjedelemű fuvalatípus. Bár a *tambin* hagyományosan három, újabban már öt vagy hat ujjnyílásos fuvalatípus, amit a fúvás és az éneklés közötti játéktechnikával szólaltatnak meg. Nevét arról a *tambin* elnevezésű növényről kapta, amelyből a guineai Fouta-Djallon fulbe pásztorai hagyományosan készítik. A Száhel-övezet fuvaláin már csak a fuvónyílás két oldalán található, méhviaszból kialakított kiemelkedés emlékeztet az eredeti csőszerű fúvótoldalékra. A világzenei előadások nézőinek nem kis megrökönyödésére olykor az orrukkal is fújják a *tambin* fuvalát, amely játékmód nem biztos, hogy egyéni lelemény, mert az orrnyílással fújt fuvalák Közép-Afrika, Délkelet-Ázsia és az Óceánia népei körében is elterjedtek.⁵¹

A nyugat-afrikai Ashanti Királyság 18–19. sz.-i időszakából származik az a fuvalást ábrázoló bronzszobrocska, amelyen jól kivehetően fúvótoldalék van kialakítva a fuvalán.⁵² Az akan népcsoport kürtösei és fuvalásai a királyt (asantehene) követték a felvonulások alkalmain és a király dicsőségét hirdették a hangszereiken játszott szignálokkal. (8. kép)

A fúvótoldalékos fuvalatípus 18–19. sz.-i ghánai jelenléte összefüggésbe a Szaharán átívelő kulturális hatásokkal. Az akanok hagyományos vallásának tanulmányozói

< 8. kép: Akan zenész ábrázolása fuvalával. (Ghána 18–19. sz.)
Forrás: Brincard, 1989. nyomán

szintén felvetették egy közvetett egyiptomi kulturális hatás lehetőségét, mert kimutatták, hogy a nyugat-afrikai szimpatikus mágia számos hagyományos hiedelme, pl. az „Akua Bà” termékenység babák és az egyiptomi ankh lehetséges kapcsolata egy ókori egyiptomi hatást tükrözhet.⁵³ Ami összességében nem meglepő, mert az ókori Egyiptom a maga több évezredes történeti hagyományaival hasonló hatást gyakorolt az afrikai népcsoportokra, mint az ókori Római Birodalom az európai népcsoportokra. Ezek a közvetett interetnikus kapcsolatokon és migrációkon alapuló hatások (mint a bantu expanzió és a nílusi népek déli irányú vándorlása) több hangszer esetében is kimutathatóak. Példának okáért az ókori egyiptomi hosszú-nyakú lantok mai megfelelői Nyugat-Afrikában maradtak fenn.⁵⁴ Az ókori egyiptomi íjhárfa a Meroitikus Királyság 4. sz.-ban bekövetkezett hanyatlása miatt, a níluszaharai nyelvű népek dél-szudáni és kelet-afrikai irányú vándorlásával kezdhettek elterjedni.⁵⁵ És az ókori görög eredetű teknőspáncél hangszertestű, khelusz-lírák az ókori ábrázolások alapján, szinte változatlan formában, Kelet-Afrika népcsoportjainak körében maradtak fenn egészen napjainkig.⁵⁶

6. Nyugat-afrikai felhangfuvalák

Egyelőre kérdéses, hogy történeti kapcsolatba hozhatóak-e a Nigéria területén levő Benin város 16. sz. közepe és a 17. sz. vége közötti időszakban készült bronzplakettein látható, ujjnyílások nélküli felhangfuvalák az észak-afrikai mórok és a nyugat-afrikai népek fuvaláival.⁵⁷ Mert a plaketteken a felhangfuvalákat a kürtökkel együtt alkalmazzák, és a szubszaharai régió nagy részén a kürtökön a fúvónyílásokat a hangszertest oldalán és nem a végén alakítják ki. De összességében nem kizárt, hogy az ujjnyílás nélküli típusok az északi irányból elterjedő fuvalatípusok archetípusaiként maradtak fenn vagy azok leromlott formáinak tekinthetők. (9. kép)

▲ 9. kép: Ewe zenész ábrázolása felhangfuvalával. (Benini Királyság 15–16. sz.)
Forrás: Kubik, 1989. nyomán

A bronzplaketteken ábrázolt felhangfuvolákhoz nagyon hasonló hangszertípus maradt fenn Kamerunban az eton népcsoport körében, amelynek *odin* az elnevezése. Az *odin* felhangfuvola nádból vagy fából készülhet és kizárólag nők játszanak rajta. Mielőtt megszólaltatnák, vizet töltenek a hangszerbe, hogy a fa megdagadjon, és az esetleges repedések eltömődjenek. Mivel nincsenek rajta ujjnyílások, a hangszer végét befogva és nyitva, ill. átfúvás alkalmazásával négy hangot képesek rajta megszólaltatni. A játék során az emberi énekhangot kombinálják a fuvolán fújt hangokkal, amelyekről gyakran megkülönböztethetetlenek.⁵⁸ Ez a játéktechnika a mórok és a Száhel-övezet fuvolásainál egyaránt megfigyelhető és nem kizárt, hogy az eredetileg még fuvótoldalékos fuvolatípusoknál alakulhatott ki. Mivel az a növénytípus, amelyből az *odin* felhangfuvola készül, nem található meg Kamerun déli részén, a kutatók arra következtetnek, hogy a hangszer máshonnan került oda. Kamerunban a szomszédos jaunde népcsoport körében szintén elterjedt egy kizárólag asszonyok által megszólaltatott, de már egy ujjnyílásos fuvolatípus.⁵⁹ (10. kép)

7. Kelet- és dél-afrikai fuvolák

Ettől a területtől délebbre, a Száhel-övezetben elterjedt fuvoláktól jóval rövidebb kialakítású és eltérő ujjnyílásszámú fuvolatípusok csak szórványokban ismertek. A kelet-afrikai partvidéki régióban találhatóak a kontinens legváltozatosabb fuvola-

▲ 10. kép: Eton zenésznő felhangfuvolával. (Kamerun)
Forrás: Gansemans – Schmidt-Wrengler, 1986. nyomán

típusai, amelyek között többnek is megtalálhatóak a délkelet-ázsiai rokontípusai. Pl. a csupán befúvónyílással rendelkező *filimbi*, ujjnyílás nélküli fuvolatípust a részben muszlim luguru népcsoport körében négy vagy öt fős együttesekben alkalmazzák. A *filimbi* fuvolatípuson úgy játszanak, hogy a cső két végét nyitottra faragják és azt játék közben az egyik kéz hüvelykujjával, ill. a másik kéz tenyerével fedik és nyitják. Hasonló ujjnyílás nélküli fuvolatípus Malajziából ismert, ahol *tu'ol* az elnevezése.⁶⁰ Ezen a fuvolatípuson két hangot képeznek a zenészek oly módon, hogy a bal kéz hüvelykujjával és a jobb kéz tenyerével nyitják-zárják a cső két végét. Egyéb hangszertípushoz hasonlóan a morfológiai és a játéktechnikai egyezések a *filimbi* fuvolatípus esetében is felvetik a maláj eredet lehetőségét. Az 1970-es években még csak Kenya déli részéről, kizárólag a tengerparti régióból a zömében muszlim *digo* népcsoport köréből volt adatolható a *chivoti* elnevezésű fuvolatípus.⁶¹ A későbbiekben a szomszédos keresztény rabai és duruma népek is átvették a *chivoti* fuvolát.⁶² (11. kép)

A bambuszból készített hangszertípuson hat ujjnyílást alakítanak ki, de a hatodik ujjnyílást játék közben mindig nyitva hagyják. Ezzel kapcsolatban felvetődik annak a lehetősége, hogy a hangszertípus esetlegesen kapcsolatba hozható az indiai *banszuri* fuvolatípussal és az adaptáció után a helyi zenei hagyományok miatt nincs szükség az utolsó nyílás használatára.⁶³ Habár a dél-afrikai fuvolákkal kapcsolatban

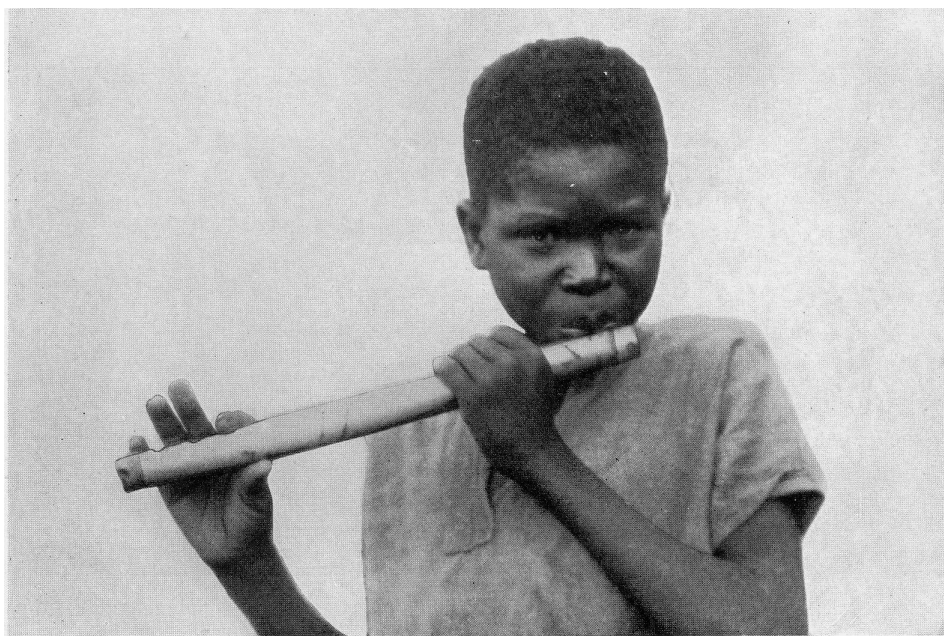

< 11. kép: Digo zenész fuvolával. (Kenya)
Forrás: Hyslop, 1975. nyomán

korábban úgy gondolták, hogy az európai fuvolák másolatai,⁶⁴ valószínűbb azonban, hogy a kelet-afrikai fuvolákkal rokoníthatóak és idővel a helyi fejlesztéseknek köszönhetően alakulhattak ki az eltérő felépítésű és hangolású típusaik. (12. kép)

8. Összegzés

Tekintve, hogy a Száhel-övezetben elterjedt fuvolákról nagyon kevés információ áll a rendelkezésre, a hangszertípus történetét illetően még elég sok a találgatás és a hipotetikus felvetés. A jelenkori hangszerek morfológiai vizsgálata és a történeti ikonográfiai adatok összehasonlító elemzése arra enged következtetni, hogy a Száhel-övezetben elterjedt fuvolatípusok a Mauritániában fennmaradt fuvolatípussal rokoníthatóak és nagy valószínűséggel a görög-római időkben Egyiptomban megjelenő, vagy eleve ott kialakuló fúvótoldalékos fuvolatípusok leszármazottjai lehetnek. Erre azonban az egyetlen bizonyíték a 18–19. sz.-ra datált ashanti bronzszobor lehet, mert a Száhel-övezet fuvoláin már csak a fúvónyílás két oldalán található méhviaszból kialakított kiemelkedés emlékeztet az eredeti csőszerű fúvótoldalékra. A hangszertípus vagy a berber őslakosság által maradhatott fenn az északnyugati régióban és onnan terjedhetett el a használat a déli irányba is, vagy, ahogy arra az elnevezése is utal, a fulbe népcsoport által terjedhetett el Nyugat-Afrikában. A fúvótoldalékos kialakításra a megfúvás módjában egyedi fúvótechnika is magyarázatot adhat, amely az emberi énekhangot kombinálja a fuvolán fűjt hangokkal. Ez a fúvótechnika a már nem fúvótoldalékos típusoknál is fennmaradt, sőt még a

▲ 12. kép: Pedi zenész fuvolával. (Dél-afrikai Köztársaság)
Forrás: Kirby, 1968. nyomán

kameruni felhangfuvoláknál is alapvető játéktechnika maradt. Felvetődik annak a lehetősége is, hogy az idők során az ujjnyílásokat is elhagyhatták a hangszerről, és amint azt a benini bronzplakettek is tanúsítják, a hasonló fúvótechnikával megszólaltatott kürtökkel együtt alkalmazhatták őket. A Száhel-övezet fuvolái azért is maradhattak meg a fulbe népcsoport használatában, mert bár Nyugat-Afrika több országában is megjelentek, de általában kisebbségben és az endogám házassági szokásaik miatt, a környező népekkel alig keveredtek. Ezért, bár a nem fulbe népcsoportok is átvették a hangszert, de más hangszertípusokkal ellentétben sosem terjedhettek el szélesebb körben, és ezért maradt fenn róluk csak nagyon kevés adat. Ennek következtében a legutóbbi időkig a mérvadó szakirodalmakban sem foglalkoztak ezzel a hangszertípussal. Mivel a használatuk a grió zenészkaszt falusi zenészspezialistáihoz is köthető, az utóbbi 20–30 évben a világzene színpadi előadóművészetében is helyet kaphattak, és ennek köszönhetően kezdenek szélesebb körben ismertté válni. Szintén ennek köszönhetően kialakultak a megnövelt ujjnyílásszámú, nagyobb hangterjedelmű változataik, és az eredetileg három ujjnyílásos E, F, G és A dúr diatonikus skálákra hangolt típusokból kifejlődhettek a már hat ujjnyílásos „B” kromatikus skála eljátszására is képes változataik. A történeti adatok összehasonlító elemzése emellett arra is rámutat, hogy a kelet-afrikai fuvola-típusok nem rokoníthatóak a nyugat-afrikai fuvolatípusokkal, mert azoktól eltérően a kelet-afrikai fuvolák más hangszerekhez hasonlóan Délkelet-Ázsiából érkezhettek a kelet-afrikai partvidékre, majd onnan terjedhettek el a dél-afrikai népcsoportok körében is, ahol később helyi változataik alakultak ki. *

Jegyzetek

- 1 van der Meer 1996: 951–970.
- 2 Bodrogi 1980: 349.
- 3 Barabás 1963: 107.
- 4 Barabás 1963: 119.
- 5 Merriam 1982: 312–313.
- 6 Bastian 1884: 11.
- 7 Rätzel 1887: 136.
- 8 Bodrogi 1977: 582.
- 9 Brauer-Benke 2018: 152.
- 10 Kroeber 1940: 1.
- 11 Szombathy 2018: 271.
- 12 Brauer-Benke 2023: 218–221.
- 13 Rouget-Porter 1978: 224.
- 14 Racanelli 2011: 142.
- 15 Hale 2007: 63–170.
- 16 Polak 2000: 8.
- 17 [https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Kissidougou?uselang=de#/media/File:Griots_du_Kissidougou_\(Guin%C3%A9e\)_\(cropped\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Kissidougou?uselang=de#/media/File:Griots_du_Kissidougou_(Guin%C3%A9e)_(cropped).jpg) (utolsó megtekintés 2024. 04. 02.)
- 18 Frobenius 1921: 37.
- 19 Weekes 1984: 257.

- 20 Szombathy 2018:15.
- 21 McLaughlin 1995: 159.
- 22 Szombathy 2021: 285.
- 23 A francia *toucouleur* név eredete nem egyértelmű, egyes források szerint népetimológias francia származék, ami a „minden színű”, vagyis a környező népcsoportoktól eltérő világosabb, illetve a népcsoporton belüli eltérő bőrszínükre utal. Valószínűbb azonban, hogy a tekruri deformációja, ami egy prekolonális kifejezés, és „Takrurból származó embereket” jelent. Shoup 2011: 97.
- 24 Rohrbacher 2002: 6–7.
- 25 Sanders 1996: 529.
- 26 Szombathy 2021: 23.
- 27 Lam 2012: 220.
- 28 Lam 2012: 220
- 29 Anselin 1981: 40.
- 30 Fleischhauer 1964: 36.
- 31 Fleischhauer 1964: 80.
- 32 Wegner 1970, 28
- 33 Mathiesen 1999: 194.
- 34 Meylan 1974: 22.
- 35 Hickmann 1961: 112.
- 36 Karomatov – Meškeris – Vyzgo 1987, 96.
- 37 Kaufmann 1981: 66.
- 38 Maddy-Weitzman 2011: 14-17.
- 39 Goodman 2005: 7-11.
- 40 Ilahiane 2006: 112.
- 41 Mattingly 2003: 89.
- 42 Arredi at al. 2004: 338–345.
- 43 Collaer – Elsner 1983: 172.
- 44 Gerteiny 1967: 128.
- 45 Skutsch 2013:31.
- 46 Blench 2009: 11.
- 47 Collaer – Elsner 1983: 172.
- 48 Simon 1985: 127.
- 49 Blench 2009: 11.
- 50 Blench 2009: 12.
- 51 Knosp 1968: 27.
- 52 Brincard 1989: 192.
- 53 Segy 1963: 839-840.
- 54 Charry 1996: 4.
- 55 Laurenty 1989: 50.
- 56 Brauer-Benke 2015: 50.
- 57 Kubik 1989: 100.
- 58 Gansemans – Schmidt-Wrengler 1986, 154.
- 59 Tessmann 1913: 329.
- 60 Collaer 1979: 80.
- 61 Hyslop 1975: 40.
- 62 Senoga – Zake 1986: 160.
- 63 Blench 2009: 13.
- 64 Kirby 1934:127.

Felhasznált irodalom

- Anselin, Alain (1981): *La question peule et l'histoire des égyptes ouest-africaines*. Paris: Karthala
- Arredi, Barbara – Poloni, Estella – Parrachini, Silvia – Zerjal, Tatiana – Fathallah, Dahmani – Makrelaouf, Mohamed – Pascali, Vincenzo L. – Novelletto, Andrea – Tyler-Smith, Chris (2004): „A predominantly neolithic origin for Y-chromosomal DNA variation in North Africa.” *Am. J. Hum. Genet.* 75:338–345.
- Barabás Jenő (1963): *Kartográfiai módszer a néprajzban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bastian, Adolf (1884): *Allgemeine Grundzüge der Ethnologie*. Berlin: Reimre.
- Blench, Roger (2009): *The worldwide distribution of the transverse flute*. Cambridge: University of Cambridge.
- Bodrogi Tibor (1980): „Kulturális relativizmus” In: *Néprajzi Lexikon* 3. Ortutay Gyula (főszerk.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 349.
- Brauer-Benke, József (2015): „Az afrikai líra hangszertípus történeti áttekintése.” *Afrika Tanulmányok*, 9 (1): 37–53.
- Brauer-Benke József (2018): „Az afrikai tamtam-ok, avagy résdobok története és típusai.” *Afrika Tanulmányok*, 12 (1-3): 137–156.
- Brauer-Benke József (2023): *Hangszerek és ideológiák. Ősi, népi, nemzeti és multikulturális hangszerek*. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
- Brinchard, Marie-Therese ed. (1989): „Sounding Forms.” In: *Sounding Forms: African Musical Instruments*. 15–19. New York: Amer Federation of Arts.
- Charry, Eric S (1996): „Plucked Lutes in West-Africa: an Historical Overview.” *The Galpin Society Journal*, Leicester 49. Mar. 3–37.
- Collaer, Paul – Elsner, Jürgen Eds. (1983): „Nordafrika.” In: *Musikgeschichte in Bildern* 1/9. Leipzig: Deutscher Verlag für Musik.
- Fleischauer, Günter Ed. (1959): „Etrurien und Rom.” In: *Musikgeschichte in Bildern* 2/5. Leipzig: Deutscher Verlag für Musik.
- Frobenius, Leo (1921): *Speilmanns-Geschichten der Sahel, Atlantis*, Bd. VI. Jena: E. Diderichs Verlag
- Gansemans, Jos – Schmidt-Wrenger, Barbara eds. (1986): „Zentral Afrika.” In: *Musikgeschichte in Bildern* 1/8. Leipzig: Deutscher Verlag für Musik.
- Gerteiny, Alfred G. (1967): *Mauritania*. London: Pall Mall Press.
- Goodman, Jane E. (2005): *Berber Culture on the World Stage: From Village to Video*. Indiana University Press.
- Hale, Thomas A. (2007): *Griots and Griottes: Masters of Words and Music*. Indiana University Press.
- Hlickmann, Hans Ed. (1961): „Ägypten.” In: *Musikgeschichte in Bildern* 2/1. Leipzig: Deutscher Verlag für Musik.
- Hsain, Ilahiane (2006): *Historical Dictionary of the Berbers (Imazighen)*. Scarecrow Press.
- Hyslop, Graham (1975): *Musical Instruments of East Africa: Kenya*. London: Nelson.
- Karomatov, Fajsulla – Meskeris, Veronika – Vyzgo, Tamara Eds. (1987): „Mittelasiien.” In: *Musikgeschichte in Bildern* 2/9. Leipzig: Deutscher Verlag für Musik.
- Kaufmann, Walter Ed. (1981): „Altindien.” In: *Musikgeschichte in Bildern* 2/8. Leipzig: Deutscher Verlag für Musik.
- Kirby, Persival Robson (1968): *The musical instruments of the native races of South Africa*. Johannesburg: Witwatersand University Press.
- Knosp, Gaston (1968): *Enquête sur la vie musicale au Congo belge, 1934–1935*. Tervuren: Archives d'ethnographie / Musée royal de l'Afrique centrale.
- Kroeber, Alfred Louis (1940): *Stimulus Diffusion*. Indianapolis: Bobbs-Merill.

- Lam, Aboubacry Moussa (2012): *Fulbe: gila Héli-e-Yooyo haa Fuuta-Tooro*. Presses universitaires de Dakar.
- Laurenty, Jean-Sébastien (1989): „Anthropomorphism, Zoomorphism, and Abstraction in the Musical Instruments of Central Africa.” In: *Sounding Forms: African Musical Instruments*. 47–52. New York: Amer Federation of Arts.
- Maddy-Weitzman, Bruce (2011): *The Berber Identity Movement and the Challenge to North African States*. University of Texas Press.
- Mathiesen, Thomas J. (1999): *Apollo's Lyre. Greek Music and music theory in antiquity and the Middle Ages*. Lincoln–London, University of Nebraska Press.
- Mattingly, David ed. (2003): „The Archaeology of Fazzan.” Vol 1. *Synthesis. Society for Libyan Studies*.
- McLaughlin, Fiona (1995): „Haalpulaar Identity as a Response to Wolofization”, *African Languages and Cultures*, 8 (2): 153-168.
- Meer, John Henry van der (1996): „Instrumentenkunde”. In: *Musik in Geschichte und Gegenwart*. 951–970. Kassel–Basel: Bärenreiter–Metzler.
- Merriam, Alan Parkhurst (1982): *African Music in Perspective*. Garland: New York/London.
- Meyerowitz, Eva Lewin Richter (1958): *The Akan of Ghana*. London: Faber & Faber.
- Meylan, Raymond (1974): *Die Flöte. Grundzüge ihrer Entwicklung von der Urgeschichte bis zur gegenwart*. Bern: Hallwag.
- Monénembo, Tierno (2004): *Peuls*. Seuil
- Olson, James S. (1996): *The Peoples of Africa. An ethnohistorical Dictionary*. Westport/Connecticut: Greenwood Press.
- Polak, Reiner (2000): „A Musical Instrument Travels Around the World: Jenbe Playing in Bamako, West Africa, and Beyond.” *The World of Music* 42 (3): 7–46.
- Racanelli, David (2011): „Diasporic Jeliya as a Collaborative Trade in New York City.” *African Music*, 9 (1): 136–153.
- Rätz, Friedrich (1882): *Anthropo-Geographie. Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte*. Stuttgart: Engelhorn.
- Rohrbacher, Peter (2002): *Die Geschichte des Hamiten-Mythos*. Wien: AFRO-PUB.
- Rouget, Gilbert – Porter, James (1978): „The Peuls by Simha Arom.” *Ethnomusicology* 22 (1), 224–225.
- Sanders, Edith (1969): „The Hamitic Hypothesis; Its Origin and Functions in Time Perspective.” *Journal of African History* 10(4), 521–532.
- Segy, Ladislav (1963): „The Ashanti Akua'ba Statues as Archetype, and the Egyptian Ankh: A Theory of Morphological Assumptions.” *Anthropos* 58 (5/6.), 839–867.
- Senoga-Zake, George W. (1986): *Folk Music of Kenya*. Nairobi, Kenya: Uzima Press.
- Shoup, John A. (2011): *Ethnic Groups of Africa and the Middle East: An Encyclopedia*. California/Santa Barbara: ABC-CLIO.
- Simon, Athur (1985): „The Terminology of Batak Instrumental Music in Northern Sumatra.” *Yearbook for Traditional Music*, (17): 113–145.
- Skutsch, Carl (2013): *Encyclopedia of the World's Minorities*. Routledge.
- Szombathy Zoltán (2018): „Afrikai civilizációk.” In: *Civilizációk Kelettől Nyugatig*. Dévényi Kinga (szerk.) 291–324. Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Tanulmányok Intézet.
- Szombathy Zoltán (2021): *Az iszlám Fekete-Afrikában*. Piliscsaba: Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete.
- Tessmann, Günter (1913): *Die Pangwe. Völkerkundliche Monographie eines West Afrikanischen Negerstammes*. 2. Berlin: Ernst Wasmuth A.-G.
- Weekes, Richard V. (1984): *Muslim peoples. A world Ethnographic Survey*. Westport/Connecticut: Greenwood Press.
- Wegner, Max Ed. (1970): „Griechenland.” In: *Musikgeschichte in Bildern* 2/4. Leipzig: Deutscher Verlag für Musik.

English Abstract

Given that very little information is available on the history of cross flutes in the Sahel, there is still a lot of speculation and hypothetical speculation on the history of the instrument. A morphological study of the present-day instruments and a comparative analysis of historical iconographic data suggest that the cross flute types in the Sahel are related to the cross flute types that survived in Mauritania and are most likely descendants of the cross flute types that appeared in Egypt in the Greco-Roman period or were originally developed there. However, the only evidence for this is the bronze statue from Ashant dating from the 18th and 19th centuries, because the only evidence of the original tubular flute is the beeswax projection on either side of the cross flute opening. The instrument type may have been preserved by the Berber aborigines in the north-western region and from there its use may have spread southwards, or, as its name suggests, by the Fulbe people in West Africa. The blowing technique, which combines the human singing voice with the notes blown on the cross flute, may also explain the cross flute's unique blowing design. This blowing technique has survived in non-bellows types and even remains a basic playing technique in Cameroonian overtone cross flutes. There is also the possibility that the fingerings may have been removed from the instrument over time and, as the Benin bronze plaques attest, used in conjunction with horns played with a similar blowing technique. The cross flutes of the Sahel may also have remained in use by the Fulbe because, although they appeared in several countries of West Africa, they were generally in a minority and, because of their endogamous marriage customs, they mixed little with the surrounding peoples. Therefore, although the instrument was adopted by non-Fulbe groups, unlike other instrument types, it never spread more widely and therefore very few records of it survive. As a consequence, until recently, this instrument type was not discussed in the mainstream literature. As their use is also associated with the village musicians of the griot caste, they may have found a place in the world music scene over the last 20-30 years and are therefore becoming more widely known. It has also led to the development of versions with a larger range and an increased number of finger holes, and from the original three finger holes tuned to the diatonic scales E, F, G and A major, to the six finger hole chromatic scale 'B'. A comparative analysis of the historical data also shows that the East African cross flute types are not related to the West African cross flute types because, unlike the West African cross flute types, the East African cross flutes have a different tonal range.

A szerzőről

PhD, tudományos
főmunkatárs
HUN-REN BTK
Zenetudományi
Intézet

About the Author

PhD, Senior Research
Fellow
HUN-REN Research
Centre for the Humanities
Institute for Musicology

brauer-benke.jozsef@abtk.hu

